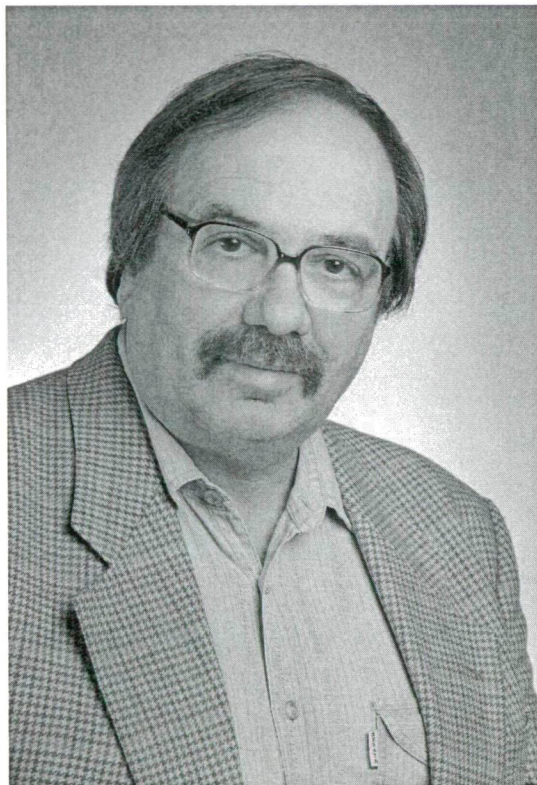

**ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM
SZEGEDIENSIS**

**ACTA HISTORICA
TOMUS CXXXVI.**

**HUNGARIA
SZEGED
2014**

Marjanucz László

Marjanucz László 60 éves

Marjanucz László 1954. június 22-én, Csanádon született. Felesége, Daróczi Éva tanárnő, hat szép gyermekük Gergő (1979), Máté (1982), Lilla (1986), Katalin (1991), Zita (1993) és Krisztina (2000).

Felsőfokú tanulmányait a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, történelem–orosz szakon (1973–1977), a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, történelem szakon (1978–1982), majd aspiranturáját, Hanák Péter vezetésével, az MTA Történettudományi Intézetében végezte el (1983–1986).

1980-tól indult tudományos karrierje, ekkor tudományos munkatárs a Móra Ferenc Múzeum Történeti Osztályán, 1984-ben „summa cum laude” minősítéssel egyetemi doktori címet szerzett, 1995-ben a történelemtudomány kandidátusa, majd 2007-ben habilitált a Szegedi Tudományegyetemen. 1977-től tanár a Csongrád Megyei KISZ Vezetőképző Központban, 1980-tól történész-muzeológus a Móra Ferenc Múzeumban, 1986-tól adjunktus a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, 1994-től egyetemi adjunktus, majd 1996-tól tanszékvezető egyetemi docens a JATE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékén, 2003 és 2009 között a SZTE BTK Történeti Intézetének vezetője.

Tudományos pályafutását számos külföldi ösztöndíj és tanulmányút kísérte. Kutatott Berlinben, Amszterdamban, Temesvárott, Újvidéken és Pozsonyban, kutatói ösztöndíjban részesült többek között, Bielefeldben a Friedrich Ebert Stiftung támogatásával, a Zentrum für Interdisziplinäre Forschung Intézetben, kutatóként és vendégtanárként Freiburgban, a Friedrich Ebert Stiftung támogatásával, Göttingenben a Max Planck Institut für Geschichtswissenschaft kutatóintézetben, a bécsi Collegium Hungaricumban, a lipcsei Simon Dubnow Intézetben, vagy éppen Berlinben, a Humboldt Egyetem Délkelet-Európai Történeti Tanszékén.

Marjanucz László kiváló kutató és jeles közéleti szereplő. Tudományos kutatási területe elsősorban a 18. századi Habsburg Birodalom, azon belül is hangsúlyosan a Temesi Bánság újratelepítése, a bánsági autonómia és regionalitás történeti dilemmái. Tudományos érdeklődésében kiemelkedő helyet foglalnak el a magyarországi paraszti polgárosodással, az agrárszocialista mozgalmakkal, a hazai népszámlálások elemzésével és a 18–19. századi demográfiai változásokkal kapcsolatos kérdések. Számos tanulmánya jelent meg a magyar reformkor történeti kérdéseiről, a vármegyei közigazgatás köréből, vagy éppen a hazai zsidóság történetéhez kapcsolódóan. Több megkerülhetetlen helytörténeti monográfia születése kötődik nevéhez, számos településre vonatkozóan, Hódmezővásárhelytől Makóig, Ülléstől Magyarcsanádig. Szegedi és dél-alföldi tudományszervezői tevékenysége példamutató. Tudománynépszerűsítő és tudományos ismeretterjesztő előadások, cikkek, recenziók sora fűződik

nevéhez. Évtizedek óta tekintélyes vezetője a hazai honismereti és tudományos ismeretterjesztő mozgalmaknak.

Marjanucz László jó ember és jó vezető. Jó ember, mert önzetlen és humánus. Jó vezető, mert mindenekelőtt becsüli munkatársait és kollégáit. Minden helyzetben a méltányosságot és a teljesítményt helyezi előtérbe. Kollégái és munkatársai iránti szolidaritása közismert, egymást követően immár negyedszer választották meg tanszékvezetőnek. Ő maga is legfontosabb érdemének és aspirációjának tartja a közvetlen munkatársak feltétlen szakmai és emberi bizalmát. Az évek során a vezetése alatt álló tanszék, egymást tisztelő, szakmailag autonóm oktatókból álló, valódi tudományos közösségé formálódott.

Marjanucz Lászlóban nagyra értékeljük a kiváló tanárt, aki egyetemi kurzusait minden körülmények között magas színvonalon és érdekfeszítően tartja meg. Mindig a legújabb kutatási eredmények átadására törekszik. Tanítványai körében népszerű, a hallgatók tisztelik szakmai tudását és tudományos elkötelezettségét, becsülik empátiáját és humánus oktatói attitűdjét.

A közeljövőben lesz két évtizede annak, hogy Marjanucz László az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéket sikeresen vezeti. Ez alkalomból is köszöntjük hatvanadik születésnapján, további szakmai, oktatói és tudományos sikereket, egészséget, békességet és családi örömeket kívánunk neki, az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék valamennyi oktatója nevében.

Isten éltesse Laci!

Deák Ágnes
Giczi Zsolt
Pelyach István
Sipos József
Szabó Pál Csaba
Zakar Péter

ADALÉK DAMJANICH JÁNOS HONVÉD TÁBORNOK KATONAI PORTRÉJÁHOZ

1848/49 fordulója Magyarországon nem tartozott a 19. század legvidámabb óév-búcsúztató–újévköszöntő időszakai közé. Az embereknek talán kedvük sem volt koccintani Szilveszter éjjelén, hiszen az ország legtöbb tájáról aggasztó katonai híreket lehetett hallani.

A császári hadsereg Windisch-Grätz herceg, tábornagy vezette főerői a december 30-án Mórnál kivívott győzelmük után már a főváros előterében voltak, s remény sem volt arra, hogy Budapestet tartani lehessen.

Észak-Magyarországon a Galíciából betört Franz Schlik gróf, altábornagy vezette cs. kir. hadtest megállítása szinte lehetetlen feladatnak tűnt. A vele szemben operáló magyar hadtest a hadügyminiszter Mészáros Lázár altábornagy vezetésével december 28-án Szikszónál egyszerűen kitért az ütközet elől, január 4-én Kassánál pedig csúfos futással végződő vereséget szenvedett.

A Christian Götz vezérőrnagy vezette cs. kir. dandár december végén Trencsén vármegyébe tört be, s komolyabb ellenállás nélkül megszállta azt, majd folytatta előrenyomulását Nyitra, Zólyom, Bars vármegyék felé.

Ugyancsak december végén kezdte meg a Dél- és Nyugat-Dunántúl megszállását a Laval Nugent tábornagy vezette stájer-horvát hadtest, s 1849 januárjának első napjaira elfoglalta Kőszeget, Kőrmendet, Zalaegerszeget, Keszthelyt és Nagykanizsát is.

Szinte felüdülésnek hathatott, hogy a Bácskából ezen időszakban nem érkeztek kedvezőtlen hírek – igaz, kedvezőek sem. A régió legerősebb szerb táborának, Szenttamásnak szeptember 21-i harmadik, sikertelen bevételi kísérlete után az itt kialakult erőgyensúly következtében egyik fél sem lépett fel kezdeményezően, vagyis 1848/1849 fordulóján a Bácska szinte csendes volt.

Mozgalmasabb, jó és rossz híreket szállító terület volt viszont a szomszédos Bánság. December első felében a magyar csapatok sorra számolták fel itt a szerb táborokat (Károlyfalva, Alibunár, Tomasevác), ezt követően azonban megtört a lendületük, mert a hadtest parancsnoka, Kiss Ernő vezérőrnagy fontosabbnak tartotta a temesvári várórség visszaszorítását és a krassói bányakerületben a rend helyreállítását, mint a legjelentősebb szerb tábor, Pancsova elfoglalását. A két cél egyikét sem sikerült elérnie, a temesvári vár hatékony körülrésztéhez nem volt elegendő ereje, a bányakerület december végi elvesztését pedig többnyire tétlenül szemlélte. De-

cember 31-én végre megindult hadtestével Pancsova ellen, a január 2-án megvívott ütközet azonban gyászos kudarccal ért véget.

Erdély volt az egyetlen olyan terület, ahonnan december közepétől folyamatosan jó hírek érkeztek. A József Bem altábornagy által szervezett és vezetett erdélyi magyar hadsereg január elejére érdemben befejezte Észak-Erdély felszabadítását, s Bukovinába szorította ki a Karl Urban ezredes vezette császári dandárt, majd Dél-Erdély felé folytatta hadműveleteit. Észak-Erdély biztosítása fontos volt azért is, mert december 31-én Pesten az országgyűlés döntött arról, hogy a főváros tarthatatlansága miatt a törvényhozó, a végrehajtó hatalom és a hivatalok áteszik a székhelyüket Debrecenbe, s onnan folytatják az ellenállás szervezését. A kálvinista Róma védelmét jól meg lehetett szervezni a Tisza vonalánál, Észak-Erdély visszafoglalása pedig azt jelentette, hogy a háta is biztosítva van, nem kell abból az irányból sem ellenséges támadással számolni.¹

Szilveszter éjjele és január első napjai tehát nem ünnepléssel, hanem lázas készülődéssel, a készletek menekítésével és a főváros kiürítésével teltek. „S a szomorú valóság, melyet soha nem lehetetlennek, jóllehet a magasztalt vitézség után nem oly közelnek tartottam, ránk szorult. Szegény hazánk eltapodtatik. (...) Szegény hazám, az 1848-diki évet még inkább fogod siratni, mint az 1526-kit” – jegyezte fel Naplójába Hunfalvy Pál.²

A kritikus katonai helyzetet egyre több személyi konfliktus bonyolította tovább. A császári főereg támadását követően főképpen a Görgei Artúr vezérőrnagy által parancsnokolt feldunai hadtestben sok tiszt visszalépett a szolgálattól, vagy betegszabadságot kért. Azok cselekedtek jobbra így, akik korábban a császári-királyi hadseregben kezdték pályafutásukat, s most a Windisch-Grätz elleni harcot összeegyeztethetetlennek tartották a dinasztia iránti esküjükkel.³ Hasonló volt a helyzet január elejétől a bácskai hadtestnél is azzal a különbséggel, hogy ott a hadtestparancsnok Esterházy Sándor vezérőrnagy volt az, aki a szolgálatból való kilépés mellett érvelt, s erre próbálta rábeszélni beosztott tisztjait is. A hadtest felbomlását a magyar érzelmű tisztek akadályozták meg Vécsey Károly gróf vezérőrnagy, Lenkey János ezredes és Baudisz József főhadnagy vezetésével, akik január közepére elérték azt is, hogy Esterházy és társai lemondjanak.⁴

¹ Az általános katonai helyzetre 1848/49 fordulóján lásd legújabban Hermann Róbert: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001. 163–199.

² Hunfalvy Pál: Napló 1848–1849. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Urbán Aladár. Budapest, 1986. 134.

³ A „levélhullás”-ra lásd id. Görgey István: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. I. kötet. Budapest, 1885. 108–120.

⁴ A bácskai hadtest bomlási folyamatára Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Sajtó alá rendezte Bessenyei Ferencz. Budapest, 1894. 424–426.; Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848–1849-ben. II. kötet. Budapest, é. n. 276–277.

A képviselőházban új politikai erőként jelentek s erősödtek meg a radikálisok, akik a december 2-i trónváltás és a császári támadás után egyre élesebben léptek fel a dinasztiaival szemben, komoly riadalmat keltve ezzel a magyar politikai elitben is. Akadtak természetesen olyan képviselők is, akik a trónváltásból és a császári támadásból más következtetést vontak le, s a Béccsel való megegyezést helyezték politikájuk frontvonalába. A Békepárt tagjai sem fogadták el természetesen a feltétel nélküli behódolást Ferenc Józsefnek, de kétségtelenül gyengítették a Kossuth Lajos körül kialakult, az 1848-as alkotmány minden áron való megvédését célul megfogalmazó politikát.

Katonai, politikai és személyes problémák sokaságával kellett tehát megküzdenie a Debrecenben berendezkedő kormány, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökének 1849. január első napjaiban is. Gondjait csak növelte az a 40 honvédtiszt által aláírt levél, amelyet január 12-én kapott meg, s amely a bánsági hadtest komoly belső válságáról tanúskodott.

„Honvédelmi Bizottmányi Elnök Úr!

Tovább is hallgatni honáruslás lenne. Jó hazafi nem nézheti tovább Kiss tábornoknak minden terv nélküli hasztalan működéseit. Soha jobb alkalmunk nem volt a vérben úszó Bánságot ellenceitől megszabadítani, mint tizennégy nappal ezelőtt, s tekintsünk most magunk körül, s látni fogjuk, hogy a legszánandóbb s keservesebb állapotban vagyunk: Bogsán az ellentől bevéve, s több milliókat érő Resiczabánya elégetve és elpusztítva, Oravicza és Szászka az utolsó két bányaváros elhagyatva, a katonai hatalom s emberségről megfeledkezett oláhság dühének kitéve. A közlekedés Erdély és a bánati oláhok között megnyílt, s a temesvári comité erkölcsi és anyagi erőre támaszkodva virágzik és működik.

Tekintsünk kissé magunk körül, s meg fogjuk látni, hogy Fehértemplom és Versecz városoknak nemesen és hőiesen kivívott babérjai ezen városok lángjai közt lesz semmivé, s mi ezen utolsó menhelyüinktől is fosztva leszünk; s kinek köszönhetjük, a maga helyét teljességgel bé nem töltő Kiss tábornoknak. Neki, mint katonának, szíve helyén lehet ugyan, de hadvezérnek egyáltalában nem való, hadvezérletről s felsőbb hadi tudományról semmi fogalma, sőt legkisebb jelét sem mutatá eddig valamely józan, összefüggő tervezésnek; táborkarától ez ideig még kevesebbet látánk. Kiss tábornok Bánátnak, s ezáltal édes hazánknak ügyét hogy mennyire hordja szíven, kitetszik a következőkből: egy százados küldetett hozzá futárul Bogsán és Resicza szomorú elestének hírért viendő; ez élénk előterjesztéseket tett neki, hogy nyomuljon egész erejével Bogsán felé, úgy az ellenség útját elzárván, felelet: 'nem lehet', mire a százados azt mondván, hogy így a Bánság el van veszve, a tábornok hideg vérrel és laconice felelé: 'alkalmasint, de ki tehet róla!' Ezt mondá azon magyar tábornok, kinek rendelkezésére s intésére készen áll 15 000-nyi válogatott s rendes katonai erő.

A tábornok kötelessége lett volna azon első hírre, hogy a temesvári haderő kiindult, vagy Temesvár felé előnyomulni, vagy a kiindult ellenséget hátba támadva Bogsánnál semmivé tenni, vagy legalább a szerbeket vett győzedelmeket felhasználni. És mit tett ezen tehetetlen tábornok: azon első ágyúlövésre, melyet Bogsán felől Csákován hallott, a tizennégy napi ide s tovahurcolás által már csaknem kiállott sereget szétindította, s Módosra hátravonult. Amit Tomasovácznál elkövetett, eléggé ismeretes; hallgatott volna Villámy őrnagy bölcs sugallatira, úgy az ellenséget hátba kapta volna, s a szerbek meg lennének semmisítve.

Ha mi hova hamarabb Kiss tábornok vezérletétől meg nem szabadulunk, mi is Kiss tábornokkal bízást arra szavazhatunk, hogy Bánát veszve legyen.

Ha Magyarország Bánátját meg akarja tartani, s ha katonáink naponta csüggedő kedélyét elvesztéstől megóvni és emelni akarjuk, úgy először is szakértő, eszes és erélyes vezérre van szükségünk, s Bánát még nem vett el, ami elfoglaltatott, visszaszerezhető. De hamar és rögtön kell ennek történnie, ha az erdélyi események ismétlését elérni nem akarjuk.

Ezeket választmányi Elnök úrral tudatni, s az itteni körülményeket és eseményeket előadni szent kötelességünknek tartjuk s valóságuk iránt élünk s becsületünkkel jól állunk.

Földváry Károly őrnagy
Károlyi Miksa őrnagy⁵

Kétségtelen, a levél tartalma – vagyis az, hogy a tisztek között nagy az elégedetlenség Kiss Ernővel szemben – nem érte váratlanul az OHB elnökét. Vukovics Sebő kormánybiztos ugyanis már január 6-án jelentette neki Nagybecskerekéről, hogy „Kiss altábornagy vezénylete ellen oly nyílt kikelések, oly nyilvános elégedetlenség tört ki, s seregeinknek január 2-án Pancsováról történt visszaveretése a közbizalmatlanságot oly magasra emelte fel, hogy a seregben az engedetlenség és rendetlenség tényekben mutatkozik már, s én hivatva éreztem magamat hazafi- s kormányképviselői kötelességemből az a: alatti másolati felszólítást bocsátani Kisshoz”.⁶ E felszólításban Vukovics kiemelte, hogy „a hadseregben egy idő óta észrevett fegyelmetlenségi jelenségek – a megalégedetlenség kitörései és a vezénylet elleni kikelések, a legújabb események után, melyek alatt seregünk Pancsováról indult vissza –, oly fokra hágtak, hogy ez állapotot hazafi aggály nélkül szemlélni nem lehet, és orvoslását ügyünkre

⁵ A 40 tiszttel aláírt levelet „Néhány katona tisztnak kifogása Kiss Ernő tábornagy ellen” kivenattal ellátva 1849. január 12-én iktatták a Honvédelmi Bizottmány titkárságán, s „Tudomásul az Elnöknek” megjegyzéssel küldték tovább Kossuthnak. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára H 2. OHB 1849:292.

⁶ Vukovics jelentése, mely január 8-án érkezett meg Debrecenbe MNL OL H 2. Acten, 582. Közli dr. Thim József: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. III. kötet. Budapest, 1935. 293–294.

következő kár nélkül legrövidebb ideig is halasztani nem szabad”. Felszólította tehát Kiss Ernőt, hogy seregében állítsa helyre a rendet, mert ha ez nem történik meg, kénytelen lesz a kormány intézkedéséig főtisztjeinek meghallgatása mellett a hadtest vezényletét ideiglenesen másra bízni.⁷

A kormánybiztos január 6-ai jelentésének és intézkedésének közvetlen előzménye pedig az volt, hogy 5-én megjelent nála egy tiszti küldöttség Damjanich János vezérőrnagy és Nagysándor József alezredes vezetésével, s beszámolva a tisztikaron belül Kiss Ernő irányában megnyilvánuló bizalmatlanságról arra kérték, hogy szólítsa fel lemondásra a hadtest parancsnokát.⁸

Mi válthatta ki a tisztikar e részének fellépését az altábornaggyal szemben. A válasz megfogalmazódott már Vukovics kormánybiztosnak Kossuthhoz írt levelében is: „seregeinknek január 2-án Pancsováról történt visszaveretése”. Érzékelhető tehát, hogy alapvetően két, egymástól jól elkülöníthető eseménysor okán fejezték ki különböző formában a tisztek a Kiss Ernővel szembeni fenntartásaikat. A 40 tiszttel aláírásával ellátott levélben a krassói bányavidék 1848. december második felében bekövetkezett elvesztésének tétlen szemlélését,⁹ és a temesvári helyőrséggel szembeni erélytelen fellépést vetették az altábornagy szemére, a Vukovicsnál járt tiszti küldöttség viszont a január 2-ai pancsovai ütközetben, és az azt követő visszavonulás során tanúsított hozzá nem értést kérte számon rajta. Kiss altábornagy pozícióját ez utóbbi ásta alá.

Pancsova Torontál vármegyében, a Bánság déli határához közel, a Temes folyó bal partján található túlnyomórészt szerbek által lakott település volt. Jelentőségét növelte, hogy itt volt a 12. (német–bánsági) határőrezred központja, s 1848 nyarától a délvidéki szerb ellenállás egyik megerősített tábora. A bánsági magyar erők – mint már utaltunk rá –, december közepén elmulasztották a kedvező alkalmat Pancsova megtámadására. A hónap végén azonban egy Zichyfalván tartott haditanácson „Maderspach, Kiss (az őrnagy) és Nagysándor rábírt a tábornokot, hogy induljon Pancsova ellen, és foglalja el, ha lehet. Én azt az ellenvetést tettem, hogy a jarkováci csata után, mikor nyolc zászlóaljunk volt, a rácok meg elvesztették bátorságukat, elmulasztottuk ezt a vállalkozást, és most, mikor csak négy zászlóaljunk van, a rácok pedig összeszedték magukat és számos szerviánussal megerősödtek, elég veszélyes lehet. Leszavaztak, elhatározták az indulást” – fogalmazta meg naplójában ellenvetéseit az egyik résztvevő, Leiningen-Westerburg Károly gróf, későbbi honvéd tá-

⁷ A kormánybiztos Kiss altábornaggyhoz intézett levelének másolata MNL OL H 2. Kossuth Polizeai Akten, 582. Idézi Vukovics Sebő emlékiratait, 415.

⁸ Vukovics Sebő emlékiratait, 415.

⁹ A bányavidék ez időbeli történetének összefoglalására legújabban lásd Antos Balázs: A krassói bányavidék megpróbáltatásai 1848-ban, különös tekintettel a november 15-i bogsánbányai ütközet-re. Hadtörténelmi Közlemények, 2013. 3. szám. 749–766. A bányavidék elvesztésének közvetlen okaira az oravicai bányapénztár tisztviselőjének, Jávoric Józsefnek 1849. január 11-én Debrecenben kelt összefoglalója a Honvédelmi Bizottmánynak, MLL OL H 2. OHB 1849:223.

bornok.¹⁰ A támadás esélyeit növelte viszont, hogy december 27-én Pancsován hirtelen meghalt a szerb vajda Stevan Supljikać, s a szerb erők parancsnokságát ideiglenesen Ferdinand Mayerhofer ezredes vette át.

Kiss Ernő december 31-én indította el csapatait, de a csikorgó hideg nem volt túl jó előjel az ütközethez. Január 1-én ennek ellenére a magyarok Pancsováig nyomták vissza a szerbeket, s Mayerhofer már a település feladását fontolgatta. 2-án azonban az első magyar rohamot sikeresen verték vissza a sáncokat védő szerbek, s ezt követően elkecseregedett tüzérségi párbajt vívtak a felek.¹¹ A magyar ágyúk a lőszerkészletük kétharmadát is felhasználták már, amikor Kiss Ernőt többen is figyelmeztették, hogy vagy ki kell adni a gyalogságnak a rohamparancsot, vagy vissza kell vonulni, mert a nyílt terepen nehezen viselik az ellenség tüzérségének tüztét. A kritikus helyzetre így emlékezett vissza naplójában Leiningen: „A nagy férfiú egész kicsiny volta nyilvánvaló lett. Majd Nagysándorra, majd reám nézve kérdezte: 'Mitévők legyünk?' S mikor hallgattunk, annyira ideges lett, hogy kétségbeesetten kiabálta: 'Tanácsot, az istenért, egy tanácsot!' Végre azt mondtam neki, hogy mégis legjobb volna visszavonulni. Oly gyorsan adta ki ezt a parancsot, minden utasítás nélkül, hogy merre kell visszavonulni, hogy a legnagyobb zavar támadt. A lovasság és tüzérség egyszerre megfordult, és rendetlenül mind a felé az egy híd felé tolongott, amelyen átjött”.¹²

A farkasordító hidegben végrehajtott visszavonulás alatt jelentős veszteségeket szenvedtek el az egyes zászlóaljak, hiszen tucatszám fagytak meg az emberek. „Egész nap, egész éjjel, egy harapás étel nélkül, a legiszonyúbb hidegben, a legsebesebb marsban menni, 2 álmatlan éjszaka és háromnapos ily megerőltetett mars után – ez bárkit is tönkre tenne. A Wasák¹³ közül majd 40 fagyott meg, a tizedik és 24-dik zászlóaljak közül szörnyű sok.”¹⁴

A kellően elő nem készített – avagy inkább későn kezdeményezett – támadás, az ütközet erélytelen és szakszerűtlen vezetése, a visszavonulás során demoralizált zászlóaljak látványa, a jelentős embervesztés eredményezte azt, hogy a tisztikar nevében január 5-én a Damjanich János vezérőrnagy vezette küldöttség Kiss Ernő levél-

¹⁰ Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvéd tábornok levelei és naplója. In Az aradi vértanúk. Válogatta, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Katona Tamás. I. kötet. Budapest, 1983. 127.

¹¹ A pancsovai ütközetre lásd Olchváry Ödön: A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken. Budapest, é. n. 115–126.; legújabban Hermann Róbert: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. Budapest, 2004. 134–138.

¹² Az aradi vértanúk, 129–130.

¹³ A Gustav Wasa herceg altábornagy nevét viselő cs. kir. 60. sorgyalozezred 3. zászlóalja vett részt az ütközetben.

¹⁴ „Csata mezejéről írom pár soraim” (Büttner Emil levelei az 1848/49-es szabadságharcból.) Az előszót írta és a jegyzeteket készítette Pető Vilmos. A szöveget gondozta Öllös László. Budapest–Bratislava, 1989. 70. Az ütközetben részt vevő fiatal költő, Vajda János naplójában hosszan számol be a visszavonulás borzalmairól. Vajda János: Egy honvéd naplójából. Az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor. Budapest, 1981. 49–56.

tására kérte Vukovics kormánybiztost. A dolog érdekessége, hogy Damjanich nem vett részt a Pancsova elleni hadműveletben, hiszen december közepétől betegen feküdt Szegeden. Kossuth december 22-én egy személyes hangú levelet írt hozzá: „Azonban fájdalommal hallok, hogy ezredes úr betegen fekszik Szegeden. Isten, hazánknek oltalmazó Istene ne adja, hogy betegsége tartós legyen (...) Nagyon kérem, legyen gondnal egészségének mi hamarábbi helyreállítására”.¹⁵ Damjanich két nappal később egy katonától szokatlan patetikus hangú levéllel válaszolt az elnöknek. „En ugyan beteges vagyok, de a szeretet, mely bennem hazám irányába él, (...) sokkal több erkölcsi hatással bír reám, mintsem én ezen rég viselt, s csak a gyakori viszontagságok közt megújuló betegségem – ilyen időbe, amidőn egy nemzet léte felett van elvetve a kocka, amidőn a haza joggal kívánhatja mindenkitől testi és lelki erejéveli közremunkálását – túrni nem tudnám. Én az elárult szegény hazáért e szabadságért vívó nemzetért túrni, tenni, s ha kell, meghalni tudok.”¹⁶

A „túrni, tenni, s ha kell, meghalni” kész Damjanich tehát csak a beszámolókból értesülhetett a pancsovai kudarc részleteiről, Kiss Ernő altábornagy hadtestparancsnoki tevékenységéről. Mi készítette, készíthette a parancsnokával szembeni cselekedetre? Úgy véljük, határozott fellépése nem elsősorban Kiss Ernő ellen irányult, habár természetesen ő volt az eset szenvedő alanya.¹⁷ Damjanich azon kevesek közé tartozott, aki mindig figyelemmel kísérte az alája beosztott közkatonák, honvédek életkörülményeit. Szinte közöttük élt, együtt ünnepelték meg a sikereket, esténként közük telepedve együtt borozgattak, ismerte képességeiket, tudta, mit várhat el tőlük. A pancsovai nagy visszavonulás elszenvedői elsősorban a közhonvédek voltak. Ők fagytak meg az út mentén, fagyott meg a kezük, lábuk, orruk, az ő ellátásukról nem gondoskodtak közel két napon keresztül. Jogosan háborította ez fel Damjanichot. Indulatos fellépésének másik kiváltó oka az ország szorongatott katonai helyzete lehetett. 1848 őszén a Bánságban ő hozzászólt a katonai sikerekhez, s most 1849 elején kellett szembesülnie a legnagyobb kudarccal, amikor az országnak leginkább szüksége lett volna a győzelemre. A katonai fegyelem azonban még ebben a helyzetben is a szabályszerű eljárás, a szolgálati út betartására kényszerítette. Hogy mi hangzott el pontosan a Vukovics Sebő kormánybiztossal folytatott megbeszélés-

¹⁵ A levelet közli Kossuth Lajos Összes Munkái. XIII. kötet. Sajtó alá rendezte Barta István. Budapest, 1952. 848. Ebben a levélben értesítette Damjanichot arról is, hogy érdemei elismerésképpen vezérőrnaggyá léptetik elő.

¹⁶ MNL OL H 2. OHB 1848:6632. Közli dr Thim József: A magyarországi 1848–49-iki, 272.

¹⁷ „Ami Kiss Ernőt illeti, a forradalmi harc kezdetén perlaszi diadala népszerűvé tette, és ő valóban egyike volt a legnemesebb alakoknak: igazi gavallér katona, minő az egykori osztrák hadseregben a tökéletesebb minták közé tartozott. Harcolt mint jó hazafi hazája ügyéért, de minden íze arisztokrata volt. Bátor, tüzes katona volt; a tomasováci ágyúzás alatt folyton a legveszélyesebb pontokon a zászlóaljak előtt lovagolt, a fiatal csapatokat lelkesítő beszéddel bátorítva. Talán neki voltak legszebb paripái, különösen egy szép sárgája emlékezetes maradt, melyen előttiünk nyargalászott. Ő volt az egyedüli arisztokrata a forradalomban; ő volt azon *egyetlen* ember, aki megengedte, hogy ’excellenciázzák’.” Vajda János: Egy honvéd naplójából. 58.

lésen, azt sajnos nem tudjuk. Vukovics visszaemlékezésében a következő szerepel: „Január 5-én (...) a királyi biztoshoz jövének, s őt a had nevében arra kérték meg, hogy a megrázkódott alárendeltség helyreállítása, s a háborúnak adandó szerencsésebb fordulat okáért Kiss Ernőt a vezénylet letételére szólítsa föl”.¹⁸ A kormánybiztos azonban másnap az altábornagyhoz intézett felszólításában úgy fogalmazott, hogy „ha a szigorú alárendeltséget a seregben azonnal nem tartja lehetségesnek, a seregvezérséget a rangban utána következő főtisztnek adja által”.¹⁹

Az esetből szerencsére nem lett ügy, ugyanis Kiss altábornagy pontosan érezte a vele szemben megnyilvánuló bizalmatlanságot, s átadta a parancsnokságot Damjanichnak.²⁰ A következő pár napban „még ugyan Kiss Ernő neve állott a fő parancsok alatt, de e szinte úgy polgári jellemben erős, mint katonai vitézségben fényes férfiú kellőleg felfogván a nemzeti háború kívánatait, nem csak bosszankodás nélkül, de szíves baráti beleegyezéssel látta s engedte ifjabb társa határozó befolyásának emelkedését”.²¹ Kossuth január 9-én kelt levelében értesítette a gyakorlatilag már lemondott Kiss Ernőt, hogy „a kormány által kineveztetik magyar honi főhadiparancsnokul”, s egyben arra kérte, hogy „Damjanics tábornok úrnak a bánáti hadsereg vezényletét” adja át.²²

Damjanich fellépése okainak vizsgálata azért is tanulságos, mert a szerb származású vezérőrnagy a szabadságharc nehéz természetű személyiségei közé tartozott. Több tisztársával is konfrontálódott, ha úgy érezte, hogy a másik nem tett meg mindent az ügy érdekében, avagy hibás intézkedéseivel elmulasztott valamit. Csak 1848 őszén és 1849 januárjában a következő „esetei” voltak. Először a krassói bányakerület katonai parancsnokával, Asbóth Lajos őrnaggyal gyűlt meg a baja, aki véleménye szerint többször is elmulasztotta a térségben operáló császári erőket bekeze-
ríteni vagy megsemmisíteni, s ezt az ellentétet is Vukovics kormánybiztosnak kellett kezelnie.²³ 1848. november közepén közvetlen felettesével, Vetter Antal vezérőrnaggyal volt „ügye”. Az összetűzés kiváltó oka az 1848. november 9-i lagerdorfi ütközet volt, amelyben Vetter szerint Damjanich honvédei túl sok kegyetlenséget követtek el.²⁴ 1849 január végén az aradi ostromsereg parancsnokát, Gaál Miklós

¹⁸ Vukovics Sebő emlékirata, 415.

¹⁹ Vukovics Sebő emlékirata, 415.

²⁰ Kiss Ernő levele Kossuthhoz 1849. január 7-én MNL OL H 2. OHB 1849:190.; „A Kiss Ernő elleni elkeseredés és a fenyegetőzés, hogy az első csatában lelövetik, általános volt, midőn Damjanich lón kinevezve fővezérnek. Egy sík mezőn állottunk ki zászlóaljankint, midőn Kiss Ernő és Damjanich egymás mellett lovagolva kíséretökkel mindenik csapat előtt megjelentek, amaz elbűcsúzva, és Damjanichot mint ezentúli parancsnokot bemutatva. Ez a jelenet is egyike volt azoknak, melyek ki-
törülhetlen benyomást hagytak hátra magok után.” Vajda János: Egy honvéd naplójából. 58.

²¹ Vukovics Sebő emlékirata, 422.

²² Kossuth Lajos Összes Munkái. XIV. kötet. Sajtó alá rendezte Barta István. Budapest, 1953. 72.

²³ Lásd erre Antos Balázs: A krassói bányavidék megpróbáltatásai, 760–762.

²⁴ Lásd erre Kemény Krisztián: Indokolatlan kegyetlenség vagy „keserű szükség”? A „Professzor” és a „Nagy Renegát” konfliktusa 1848 novemberében. Aetas, 2013. 3. szám. 92–118.

vezérőrnagyot próbálta meg önhatalmúlag leváltani, mert meggyőződése szerint nem ostromolta hatékonyan a várat.²⁵ A sor korántsem teljes, de az esetek jól érzékeltetik, hogy Damjanich tisztársaival szembeni fellépései, megnyilvánulásai nem mindig maradtak meg a szigorúan vett „törvényes” vagy „szolgálati” keretek között. Gaál Miklós vezérőrnagyot pl. úgy próbálta meg leváltani, hogy kettejük között nem volt alá- s fölérendeltségi viszony, s a kormány helyben lévő képviselőjével, Boczkó Dániel kormánybiztossal is már bevégzett tényként közölte tábornoktársa felmentését, s annak tudomásul vételét várta el tőle. Nem riadt vissza tehát a cselekvéstől, de olykor nem mérlegelte azt, hogy jogában áll-e azokat végrehajtani. Mindezek tükrében tanulságos annak számbavétele, hogy miként fogadta tisztársai írásbeli fellépését Kiss Ernővel szemben, s hogyan vélekedett erről.

Azt sajnos nem tudjuk, hogy pontosan mikor és hogyan értesült a 40 tiszt által aláírt és Kossuthnak címzett tiltakozó iratról. Az ahhoz való csatlakozásra őt nyilván nem kérték fel, mert mint láttuk, január 12-én a nyilatkozatot már Debrecenben iktatták, s az ezzel szemben megfogalmazott, a verseci hadseregnek címzett felhívását csak január 16-án szignálta Nagybecskerekén, s egy nappal később küldte el az Országos Honvédelmi Bizottmánynak.

„Bánsági hadparancsnokság

Az Országos Honvédelmi Bizottmánynak

Nagybecskerekén, január 17-én 1849.

Debrecenbe

A mellékletet hivatalos tisztelet mellett oly megjegyzéssel van szerencsém a Honvédelmi Bizottmánynak fölterjeszteni, hogy ebből megérteni méltóztassanak, minő megilletődéssel vette a helybeli hadsereg verseci bajtársainak mélyen tisztelt hadvezérünk altábornagy Kiss Ernő úr ellen helytelen úton s módon tett, általunk összhangúan rosszaló lépését, s hogy továbbá minő lépéseket talált ezen hadsereg szükségesnek tenni, miszerint a nevezett altábornagy úrnak méltatlan megsértetéséért érdemes elégtételt eszközölni.

Damjanich tábornok²⁶

„Nagybecskereki hadsereg

A Verseci hadseregnek!

Mély megilletődéssel s fölötte kedvetlen értesültünk arról, hogy a sereg teljességgel helytelen úton s módon egy alaptalan rágalmozó előterjesztést tett hadvezérünk, altábornagy Kiss Ernő Úr ellen a Honvédelmi Bizottmányhoz. E lépése a hadseregnek

²⁵ Lásd erre Pelyach István: Egy elmulasztott várostrom tanulságai. (Az aradi vár „ostroma” 1849 januárjában) Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus LXXXVII. Szeged, 1989. 3–20.

²⁶ MNL OL H 2. OHB 1849:771.

okvetetlen hibás, mi azt egyhangúan tökéletesen rosszalljuk. Becsület az első elkerülhetetlen erénye minden katonának, s minden honpolgárnak; tisztelt vezérünk ebbeli lelki tisztaságát sokkalta világosabb fényben láttuk, derék, lelkes hazafiasságát sokkalta bővebben ösmerjük, minthogy ily jellemi erányába gyanakodni merényelhetnénk. Mint hazafi, s katona például áll tehát Ő előttünk; ha történt, vagy történhetett hadi mozdulatainkban hiba, ez fensőbb taktikai nézetek körébe fekszik, s kérdés, ha képes-é erre nézve a hadsereg – midőn a környülményeket egész terjedelmében mindenkor nem ösmerhette – helyszerű ítéletet hozni. De ha képes is, nem ez a meghívatása, mert ha minden hadseregek egyes részletei parancsnokaik tényeinek fontolgatására vélik magokat meghívottaknak, ha azokat önkények szerint kárhoztatni vagy elítélni magokat jogosulva hiszik, akkor megbomlottak ama kötelékek, melyek testületünket összhangulatba tartják; megszűnt ekkor a szabályszerű fegyelem, s így fenn nem állhatunk, mert egyetértésünk hiánya, midőn mindnyájan egy hazának fiai rendíthetetlenül össze kellene csatlakoznunk, idegen szenvedésekbe szakít el egymástól, s nagyszerű meghívatásunknak, a haza védelmének megfelelni képtelenek vagyunk; mily véghetetlen tehát a kár, melyet így egyesek önkénye vagy meg gondolatlansága a hazának szülhet, vegye a hadsereg szigorúbban fontolóra. De azt komolyan meg kell vallanunk, hogy e tény illetlen, s a katonai becsületes gondolkodásmóddal, a nyílt vitézi szellemmel meg nem egyező. Kinek keblébe ily elvek honolnak – ezt pedig a katona neve igényli –, nem nyúlhat az alattomos rágalom gyáva eszközéhez, hanem őszinte lép föl, ha valaki ellen fellépni oka van.

Ha tehát a hadsereg tőlünk megszakadva lenni nem akar, legkomolyabban felszólítjuk, hogy jövőre nézve minden illetén helytelenséget elmellőzzön, s attól magát szigorún eltartóztassa, másképpen kénytelenítve leszünk, mint a hadseregnek ellenpártja fellépve közönségesen tisztelt hadvezérünkön elkövetett méltatlan sérelemért ott, hová a hadsereg vádiratát idézni merénylette, oly elégtételt követelni, melyet a tisztelt Vezér velünk személyében egyszersmind megbántottakkal érdemel.

Végre pedig felhívjuk a hadsereget, hogy ebbeli hibáját rögtön jóvátenni siessen, hogy mely legyen erre az út, reményljük, el fogja a hadsereg találni, s oly módokhoz fog nyúlni, melyek egy hadvezérhez s egy tiszt karhoz méltók lehetnek.

Nagybecskereken, január 16-án 1849.

Következnek a zászlóaljparancsnokoknak aláírási tisztikaraik nevében.

Damjanich tábornok²⁷

Az OHB-hoz írt kísérőlevél tömörségéből egy gondolatot érdemes kiemelni: a verseci hadsereg tisztjei *helytelen úton s módon* léptek fel Kiss Ernővel szemben, s

²⁷ A „Damjanich tábornok másolatban közli a hadseregnek Kiss Ernő altábornagy melletti fölszólalását” kivonattal ellátott levelet 1849. január 20-án iktatták az OHB titkárságán, s küldték tovább tudomásul vétel végett Kossuthnak és a hadügyminiszternek. MNL OL H 2. OHB 1849:771.

ezzel nem értenek egyet a nagybecskereki haderő alakulatai. Nem az altábornagy képességeit és tevékenységét bíráló megjegyzéseket utasította tehát itt vissza Damjanich, hanem a tisztikar ilyen fellépését a fővezénylet ellen.

Ennek fényében tanulságos a verseci hadsereghez címzett felhívás gondolatmenete. Bevezetőjében itt is kiemelte, hogy helytelen úton s módon lépett fel a tisztikar Kiss Ernővel szemben, de az általuk megfogalmazott kritikát itt már alaptalan rágalmaknak is minősítette. Ilyen felvezetés után azt várnánk, hogy tételesen megcáfolja a verseci tisztikar egyes állításait, erre azonban nem került sor. Először kifejezte azon meggyőződését, hogy az altábornagy becsületessége megkérdőjelezhetetlen, hazafisága tiszta és mindenki által ismeretes. Ezt követően érdekes logikai fordulatot vett a nyilatkozat, hiszen a következőre mutatott rá: lehet, hogy történtek hibák a hadsereg vezetésében, ezek azonban „fensőbb taktikai nézetek körébe” tartoznak, s kérdéses, hogy a tisztikar a körülmények nem teljes ismeretében képes-e ezekről helyes ítélete, kritikát mondani. Majd újabb fordulatot véve kiemelte, hogy ha képes is erre, „nem ez a hivatása”, mert ha „minden hadseregek egyes részletei parancsnokaik tényeinek fontolgatására vélik magokat meghívottaknak”, akkor megbomlik a hadsereg összhangja s szabályszerű fegyelme. S ha ez megbomlik, a hadsereg nem tud megfelelni legfontosabb hivatásának, a haza védelmének. A vitézi magatartással ugyanakkor nem fér meg az „alattomos rágalom”. A becsületes gondolkodással csak az egyeztethető össze, ha a tiszt „őszinte lép föl, ha valaki ellen fellépni oka van”. Mit jelenthet az a kitétel, hogy „őszinte lép föl”? Minden bizonnyal arra utalt Damjanich, hogy a „szolgálati út” betartása kötelező, vagyis a tisztikarnak először az altábornagyot kellett volna felkeresni, s előtte nyíltan kimondani észrevételeit, s nem közvetlenül – őt megkerülve – szinte „feljelenteni”, „besúgni” vagy rágalmazni az OHB elnökénél. Ez a magatartás valóban jellemző volt Damjanichra, hiszen ő minden esetben egyenesen az érintettel közölte először a fenntartásait és kritikáját – kivéve a január 5-i fellépését Vukovics Sebő kormánybiztosnál Kis Ernő leváltása ügyében. Nem áll rendelkezésünkre ugyanis olyan forrás, amely azt tanúsítaná, hogy Damjanich értekezett volna Kiss Ernővel a kormánybiztosnál tett „látogatása” előtt.

Mi lehetett ténylegesen a célja a Damjanich által megfogalmazott, Kiss Ernő mellett hitet tevő nyilatkozatnak? Talán ő maga is érezte, hogy nem járt el teljesen szabályszerűen és erkölcsösen, amikor Vukovics kormánybiztosnál a leváltását sürgette, s némiképp ellensúlyozni akarta azt a fellépését. Az fel sem merülhet, hogy az altábornaggyal szemben megfogalmazott szakmai kifogásokkal nem értett egyet, hiszen meg sem kísérelte cáfolni azokat, vagyis tisztában volt Kiss hadvezéri képességeivel. A fő ok talán a katonai felső vezetés tekintélyének megóvása lehetett mind a politikai vezetés, mind a tisztikar előtt. A születőben lévő és nagyon sok irányból verbuválódó honvédsereg belső fegyelmi viszonyait akarta ezzel is megszilárdítani, s egyértelműsíteni az alá- s fölérendeltségi hierarchiát. Talán igaz ez akkor is, ha ő maga volt az egyik olyan tiszt, aki indulatosságával leggyakrabban kikezdte ezt.

Beitrag zum militärischen Portrait des Landesgenerals János Damjanich

An der Wende von 1848/49 ist eine gespannte militärische Situation im Banat entstanden. Die kaiserlich-königlichen Truppen haben den Krassóer Bergbaudistrikt ohne grösseren Widerstand besetzt; die Garnison in Temeswar konnte die umliegenden serbischen Lager ungestört mit Waffen versorgen, denn die ungarischen Kompanien in der Gegend waren unfähig, die regelmässigen Ausbrüche aus der Burg zu verhindern; und der Angriff vom Feldmarschalleutnant Ernő Kiss gegen Pantschowa am 2. Januar endete in einer ersten Niederlage. Für die Misserfolge hat ein Teil der Offiziere direkt den Korpskommandanten verantwortlich gemacht. Einerseits wurde ihm Passivität, anderseits Unverständnis vorgeworfen.

Anfang Januar wandten sich deswegen 40 Offiziere unmittelbar an den Regierungspräsidenten Lajos Kossuth, und beklagten ihren Vorgesetzten. Sie haben die Möglichkeit aufgegriffen, wenn er weiterhin der Kommandant bleibt, verlieren die Ungarn das Banat mit Sicherheit. Damjanich richtete ein offenes Schreiben an sie, obwohl er Ernő Kiss nach der Niederlage in Pantschowa zur Leitung des Korpses selber für unfähig hielt, und deswegen beim Regierungsbeauftragten Sebő Vukovics um seine Ablösung gebeten hat. In diesem Schreiben missbilligte er ausdrücklich einen derartigen Auftritt der Offiziere, und diesen hat er auch bei der Regierung gemeldet. Die Studie analysiert die Ereignisse, und untersucht die möglichen Gründe der Taten vom General Damjanich.

MEGFIGYELTEK ÉS MEGFIGYELŐK SZEGEDEN A NEOABSZOLUTIZMUS IDEJÉN

Az I. Ferenc József császár ellen 1853. február 18-án merényletet elkövető Libényi János tettét és az uralkodó megmenekülését követően a birodalom több pontjáról is jelentették a rendőri, illetve csendőri hatóságok, hogy miközben a hatóságok háládó istentiszteletei és ünnepségei folytak birodalom szerte, a lakosság köreiben az elégedetlenség jeleként bizony olyan megjegyzések is elhangzottak, melyek a merénylet iránti szimpátiáról, illetve a merénylet sikertelensége felett érzett frusztrációról és haragról tanúskodtak.¹ Ezek sorában megemlékezik Berzeviczy Albert, majd nyomában Lukács Lajos is arról, hogy „Szegeden az örömnünnepély alkalmával csak öt magánház volt kivilágítva, még a városház sem öltött díszet. Felségsértési esetek is fordultak elő, bár csak «a legromlottabb, legdurvább lelkek megnyilatkozásai-ként».”² Berzeviczy a bécsi belügyminisztérium iratanyagában található jelentésre hivatkozik, konkrét irat megnevezése nélkül. A belügyminisztérium aktáinak jelentős része Berzeviczy bécsi kutatásai után sajnos megsemmisült, ahogy az 1852 tavaszán felállított Legfelső Rendőrhatóság iratai sem maradtak ránk teljes egészében, mégis ez utóbbiakból ismerünk néhány jelentést a merénylet után Szegedről keltezve. Ezek közül a legfontosabb Leurs alezredes, a szegedi rendőrbiztosság vezetőjének 1853. február 23-i jelentése a rendőri ügyek legfőbb vezetőjéhez, Johann Kempen von Fichtenstamm báró altábornagyhoz. Ebben részletesen beszámol a megelőző nap délelőtt 10 órakor a belvárosban tartott ünnepélyes Te Deumról. A kezdeményező a katonai parancsnokság volt, ráadásul még a kormányzóságtól érkező hivatalos felszólítás előtt, saját buzgóságukból rendezték meg az ünnepséget. Pedig, hogy volt a helyi hatóságok egyes képviselőiben egyfajta óvatos vonakodás, elárulja Leurs azon megjegyzése, hogy Kreminger Antal prépost először úgy nyilatkozott, hogy miniszteri rendelet, illetve püspöki felszólítás nélkül kockázatos az ünnepség megszervezése, mivel attól tartott, hogy a városi közönség csekély számban fog részt venni azon. Végül a városban működő hatóságok, azaz a Csongrád megyei főnökség, az országos törvényszék, a pénzügyigazgatóság, a polgármesteri hivatal, a gőzhajózási ügynökség és a vasúti ügynökség hivatalnokaikat írásban értesítették az eseményről, természetesen a katonai parancsnok is intézkedett beosztottjainak részvételéről, a

¹ Vö. Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. 2. köt. Budapest, é. n. 17–20.; Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Budapest, 1955. 143.

² Berzeviczy: Az abszolutizmus kor Magyarországon II. 18.; Lukács: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 143.

lakosságot pedig a magisztrátus hivatalnokai mozgósították. Az istentiszteletet a belvárosi templomban Kreminger celebrálta, mint Leurs írta, „egyébként itt szokatlan pompával”. A külvárosok papjai, a minoriták, a ferencesek, a görög katolikus és izraelita rítus papjai is képviseltették magukat. Felvonult a katonai parancsnokság, a 6. csendőrezred parancsnoka a garnizon tisztjeivel, a városban tartózkodó császári királyi hivatalnokok hivatali uniformisaikban, a magisztrátus, a választott polgárság, a céhek és az iskolai ifjúság, valamint nagy tömeg mindkét nemből, ráadásul az időjárás is a lehető legszebb volt. A mise fél 12-ig tartott, s olyan túlszűfolt volt a templom, hogy a nép nagy része a templom előtti téren volt kénytelen tartózkodni. Az izraelita hitközség február 26-án szombaton készült külön megemlékezést tartani. Leurs a lakosság érzelmeiről azonban már jóval óvatosabban nyilvánított véleményt: „A lakosság körében a kárhoztatásra méltó merénylet hírének érkezésekor megfigyelhető hangulat legalábbis a külső megnyilvánulások alapján annyiban kielégítő, hogy a rendet a legkisebb rossz szándékú demonstráció sem zavarta meg. A jobb közép-osztály, melyhez sok művelt hivatalnok is tartozik, nyilvánosságra juttatta megrendülését és együttérzését, és nyíltan kifejezik sajnálatukat azért, hogy az átkos tettet magyar követte el. A nagy tömeg, amely nem mutat efféle külső lelkesedést, összességében több részvétet tanúsít, mint a szokásos passzivitás. Minden kompromittált és rosszerzelmű nyugodtan viselkedett, tartózkodtak attól, hogy a lakosság többi részében a[z uralkodó felgyógyulásáról érkező] kedvező hírek nyomán beköszöntő örömteli hangulatot megzavarják, vagy akár csak elfelhősítsék.” Mégis a jelentéstevő beszámolt egy általa rosszalnt mozzanatról is az ünnepség kapcsán, amit írásban a polgármesternek is szóvá tett: a megyei hivatal és a városi magisztrátus hivatalnokainak egy része Kossuth-kalapban jelent meg az ünnepségen. A polgármestert felszólította, hogy „a jövőben az effajta, a forradalomra emlékeztető jelet egyszer s mindenkorra el kell tüntetni”.³ Kempen persze a jelentés legfontosabb részeként már csak arról értesítette Bach belügyminisztert „esetleges további intézkedés érdeké-

³ „mit sonst hier ungewöhnlichem Pomp”; „Die Stimmung die sich in der hiesigen Bevölkerung bei Kenntnißnahme des fluchwürdigen Attentats kund gab, war dem äußern Anscheine nach wenigstens in so ferne befriedegend, als die Ruhe nicht durch die geringste böswillige Demonstration gestört wurde. Die bessere Mittelklasse, zu welcher auch viele der gebildeten Beamten zählen, gaben öffentlich ihre Bestürzung und Theilnahme kund, und sprachen unverholen ihr inniges Bedauern aus, daß die fluchwürdige That von einem Individuum ungarischer Nationalität verübt wurde. Der große Haufe, der von jeher äußerer Anregung bedarf, zeigte im Ganzen mehr Theilnahme, als die gewöhnliche Passivität. Alle Compromittirten und Schlechtgesinnten verhielten sich ruhig, und scheuten sich die bei der übrigen Bevölkerung durch günstige Nachrichten hervorgerufene freudige Stimmung zu stören, oder auch nur zu trüben”; „um für künftige Fälle derlei an die Revolution erinnernde Abzeichen endlich einmal verschwinden zu machen”. Leurs jelentése „Euer Excellenz!” megszólítással [Kempennek], Szeged, 1853. február 21. (másolat) Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv Oberste Polizeibehörde (=AVA OPB), Präs. II. 760/1853.

ben”, hogy a hivatalnokok egy része Kossuth-kalapban jelent meg.⁴ Láthatjuk, ebben a jelentésben nem esik szó semmiféle lakossági ellenállásról, a városi kivilágítás mellőzéséről, holott, ha történt volna efféle, nyilván nem mulasztotta volna el Leurs ezt jelenteni. Az úgynevezett Kossuth-kalapot valóban a forradalom iránti szimpátia egyik jelképeként tartották számon a császári hatóságok, esetenként okkal, de nyilvánvalóan gyakran ok nélkül. Nem valószínű ez alkalommal sem, hogy épp a császári tisztviselők és kinevezett magisztrátus tagok demonstratív célból öltötték azt magukra.⁵

1853 egyébként különösen gazdag volt az efféle ünnepélyes aktusokban. A már említett ünnepi istentiszteletet követően még két fényes ünnepségnek is tanúja volt a város. Május 28-án Albrecht főherceg magyarországi katonai és polgári kormányzó tett látogatást a városban a kor szokásos külsőségei között: ágyúszó, harangzúgás, diadalkapu, katonai díszszemle, hivatali szemle, hivatalos üdvözlő beszédek, este kivilágítás, fáklyásmenet. Augusztus 17-én pedig Ferenc József születésnapjára Bonyhádi (Perczel) István, Csongrád megyei főnök rendelt színházi díszelőadást. Ez alkalommal azonban nem ment minden a forgatókönyv szerint. A színtársulat Kisfaludy Károly Hűség próbája című történeti vígjátékát adta elő, a megyefőnököt a közönség kifütyülte. Ezután a magyar nyelvű színjátszás szünetelt, Augusz Antal báró pest-budai kerületi főispán a városi kaszinót is bezáratta.⁶

Ezek az esetek is mutatják, hogy az államrendőrségi iratok között fennmaradt, Szegedről keltezett jelentések igen ellentmondásosan nyilatkoznak a város lakóinak a kormányzathoz való viszonyulásáról. Egyes jelentések inkább a lojalitást és az együttműködési készséget, mások pedig inkább az ellenséges távolságtartást és passzivitást hangsúlyozzák.⁷ Jól körvonalazható viszont az, hogy kiket tekintett a kormányzat ezekben az években a város meghatározó ellenzéki, a kormányzattal határozottan szembenálló egyéniségeinek.

⁴ „...zur allfälligen weiteren Verfügung”, Kempen átirat fogalmazványa Bachhoz, Bécs, 1853. febr. 27. Uo.

⁵ Egy évvel korábbról is ránk maradt egy jelentés hasonló ünnepélyről, akkor az uralkodó születésnapja alkalmából Michael Georgievic ideiglenes rendőrbiztos tollából: a születésnapot megelőző este fényes kivilágítás volt, mind a köz-, mind a magánépületek szép számban részt vettek abban. Másnap azután harminchat ágyúlövés, katonai parádé, ünnepélyes istentisztelet a városi, stb. hivatalnokok részvételével, majd a hivatalnokok felkeresték a szerb templomot és a zsinagógát is. Ezután díszebéd következett sok tószttal. A jelentést tevő szerint az ünnepség olyan szívélyes volt, hogy ha egy idegen véletlenül a városban járt volna, azt a meggyőződést vihette volna magával, hogy „a ragaszkodás és szeretet őfelsége az uralkodó legmagasabb személye iránt nem lehet nyíltabb és melegebb”. „...die Anhänglichkeit und Liebe für die Allerhöchste Person Seiner Majestät, kaum aufrichtiger, und wärmer sein könne”, Michael Georgievic jelentése Kempenhez, dátum nélkül, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Äußern, Informationsbüro BM Akten (=HHStA IB BM) 13/1852.; a forradalmi jelképek szegedi tiltásáról lásd: Reizner János: Szeged története 2. köt. Szeged szab. kir. város, Szeged, é. n. 181.

⁶ Ruszoly József: A politikai és a társadalmi küzdelmek (1849–1879). In: Szeged története 3. I. rész 1849–1919. Szerk. Gaál Endre. Szeged, 1991. 41.

⁷ Inkább a kormányellenes megnyilvánulásokra helyezve a hangsúlyt összefoglalóan lásd: Reizner: Szeged története II. 173–198.

MEGFIGYELTEK A VÁROSI TÁRSADALOMBAN

Ennek felvázolásához kiindulópontként egy a Budán székelő magyarországi főkormányosság rendőri ügyosztályán 1860 elején a politikai tekintetben gyanúsnak minősített személyekről készült összeírást választhatjuk. Az 1859. nyári vesztes háború nyomán a politikai elégedetlenség különböző jelei a birodalom minden pontján jelentkezték, az augusztusi minisztercserék láthatólag nem tudták megnyugtatni a kedélyeket. Az uralkodó utasítására 1859 nyarán megkezdődnek az előkészületeket arra, hogy elsősorban a politikailag legkényesebbnek ítélt tartományokban (Magyar Királyság, Erdélyi Nagyfejedelemség, Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, Horvát-Szlavónország, Dalmácia, Lombard-Velencei Királyság, Tirol) a helytartóságokkal/kormányzóságokkal, illetve a csendőrezredekkel összeírassák a „különleges” rendőrségi felügyelet alatt álló személyeket. Joseph Protmann pest-budai rendőrigazgató már 1860 januárjában, a kormányzás pedig áprilisban küldte a listát.⁸ Augusztus 27-én azután az uralkodó első főhadsegédén, Folliot de Crenneville gróf altábornagyon keresztül – szóban! – szigorúan titkos utasításként elrendelte, hogy egy esetleges népmozgalom esetén azonnal le kell tartóztatni a politikailag veszélyesek listáján szereplőket, s azokat, akiket nem lehet formális bírósági eljárás során igazolható vád alapján elítélni, a rendőrminisztérium határozatával más tartományba internálják (a korabeli szóhasználatnál élve: „bellebbezzék”), vagy eredeti lakóhelyükre toloncolják.⁹ Ezeket a kényszerintézkedéseket a magyar korona országain kívül még Csehországban, Bukovinában, Galíciában, Tirolban és Velence tartományban alkalmazták.

Protmann 1860. januári jelentése magában foglalja a Szeged városában gyanúsaknak tekintett személyek listáját.¹⁰ Lássuk, kiket is tartalmaz! Természetesen a listán túlnyomórészt a várostörténetből jól ismert nevekkal találkozunk elsősorban, de nem kizárólagosan:

⁸ Protmann két jelentése Adolph Thierry báró rendőrminiszterhez, Pest, 1860. jan. 13., 15., Haller Ferenc gróf altábornagy, Albrecht főherceg katonai ügyekben illetékes ad latusa jelentése Thierryhez, Buda, 1860. ápr. 23., Thierry levélfogalmazványa a csendőrség főfelügyelőjéhez, Bécs, 1860. jún. 20. HHStA, IB BM 21/1860.

⁹ Karl Meccséry báró rendőrminiszter előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1861. jún. 23. (másolat) HHStA, IB BM 21/1860.

¹⁰ A pest-budai helytartósági osztály jelentése főkormányzósághoz, Buda, 1860. jan. 9. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (=MOL) D 44 Abszolutizmus kori levéltár, K.k. Militär- und Civil-Gouvernement für Ungarn, Polizei Section: titkos iratok 1859:594. A listán szerepel még az alább felsoroltakon kívül Osztróvszky József, 1848-ban polgármester és országgyűlési képviselő, aki azonban ekkor nem Szegeden él, egy bizonyos Virág János, írnok ekkoriban debreceni címmel, valamint Gombás József, aki 1848-ban nemzetőr százados, a város hadiválasztmányának tagja, városi képviselő, a szegedi I. honvéd zászlóalj parancsnoka. 1855-ben Hódmezővásárhelyen élt. Gombás és Osztróvszky életrajzát lásd: Habermann Gusztáv: Személyi adattár a szegedi polgárcsaládok történetéhez. Tanulmányok Csongrád megye történetéről, XIX. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1992. 93., 206.

Babarczy József: ügyvéd, 1848-ban a Szeged-Rókusi I. nemzetőrszázad kapitánya és parancsnoka, városi képviselő.¹¹

Bérczy (Szilber) Antal: 1836-ban városi tanácsnok, az 1839/40-es és az 1843/44-es országgyűlésen városi követ, az 1848. március 18-i spontán szegedi népgyűlésen ő olvasta fel a 12 pontot. A hadiválasztmány, valamint a közcsend- és közrendi bizottmány tagja. 1849-ben a helyi rögtönítélő törvényszék, majd az Országos Főtörvényszék tagja. Világos után vizsgálati fogságot követően szabadon engedték.¹²

Bezdán Mihály disznókereskedő (?)

Gelich (Gélics) Richárd: honvédőrnagy, aki a bécsújhelyi katonai akadémián végzett, cs. kir. hadnagy volt a forradalom kitörésekor, 1848 októberében átlépett a honvéd hadseregbe, s a magyar hadügyminisztérium tábornoki osztályán dolgozott. Vadász Manó veje volt, s a jelentés szerint rendőrségi felügyelet alatt állt.¹³

Keméndi (Gebhardt) Ferdinánd (Nándor): üvegkereskedő, újságíró. 1848-ban honvéd, rendfenntartó főbiztos. Világos után hadbírószági eljárás indult ellene, de szabadon bocsátották. Az 1850-es években írnokként és újságíróként tevékenykedett. 1861-ben és 1867-ben palánki csendbiztossá választották. A jelentés szerint előszeretettel viselt politikai jelvényeket, és „játszotta a patriotát”.¹⁴

Korom Antal vendéglős (?): a jelentés legfontosabb jellemzőjeként megjegyzi, hogy az alsóbb néprétegek körében igen befolyásos, veszélyes személy.

Máhr József: városi polgár, 1849-től cukrászmester, a Szeged-Belvárosi Kaszinó tagja, 1861-ben városi képviselő. A jelentés szerint az ő üzletében találkoztak rendszeresen a politikai tekintetben helytelen gondolkozású szegedi polgárok és ügyvédek.¹⁵

Maygraber Ágoston: császári katonatiszt, 1848-ban a szegedi 103-as honvéd zászlóalj parancsnoka, 1849. májusban honvédőrnagy, zászlóaljparancsnok. Világos után tízévi várfogságra ítélték, 1852-ben amnesztiával szabadult, s Szegeden telepedett le.¹⁶

¹¹ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 14.

¹² Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 25.

¹³ Vö. Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. jav. kiadás. Heraldika Kiadó, Budapest, 2000. 353.; Károlyi Árpád: Történeti bevezetés. In: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Dr. Károlyi Árpád. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1921. 1. köt. 16., 40–41.; Hajnal István: Bevezetés. In: A Kossuth-emigráció Törökországban. Kiadja: Hajnal István. Budapest 1927. 1. köt. 329.

¹⁴ „Er liebt das Tragen politischer Abzeichen und spielte den Patriot.” Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 143–144.

¹⁵ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 183.

¹⁶ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 188.

Óvári Pál: a jelentés szerint „zugirász”, Gelich és a későbbiekben említendő Schubert barátja.¹⁷

Rónay János: 1847/48-ban Csanád megye országgyűlései követe, 1849-ben Szeged város tanácsnoka, országos ítélő törvényszéki közbíró, a Szeged-Belvárosi Kaszinó elnöke. 1851-ben rendőri felügyelet alá helyezték, kényszerlakhelyet jelöltek ki számára először Szegeden, majd Kiszomborban. 1861-ben újra országgyűlési képviselő. A jelentés szerint gyakran látogatott Szegedre, ott kormányellenes személyekkel is gyakran találkozott. Szegedi házait Skultéty Andor igazgatta.¹⁸

Salvadori, Eugen (?): a jelentés szerint magánírnok.¹⁹

Schubert Kálmán (?): a jelentés szerint cipész, akinél nem sokkal korábban egy ügynöknek tartott személyt tartóztattak le.

Skultéty Andor: ügyvéd, korábban városi írnok, 1848 májusában kapitányi segéd. 1850-ben vizsgálat indult ellene tüntetés és kormányellenes kijelentés miatt. 1851 augusztusában állítólag színházi botrányt rendezett. 1859-ben az újjászervezett kaszinó választmányi tagja, majd 1861-ben újra kapitányi segéd. A jelentés hozzáfűzi, hogy a politikai jelvények barátja, „a politikai állapot barométere [lehet]. Keméndyhez hasonlóan politikus csizmadia, hangoskodó, de kevésbé ártalmas”.²⁰

Skultéty Mihály és Terézia nevű felesége: a jelentés szerint Andor testvére, óvodai nevelő.

Sövényházi Pál: ügyvéd, 1848–1849-ben kormánybiztos és nemzetőr. 1850-ben a haditörvényszék halálra ítélte, de kegyelmet kapott. Az ügyvédi gyakorlattól eltiltották. A jelentés szerint Óváryval tartott fenn gyanús kapcsolatot.²¹

Tóth Mihály: ügyvéd, 1835–1840 között, majd a következő évtizedben is több feljelentést tett a városi vezetés ellen. 1848-ban főbírónak választották. Az ötvenes években ügyvéd. A jelentés szerint kormányellenes nézeteit állandóan kifejezésre juttatta.²²

¹⁷ „Winkelschreiber”; egy másik hivatali jellemzést róla lásd: Haller altábornagy jelentése (Albrecht főherceg nevében) Kempenhez, Buda, 1859. júl. 9. HHStA IB BM 270/1859. 1867-ben a városi képviselőtestület tagjának választották. Vö. Ruzsoly József: A szegedi népképviselői közgyűlés 1848–1871. (Szeged múltjából 3.) Szeged, 1984. 34.

¹⁸ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 237.

¹⁹ Egy később még említésre kerülő 1859-es rendőrségi jelentés „Salvatory”-ként említi. Feljegyzés aláírás nélkül, Bécs, 1859. jún. 18. HHStA IB BM 3640/1859.

²⁰ „...ein Barometer des politischen Zustandes. Ist so wie Keméndy ein politischer Kannengießer und Schreiber, jedoch wenig schädlich”, életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 246.

²¹ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 249.

²² „...zeigt stets eine regierungsfeindliche Färbung”, életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 282.

Vadász (Jäger) Manó: ügyvéd, 1848-ban polgármesternek választják. Világos után vizsgálati fogságban volt, de szabadon bocsátották. 1861-ben, majd az 1865/68-as országgyűlésen képviselő.²³

Virady János, helyesen *Pekartsek* (?): a jelentés szerint a Palánkban lakik, pálinkafőző, politikus csizmadia műveltség és befolyás nélkül.

Zombory József: csizmadiamester, 1848-ban a Szegeden megalakult 6. honvédszászlóaljban káplár. Az ő jellemzésekként is a „politikus csizmadia”, azaz a hozzá nem értő, laikus politikus szerepel.²⁴

Az 1850-es évekből fennmaradt egyéb aktákban azonban fel-feltűnnek még további, az államrendőrségi megfigyelés fókuszába kerülő személyek. Érdemes róluk is megemlékeznünk.

1851 szeptemberében Karl Geringer báró ideiglenes helytartó számolt be a magyarországi katonai főparancsnoknak egy Szegedről kapott bizalmas jelentésről. Fő szervezkedő ellenzékiként Rónay, Skultéty, Sövényházy mellett Pálffy Sándor ügyvédet jelölte meg, volt nemzetőr őrmestert, az egykori Szegedi Központi Választmány tagját.²⁵ Ők – szölt a jelentés – a Kaszinóban viccet csinálnak a császárhű polgárokból, igyekeznek a császári hivatalnokokat nevetségessé tenni, alkalomadtán szidalmaznak is azokat. Sőt az ismeretlen bizalmas jelentő azt is tudni vélte, hogy az év március 15-én labdajáték címén a Mars téren titkolt ünnepi megemlékezést tartottak. Geringer felvetette a Kaszinó bezárását, amire azután később sor is került.²⁶

1856-ban Kempen Protmannt, illetve rajta keresztül Jabornegg rendőr főbiztost, a szegedi rendőrbiztosság akkori vezetőjét jelentéstételre utasította Virágh János²⁷, Dáni Ferenc²⁸, Krestic Mihály²⁹, László Mihály³⁰ és Ököl Máté³¹ személyével kap

²³ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 289.

²⁴ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 311.

²⁵ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 212.

²⁶ Geringer jelentése Christian Appel báró lovassági tábornoknak, a III. hadseregparancsnokság ideiglenes parancsnokának, Buda, 1851. szept. 23. Hadtörténelmi Levéltár, Abszolutizmus kori iratok, III. Armeckommando, Polizei Sektion, 1851-XI-56. Augusz Antal báró pest-budai kerületi főispán levelét ez ügyben Bonyhádi Istvánhoz, illetve Bonyhádi válaszlevelét közli: Reizner: Szeged története II. 183–185. (Bonyhádi cáfolta, hogy a labdajáték bármiféle politikai célzatot rejtett volna.)

²⁷ Jabornegg információi szerint 1856-ban 33 éves volt, katolikus, nős, Takács Mihály ügyvédnél dolgozott kisegítőként. A forradalom előtt maga is ügyvéd, a forradalom idején a Dobsa-féle szabadsapatban szolgált. Politikai tekintetben megbízhatatlannak, ugyanakkor iszákos és kötekedő embernek minősítette. A jelentés pillanatában Ujfalusi színházigazgató társulatával Kanizsán tartózkodott. Jabornegg jelentése Protmannhoz, Szeged, 1856. nov. 2. HHStA, IB BM 2694/1856. A város 1848. évi tiszti karában „Virágh János” tanácskiadó. Ruzsoly: A szegedi népképviselői közgyűlés 26.

²⁸ Dáni Ferenc ügyvéd, a forradalom idején tanácsnok, 1849-ben vésztörvényszéki ülnök, 1849 nyara után Somogy megyében tanítóként rejtőzködött, csak 1852-ben jelentkezett igazolási eljárásra. 1853-ban halálra ítélték, de az uralkodó kegyelem útján ezt két év várfogságra enyhítette, amit

csolatban, aki ezután részletes jelentést készített, megemlítve Dáni testvérét, a vagyonos pékmester Alajost,³² akit szintén „notorikusan rossz szellemű” személyként jellemzett.

1859. május 11-én jelentés érkezett a kormányzósághoz, hogy forradalmi plakátot találtak Szegeden, a Palánkban az Iskola utca 2. számú ház kapuján (feltételezték, hogy egy diák lehetett az elkövető). A plakát szövege a következő volt: „Az egész ifjúság!!! Oh, Magyar!!! Emlékezz szabadságodra!!! Most vagy soha!!!”³³ Ezt követően, júniusban a magyarországi kormányzóság utazó ügynököt küldött a Baja–Zombor–Újvidék–Szeged környékre, majd másolatban továbbították Bécsbe az általa küldött jelentéseket, köztük a Szegedről keltezetteket is.³⁴ Ebben az 1860 elején megnevezettekén kívül említésre kerül Szluha Gáspár tanácsnok, 1849. augusztustól egy ideig főbíró³⁵, az iparosok közül Nagy Márton asztalosmester³⁶, Orosz Ferenc volt honvéd, valamint egy Haberfeld nevű bizományos. A jelentéstevő azonban mindenekelőtt a már említett Gelich Richárdról közölt információkat: sokat utazik, a jelentés készültekor éppen Abonyba és Szolnokra készült, a jelentő azt feltételezte, hogy Dáni „vendéglős” testvérét (azaz Dáni Ferencet) és a szintén amnesztiában részesült Danielik Jánost keresi fel. Szoros kapcsolatban áll, folytatta, Kempenlen Győzővel, az 1859 májusában megindult Szegedi Híradó című lap szerkesztőjével, egy bizonyos „Eigner” telekkönyvi hivatalnokkal és „Korinyi Vince” járási

Aradon töltött, ezt követően Szolnok mellett gazdálkodott. Ruszoly József: A politikai és a társadalmi küzdelmek 39., életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 52–53.

²⁹ Jabornegg szerint korábban ügyvéd volt, az 1850-es években gazdálkodott, főként Gyálán tartózkodott. Szegeden élt viszont anyja és testvére, Krestic János kereskedő. A forradalomban nem vett részt, Szegedre csak ritkán látogatott.

³⁰ Jabornegg szerint korábban ügyvéd volt, a forradalomban különösebb szerepet nem játszott, Szegeden háztulajdonos volt, nem merült fel ellene semmi terhelő adat a megelőző években. László neve feltűnt a jelöltek között az 1867. évi városi tisztújítási küzdelmekben. Ruszoly: A szegedi népképviselési közgyűlés 30.

³¹ Ökol az 1848-as városi tiszti karban törvényes kiadóként szerepel. 1849 késő nyarán mint kompromittált személyt elbocsátották írnoki posztjáról. Ruszoly: A szegedi népképviselési közgyűlés 26.; uő: A politikai és a társadalmi küzdelmek 20.; életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 207–208.

³² Habermann Dáni Ferenc két testvérét tartja számon, Józsefet, illetve Nándort. Habermann: Személyi adattár 53.

³³ Haller altábornagy jelentése (Albrecht főherceg nevében) Kempenhez, Buda, 1859. máj. 11. HHStA IB BM 270/1859., idézi: Lukács: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 171.

³⁴ Haller altábornagy jelentése (Albrecht főherceg nevében) Kempenhez, Buda, 1859. jún. 17. HHStA IB BM 270/1859., melléklet

³⁵ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 269.; Ruszoly József: A közigazgatás és az igazságszolgáltatás szervezete (1849–1867). In: Szeged története 3. 1. rész 1849–1919. 19.

³⁶ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 200.

irodatisztával.³⁷ Ennek nyomán 1859 júniusában tizenegy személy megfigyelésére adott utasítást a kormányzóság (Gelich, Habermann, Kemény, Nagy, Orosz, Rónay, Skultéty, Sövényvári, Szluha, Tóth, Vadász).³⁸

Egy a Legfelső Rendőrhatalóságon készült augusztusi feljegyzésben³⁹ feltűnnek további nevek: Réh Ferenc volt honvéd főhadnagy és testvére, Réh János ügyvéd, nemzetőr század parancsnok,⁴⁰ Ligeti Dániel ügyvéd, 1848-ban városi képviselő, nemzetőr százados, majd városi tanácsnok,⁴¹ „Fodor Márton” (?)⁴², a zongoraoktatásból élő Orosz (feltehetően azonos az előbbieken említett Orosz Ferencsel), Kovács István asztalosmester, majd orgonaépítő⁴³ és Lausevits Péter ügyvéd, városi tisztviselő⁴⁴. Nyilvánvalóan az intenzív 1859. évi rendőrségi megfigyelés vezetett majd a már ismertetett, az 1860 elején született „gyanús” lista összeállításához. Az itt felsoroltak nagy része szerepel a Reizner János által már közölt listán az állandó rendőri megfigyelés alatt álló személyekről (Bérczi Antal, Kárász Benő, Rengey Nándor, Rónay János, Tóth Mihály, Vadász Manó, Hutiray Károly, Nagy Pál asztalos, Orosz József vasáros, Maygraber Ágoston, Szabó Farkas, Weber János, Wöber József).⁴⁵

A történet furcsa firtora azután, hogy amikor 1860 nyaratól sor kerül a tervbe vett „bellebbezések” fogantatására, akkor a jelentésekben előforduló személyek közül egyetlenegy főt, mégpedig Kempelen Győzöt internálták, aki pedig a megelőző jelentésekben egyáltalán nem játszott központi szerepet. A helyi társadalom vagyonos és tekintélyes tagjai, a korábbi terhelő jelentések ellenére, nem tűntek oly veszélyesnek, mint az újságszerkesztő és így a közvéleményre közvetlenül hatást gyakorló Kempelen.

³⁷ Haller altábornagy jelentése (Albrecht főherceg nevében) Kempenhez, Buda, 1859. jún. 17. HHStA IB BM 270/1859., melléklet; „Eigner” talán azonosítható Aigner Imrével (Habermann: Személyi adattár 9.), „Korinyi” pedig feltehetőleg Korényi Imrével, aki 1861-ben a városi tanács segédhivatalnokai között pertárosként szerepel (Ruszoly: A szegedi népképviselői közgyűlés 193.).

³⁸ Feljegyzés aláírás nélkül, Bécs, 1859. jún. 18. HHStA IB BM 3640/1859.

³⁹ „Notiz für's Departement I.” címmel feljegyzés, Bécs, 1859. aug. 4. HHStA IB BM 270/1859.; ennek előzménye volt a Csongrád megyei főnök jelentése a kormányzósághoz, Szeged, 1859. jún. 9. MOL D 44 1859:743. Ebben a jelentésben jórészt ugyanazon személyeket nevezik meg, két hozzáadással. Megjelölik még Krikkay Ágoston orvost is, valamint egy Marton nevű szőlőművest. Az előbbi feljegyzés azonban Krikkayt tisztázta (eszerint inkább csak az a tény terelte rá a gyanút, hogy az emigráns Horváth Mihály püspök sógora volt), az utóbbiról pedig nem sikerült a rendőri hatóságoknak közelebbit kideríteni.

⁴⁰ Életrajzukat lásd: Habermann: Személyi adattár 231–232.

⁴¹ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 176.

⁴² Talán Fodor István, aki ügyvéd, 1848-ban nemzetőr százados, 1849 után városi szolgálatban állt, 1852-ben városi aljegyző, tagja a kaszinónak, a városi közélet aktív tagja. Vö. Habermann: Személyi adattár 83. A jelentés szerint Tóth Mihály barátja, akivel együtt kezdeményezték 1857-ben, az uralkodó látogatása alkalmával memorandum készítését, melyben az idegen hivatalnokok eltávolítását és a dohánymonopólium megszüntetését kérték.

⁴³ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 162.

⁴⁴ Életrajzát lásd: Habermann: Személyi adattár 172.

⁴⁵ Reizner: Szeged története II. 182. Habermann nem tud Nagy Pál nevű asztalosmesterről, illetve Orosz József vasárustról.

MEGFIGYELŐK VÁROSON KÍVÜL ÉS BELÜL

De kik is szállították az információkat a szegedi polgárokról? Erről sajnos csak töredékes információk állnak rendelkezésre. Azt azonban tudjuk, mely hatóságok feladata volt az információszerzés.

1850 augusztusában a nagyvárad kerületi miniszteri biztosi hivatalból érkezett hivatalos felszólítás Wöber György polgármesterhez, mely feladatává tette „a hatósága területén létező compromittalt egyének összejövelei s szövetkezéseik felett őrködni, s az erre vonatkozó legkisebb jelenségeket azonnal fölterjeszteni”. Ennek érdekében a katonai hatóságokkal azonnal fel kellett vennie a kapcsolatot, s megbízható és titoktartó hivatalnokokat e feladattal megbízni, különösen figyelve a városban feltűnő idegenekre, nem hanyagolva el a helyieket sem: „Hasonló figyelem fordíttassék az összejövelekre vagy clubbokra, azok fennállásáról, az azokat látogatókról, a helyről, hol azok tarttatnak, körülményes jelentés szükséges.” A katonai hatóságokhoz hasonlóan nyolc naponta kellett jelentenie a közhangulatról, de persze minden említésre méltó eseményt azonnal tudatni postán vagy akár táviratban.⁴⁶ De természetesen nem lehetett a folyamatos és intenzív államrendőrségi megfigyelést a közigazgatási hatóságokra alapozni, csak kiegészítő szerepet tölthettek be. Mindenekelőtt két szerv, a város környékén a csendőrség, a városban pedig az 1853 elején felállított cs. kir. szegedi rendőrbiztosság látta el ezt a feladatot, mely utóbbi a pest-budai rendőrigazgató, Joseph Protmann irányítása és Albrecht főherceg magyarországi katonai és polgári kormányzó felügyelete alatt állt.⁴⁷ 1853 elején Leurs az új hivatal vezetőjeként azt kérte a Legfelső Rendőrhatóságtól, hogy Pestről küldjenek számára néhány egyént, akiket bizalmas feladatokra tudna alkalmazni, mivel helyben csak „a legalja népségből” tudna ilyen célra válogatni, a lakosság többsége „paraszt”, aki a titkos ügynöki feladatokhoz sem elhivatottsággal, sem pedig ügyességgel nem rendelkezik.⁴⁸ Feltehetőleg ez az oka annak, hogy a rendőrségi jelentésekben elsősorban átutazó ügynökök jelentéseivel találkozunk – de persze nem valószínű, hogy idővel Leursnek, illetve utódainak ne alakult volna ki saját informatori köre a városon belül, erről azonban semmit sem tudunk. De lássuk az utazó ügynököket!

⁴⁶ Levél a cs. kir. miniszteri biztos nevében Csorba János kerületi előadó aláírásával, Nagyvárad, 1850. aug. 6. (másolat) MOL D 55 Absolutizmus kori levéltár, Der Bevollmächtigte kaiserliche Commissar für die Civilangelegenheiten in Ungarn Karl Freiherr von Geringer (K.k. Statthaltereier für Ungarn), Általános iratok 1851:1858. A magyar nyelvű forrásokat modernizált helyesírással közlöm.

⁴⁷ Anton de la Motte gróf helytartó helyettes átirata a pest–budai kerületi hatósághoz, Buda, 1852. okt. 28. MOL D 96 K.k. Districts-Regierung Pest, elnöki iratok 1852:1571., ezzel kapcsolatos iratokat lásd még: MOL D 55 1852:24 792.

⁴⁸ „Bauer”, Leurs jelentése, Szeged, [1853.] febr. 24. (sérült irat) AVA OPB Präs. I. 320/1853.

Az eredetileg énekes Ujlaki Józsefet kezdetben a Magyarországot megszálló harmadik hadsereg parancsnoksága alkalmazta 1849 őszén, miután viddini menekültként hazajött. Ezt követően betyárügyek felderítésére a délvidékre küldött Michael Georgievic ideiglenes rendőrbiztos mellé javasolta őt Julius von Haynau báró tábornagynagy főparancsnok Alexander Bach belügyminiszternek, aki akkoriban még felügyelte a rendőri ügyeket. Így került Ujlaki a bécsi belügyminisztériummal kapcsolatba, s 1850 végén Szeged, Zenta, Csongrád környékén tett útjáról tudósította a minisztériumot, főképp betyártörténeteket közölve.⁴⁹

Alkalmanként a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányzósága is küldött egy-egy ügynököt Szegedre, például a Rónay család szegedi érdekeltségeinek kutatására.⁵⁰

1853-ban, vélhetően részben éppen az uralkodó ellen elkövetett merényletnek, részben pedig a Giuseppe Mazzini által kirobbantott sikertelen milánói felkelésnek (február 6.) köszönhetően láthatóan intenzívebbé vált az államrendőrségi megfigyelés, s ez Szegeden is érezte hatását. 1853 márciusában tartózkodott a városban utazó ügynökként Ludwik Wański, aki lengyel emigránsként részt vett a szabadságharcban, s 1848 szeptemberétől Kossuth „legbizalmasabb emberei”, majd a „leghatásosabban működő galíciai ügynökei” közé tartozott. 1851 őszén viszont felvette a kapcsolatot Kempen altábornaggyal, aki akkoriban még csak a csendőrség főfelügyelője és Bécs katonai kormányzója volt. Ettől kezdve 1853 késő tavaszáig Wański Kempen számára teljesített hírszerző utakat. 1853 márciusában azonban épp Szegedről jelentették, hogy Wánski a bécsi hatóságokhoz fűződő viszonyának fitogtatásával „jóérzelműektől és elégedetlenektől” egyaránt pénzt zsarolt ki azzal a fenyegetéssel, hogy különben feljelentést tesz ellenük. Szegedről keltezett jelentéseit azonban sajnos nem ismerjük.⁵¹

Noisser Richárd, a Preßburger Zeitung, majd az Ungar című újság egykori szerkesztője, honvéd hadnagy 1850 tavaszán emigránsként jelentkezett Anton von Mihanovich konstantinápolyi osztrák főkonzulnál, aki először Török- és Görögországban, majd Albániában és Boszniában vette igénybe szolgáltatásait. Ezt követően

⁴⁹ Haynau levele feltételezhetően Bachhoz, Pest, 1850. jan. 3. HHStA, IB A Akten Nr. 9529.; levélfogalmazvány feltehetőleg Ferdinand Mayerhofer báróhoz, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányzójához, Bécs, 1850. dec. 20. (melléklet: Ujlaki jelentése „Dr. Nr.” szignóval, Temesvár, 1850. dec. 11.) HHStA IB A Akten Nr. 5245.

⁵⁰ A kormányzóság átírata a pesti kerületi biztoshoz, Temesvár, 1852. nov. 18. MOL Mikrofilmtár, X 12 K.k. Landesverwaltung der Serbischen Woiewodschaft und des Temescher Banats, Präsidial Akten 1852:1725.

⁵¹ Kempen levélfogalmazványa Albrecht főherceghez, Bécs, 1853. márc. 4. HHStA, IB BM 21/1852.; Wańskira lásd: Kovács István: A lengyel légió lexikona, 1848–1849. Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzai. História, MTA Tört. tud. Intézet, Budapest, 2007. 525.; Wański rendőrségi kapcsolatait és életútját részletesen lásd: Deák Ágnes: Egy sikertelen kísérlet a rendőrinformatóri professzionalizáció rögzítésén. In: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya (szerk.) História mezején. A 19. század emlékezete. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2011. 141–154.

Noisser megfordult Rómában, Genovában és Torinóban is. Nem tudjuk, pontosan mikor tért haza, de 1853 áprilisában már arról értesülünk, hogy – feltehetőleg szintén közvetlenül Kempen megbízásából – Szegeden, Nagyszeben és Brassó környékén tartózkodott.⁵²

Csak két huzamosabb ideig Szegeden tartózkodó rendőrségi informátorról van tudomásunk – bár feltehetőleg többen voltak. Egyrészt Franz Ritter von Cihlarz soproni rendőrigazgató (!) jelentette 1853-ban, hogy tizenkét konfidensének egyike levelezőként egy korábban Sopronban lakott s általa ott alkalmazott kompromittált, eredetileg erdészmérnök, Szegeden viszont könyvkötőként szereplő Artner Sándor (mint írta, hadbírósi eljárás alatt állt korábban, mint aki 1848–1849-ben a császárhűek leveleit bontogatta!). Egy évvel később már az alkalmazás megszűnését jelentette, s Artner működéséről sajnos semmiféle további információ nem áll rendelkezésünkre.⁵³

Lényegesen többet tudunk Weber János missziójáról, akit eredetileg Johann Coronini-Cronberg grófaltábornagy, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányzója (a már említett Mayerhofer utóda) ajánlott a magyarországi kormányzás figyelmébe. Az általa különféle nyomozásokkal megbízott ókanizsai Boballich nyugalalmazott hadnagy ugyanis jól ismerte az egykor szintén a császári hadseregben hadnagyként szolgáló Webert, aki részt vett a szabadságharcban, 1849 nyarán szegedi, majd aradi térparancsnok volt, tizenkét évnyi várfogságra ítélték, s amnesztiával szabadult 1852-ben. Webert Boballich apósa alkalmazta a szegedi gőzfürdőben, innen figyelte Szeged és Kecskemét környékét 1853 tavaszától kezdve a következő év elejéig egészen biztosan a magyarországi kormányzás megbízásából. Instrukciói szerint kéthetente kellett a területileg illetékes csendőrpáncsnoknak jelentenie a közhangulatról, betyárügyekről és politikai szervezkedésekről havi 60 ezüst forint fejében. Sürgős esetben a szegedi katonai helyőrség parancsnokához fordulhatott szóban vagy írásban. Másikülönben jelentéseit Boballich apósán keresztül küldte el a csendőrpáncsnokhoz, az pedig a budai kormányzósághoz. Sajnos nem tudjuk, pontosan meddig állt Weber a kormányzás alkalmazásában. Haláláig (1869) a városban élt, 1867–1868-ban napidíjas írnokként.⁵⁴

⁵² Mihanovich levele Geringerhez, Konstantinápoly, 1850. okt. 8., Geringer két levele Bachhoz, Bécs, 1850. okt. 7., okt. 30. HHStA IB A Akten Nr. 3368. Vö. Bona Gábor: Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban. 1–3. köt. Heraldika Kiadó, Budapest, 1998–1999. II. 582.; Szegedről azt jelentették, hogy feltűnő viselkedése folytán a lakosság titkosügynököt sejt benne, s ráadásul fiatal iszákos verekedők társaságán kívül senki mással nem érintkezik. Protmann jelentése Kempenhez, Pest, 1853. ápr. 11. HHStA IB BM 12/1853.

⁵³ Cihlarz jelentése Kempenhez, Sopron, 1853. máj. 15. HHStA IB BM 436/1853.; Cihlarz jelentése Kempenhez, Sopron, 1854. jan. 24. HHStA IB BM 120/1854; MOL D 44 1856:1142, 1857:93. sz. iktatókönyvi bejegyzések, 1856. aug. 8.

⁵⁴ Az év végén a kormányzás nem volt elégedett Weber jelentéseivel, mint írták, a közhangulatról amúgy is kaptak jelentéseket, inkább visszaélésekről és politikai szervezkedésekről vártak volna tőle információkat. Weber küldetéséről egy aktagyűjteményt lásd: MOL D 44 1853:668.; a

Tulajdonképpen ezzel véget is ért azok listája, akikről biztosan tudjuk, hogy Szegedről származó információkat juttattak el ezekben az években különböző rendőri szervekhez. A későbbi évekből ismerjük még ugyan azt az információt, hogy Protmann pest-budai rendőrigazgató ügynökként alkalmazta Wilhelm Anton Sennort (a szegedi rendőrbiztosság korábban leváltott vezetőjét) 1857-ben, de Sennor ekkor már nem Szegeden élt.⁵⁵

Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy az 1859-ben keltezett jelentésekben a szegedi ellenzékiek kulcsalakjaként élénk festett Gelich Richárd (császári katonatiszt, majd honvéd főhadnagy, vezérkari tiszt, a szabadságharcot követően Brüsszelben, majd Londonban élő emigráns, Vadász Manó veje) is igen kiterjedt rendőrségi múlttal (és jövővel) rendelkezett.⁵⁶ Gelichet a brüsszeli rendőrfőnök nyerte meg az osztrák rendőrség számára 1851-ben, Gelich ezután folyamatosan a londoni emigrációról információkat szolgáltató ügynökként tevékenykedett. 1858-ban tért haza, Olmützben állították hadbíróság elé, halálra ítélték, majd uralkodói kegyelemmel szabadult. Ezután telepedett le Szegeden.⁵⁷ Tudjuk, hogy ezután hosszú rendőrinformatóri pályafutás állt előtte idehaza is, a rendőrminiszter levelezői között találjuk őt a következő évtizedben.⁵⁸ Nem tudjuk azonban, hogy éppen 1859–1860-ban teljesített-e ügynöki szolgálatokat, csak valószínűsíthetjük azt, a rendelkezésre álló információk ugyanis nem egyértelműek. Károlyi Árpád értesülése szerint Gelich már 1858-tól a bécsi „csendőrfőfelügyelőség” (azaz a Legfelső Rendőrhatalóság) bizalmas tudósítója volt,⁵⁹ mi azonban nem találtunk erre vonatkozó bizonyítékokat. Láttuk, a magyarországi kormányzóság megbízottja 1859 nyarán Gelichet jelölte meg a felforgató párt szegedi fejeként, de ha Gelich már ekkor is a bécsi rendőri szervek informátora volt is, arról a magyarországi kormányzóságnak, még kevésbé a kormány-

magyarországi kormányzóság jelentése Kempenhez, Buda, 1853. aug. 25. HHStA, IB BM 43-6/1853., vö. MOL D 44 1853:3355., 3520., 4106., 4218. sz. iktatókönyvi bejegyzésekkel, 1853. aug. 10.–okt. 11. között. Weberről lásd: Bona: Tábornokok és törzstisztek 712–713., Habermann: Személyi adattár 297–298.

⁵⁵ Protmann jelentése Kempenhez, Pest, 1857. febr. 25. HHStA IB BM 2/1857.

⁵⁶ Életrajzát lásd: Bona: Tábornokok és törzstisztek 353.

⁵⁷ Felix zu Schwarzenberg miniszterelnök, illetve a külügyminisztérium és Bach levelezését (1851. aug. 10–dec. 8.) lásd: HHStA IB A Akten Nr. 7567., 7850., 7946.; Bach levele Schwarzenberghez, Bécs, 1851. okt. 26. Feljegyzés „1851. Interna I. Interna II.” címmel. Hajnal István hagyaték. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár Ms 5405/12.; Krauß igazságügy-miniszter és Kempen beadványa az uralkodó katonai kancelláriájához, Bécs, 1858. júl. 31. AVA OPB Präs. I. 2138/1858.; a hadbírószági eljárás részleteiről lásd: HHStA IB BM 739/1858.; vö. Jánosy, Dénes: Die ungarische Emigration und der Krieg im Orient. (= Ostmitteleuropäische Bibliothek 19.) Archivum Europae Centro-Orientalis, V. (1939) Fasc. 1–4. (különlenyomat) 97.

⁵⁸ Hajnal: Bevezetés. In: A Kossuth-emigráció Törökországban I. 329.; Deák Ágnes: Államrendőrség Magyarországon a Schmerling-provizórium időszakában. Századok, 142. (2008) 3. sz. 754–755., 766.

⁵⁹ Károlyi: Történeti bevezetés. In: Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka I. 40–41.

zóság valamely ügynökének nem kellett, hogy tudomása legyen. De amikor a kormányzósági jelentés nyomán a Legfelső Rendőrhatóságon Gelichről készült feljegyzés írója felvetette Gelich esetleges internálásának szükségességét, láthatólag ő sem tudott a bizalmi kapcsolatáról. De még ez sem kizáró tényező, hiszen a bizalmi levelezőket nyilvánvalóan csak a hatóság vezetője és a levelezőkkel való kapcsolattartásért felelős néhány hivatalnok ismerte csupán.⁶⁰ Másfelől az ügynöki lét meglétét erősíti az, hogy amikor 1860 tavaszán újra felmerül Budán Gelich internálásának terve, Albrecht főherceg már úgy nyilatkozott, hogy joggal feltételezi, hogy Gelich a bécsi rendőrminisztériummal (a Legfelső Rendőrhatóság utódjával) kapcsolatban áll, ezért Adolph Thierry báró akkori rendőrminisztertől kért információkat. A választ sajnos nem ismerjük. Az internálásra mindenesetre nem került sor, bár elvileg Gelichet rendőrségi megfigyelés alá helyezték. 1860 ősztől elsősorban a honvédegyleti szervezkedésről szállított információkat a Temesvárotról, majd Pesten élő Gelich, hiszen a pesti honvédegylet vezetőségének tagja volt.⁶¹ Összességében tehát valószínűsíthetjük, hogy Gelich Angliából való hazatérésétől kezdve folyamatosan a bécsi rendőri vezetők bizalmas ügynöke volt, s mint ilyen a szegedi államrendőrségi információszerzés egyik fontos láncszeme, ha ennek dokumentációja nem is maradt ránk.

Megfigyelők és megfigyelték együtt tűnnek fel az utókor előtt a rendőrségi aktákban, tanúskodva a forradalmat és szabadságharcot követő évtized emberpróbáló viszonyairól: kollaborációról és ellenállásról egyaránt.

⁶⁰ Haller altábornagy jelentése (Albrecht főherceg nevében) Kempenhez, Buda, 1859. jún. 17. HHStA, IB BM 270/1859.; feljegyzés, aláírás nélkül, Bécs, 1859. jún. 18. Uo. 3640/1859. ; vö. Koltay-Kastner Jenő: Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez, 1859. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica 18. S. n. 3. Szeged, 1949. 240.

⁶¹ Albrecht főherceg levele Thierryhez, Buda, 1860. márc. 26., Thierry levélfogalmazványa Albrecht főherceghez, Bécs, 1860. márc. 27. HHStA, IB BM 1757/1860.; Konfidentenberichte. HHStA, IB Annexe, Kt. 25.; vö.: Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszáján (1860–61). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 280.; Steier Lajos: Beniczky Lajos élete. In: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Sajtó alá rendezte Steier Lajos. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1924. 708., 710.; Lukács: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 278.; Farkas Katalin: Magyar függetlenségi törekvések 1859–1867. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum–LineDesign, Budapest, 2011. 20–21.

Überwachten und Überwächter in Szeged in der Periode des Neoabsolutismus

Die staatspolizeilichen Berichte schildern ein ziemlich ambivalentes Bild über das Verhalten der Bewohner der Stadt Szeged gegenüber der neoabsolutistischen österreichischen Regierung in den 1850er Jahren. Einige Darstellungen betonen die Elemente der Loyalität und Kollaboration, andere jedoch eher das Abstandhalten und die entschlossene Passivität als Widerstandsform. Durch diese Berichte ist es dagegen eindeutig zu bestimmen, wer von der Regierung als die wichtigsten und einflussreichsten Oppositionsfiguren in Szeged betrachtet wurden. Der Aufsatz beschreibt, wer im Zentrum der Aufmerksamkeit der Staatspolizei standen. Obwohl nur wenig darüber zu wissen ist, wer als Polizeikonfidenten dienten, die die geheimlichen Informationen bezüglich der Bewohner der Stadt nach Wien und Ofen sandten, können jedoch einige darunter identifiziert werden. Der Aufsatz präsentiert drei „reisende“ entweder von der Obersten Polizeibehörde (Wien) oder dem Generalgouvernement Ungarns (Ofen) angestellte Konfidenten (József Ujlaki, Ludwik Wański, Richárd Noisser) und drei in der Stadt angesiedelte Polizeiagenten (Sándor Artner, János Weber, Richárd Gelich).

ZAKAR PÉTER

EGY REFORMÁTUS LELKÉSZ-TANÍTÓ BŰNHÖDÉSE A FORRADALOM UTÁN HAJDÚ LAJOS REFORMÁTUS LELKÉSZ FOGSÁGA (1849–1856)

Keszi Hajdú Lajos kismemesi családból származott. Szentesen született 1813. július 6-án, édesapja Hajdú András néptanító, édesanyja Gorzás Lídia volt. Egyik öse, Hajdú Balázs még 1625-ben kapott nemesi oklevelet Bethlen Gábor erdélyi fejedelemtől. A gyermek hamar árvaságra jutott, így nagyanyja, Hajdú Andrásné nevelte fel. Elemi iskoláit és a gimnázium alsóbb osztályait szülővárosában végezte, majd 1831-től kezdődően a debreceni református kollégiumban bölcseleti, jogi és teológiai tudományokat hallgatott. 1837-ben ugyanott esküdt felügyelő és segédkönyvtárnok, majd egy évvel később elemi iskolai tanító lett. 1839-től 1841-ig a derecskei középiskolát igazgatta, majd engedélyt kapott, hogy külföldön tökéletesítse tudását. Berlinben 24 magyar tanulóval egyetemben megalapította az egyetem magyar könyvtárát. 1843 tavaszán tért haza, hogy jelen lehessen az országgyűlés ülésén, letette a lelkészjelölti vizsgát, majd nevelő volt a Bernáth, illetve a Beöthy családnál. 1845 decemberében a szentesi református egyház hívta meg igazgató-tanárnak, nevéhez fűződik – többek között – az első retorikai osztály felállítása is.¹

1847. augusztus 14-én kérte a Helvéthitvallású Tiszántúli Református Egyházkerületől lelkésszé avatását. „Az egyházi hivatal az, melyet magamnak végcélul kitűztem – írta –, de mind ez ideig abban hátráltattam. Most, mint oktató a Főtiszteletű Egyházkerület kegyes engedelméből vizsgálatra bocsáttatván: alázatosan esedezem, hogy ez alkalommal ordinatora bocsáttatásomat is megengedni méltóztassék.”² Kérelmének helyt adtak, s még abban az évben lelkésszé avatták és tanári vizsgáját is letette. Ugyanazon évben a hosszúpályi református egyház is meghívta lelkészének, de ő inkább Szentesen maradt.³

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában rendszeresen megjelentek cikkei a napilapokban a szentesi eseményekkel kapcsolatban. 1849. február 12-én kelt tudósításában Hajdú Lajos beszámolt a „Tisza-vidéki Ujság” olvasóinak a január

¹ Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. k. Budapest, 1896. 261.
Labádi Lajos: Hajdú Lajos emlékezete (1813–1901), in.: Szentesi Élet 2001. március 2. 4.
Köszönettel tartozok Labádi Lajos fő levéltárosnak, aki nem csak kutatásaimat segítette, hanem jegyzeteit is rendelkezésemre bocsátotta. (Z. P.)

² Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (TREKL) I. 1. b. 123. 1847:172.

³ Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. k. Budapest, 1896. 261.

30-i szentesi tisztújítás eseményeiről. 552 szavazatból 520 vokssal választották Boros Sámuel polgármesterre, aki „agdkorú”, de jó erőben lévő ember. A tudósító nem mulasztja el megjegyezni, hogy korábban a város első embere a konzervatívokat támogatta. A megválasztottakat röviden jellemezte, a nyolc tanácsnok kapcsán például megemlítette, hogy nincs ügyvédi oklevelük, „de azért mind szilárd hazafiságuk-, mind jó szellemük-, és olvasottságukért kiemelendők”. A tudósító szomorúságát csak az váltotta ki, hogy több mint 2500 választásra jogosult polgár közül csak valamivel több, mint 550 élt szavazati jogával.⁴

Ugyanerről az eseményről elküldte tudósítását az Alföldi Hírlapba is „Honfi” álneven, lényegében hasonló tartalommal. A polgármesterre tett megjegyzést itt mellőzte, Dózsai Mihály főbíró személyét, akit 149 szavazattal választottak meg, ugyanakkor nem hagyta szó nélkül: „Keresztény jellemű ember – írta – ki a közelebbi drágaság idején is nemes lélekkel enyhítette szűkölködő és szenvedő embertársai nyomorát; de a parnaszon aligha mulatott 4 vagy 5 évig a múzsákkal.”⁵

Egy másik írásában ugyanitt felszólította a „néplap szerkesztő hazafiakat”, hogy mindent kövessenek el a nép felvilágosítása érdekében. „Egy irány, honunk polgárainak népszerű oktatása vezérelje tollukat, egy vezércélpontjuk legyen: a haza megmentésére lelkesítés és buzdítás, a szilárd öszvetartás, testvéri egyetértés, és az egymásközi béke hirdetése. Egy szó se legyen soha is lapjaikban, mit a tanulatlan nép félremagyarázhatna; sőt önök minden szava a szétágazó véleményeket és érdekeket összeforrasztó kapocs legyen; ott, hol a haza megmentése az életkérdés, nem egyes vélemények harca; ott a magán érdeknek egészen háttérbe kell szorulni. Most az idő, hogy önök a néphez oly magasztosan, oly lelkesülten szóljanak, hogy szavaik keblöket átrengjék, felköltsék, s megszilárdítsák szívökben a haza szeretetét, a törvények iránti tisztelet, a kormány, jelenleg a Honvédelmi Bizottmány parancsai iránti hódolást és engedelmességet. Önöktől, és lapjaiktól várja a hon, a nép milliója; kövessenek el tehát mindent a hon várakozásának, a nép reményeinek megfelelhetni.”⁶

Egy másik rövid tudósításából, amely a Tisza-vidéki Ujságban jelent meg, megtudhatjuk, hogy a szentesi polgármester esküszövegéből hiányzott a haza és a törvényes kormány említése, de egy képviselő javaslatára pótolták a hiányt. Hajdú a maga részéről az Országos Honvédelmi Bizottmánynak és a képviselőháznak fogadandó hűségre eskette volna meg a polgármestert. Ezt követően felháborodottan írt arról, hogy a szentesi katonai kórházban német nyelven intézik az ügyeket. A kórházterem ajtajára „Feld-Spital zu Szentes” van írva. „Hazáért sebesült vitéz huszár vagy sebesült honvéd – sóhajtott fel a tudósító – mint értitek meg ti a német orvos zagyva beszédét! E dolog igazítást igényel.”⁷

⁴ Tisza-vidéki Ujság 1. évf. 14. sz. (1849. február 21.) 110.

⁵ Alföldi Hírlap 2. évf. 15. sz. (1849. február 21.) 60.

⁶ Alföldi Hírlap 2. évf. 15. sz. (1849. február 21.) 60.

⁷ Tisza-vidéki Ujság 1. évf. 25. sz. (1849. március 31.) 196–197.

A forradalom egy éves évfordulójára rendelt ünnepséggel kapcsolatban szomorúan állapította meg, hogy nem találtak az alkalomhoz illő, méltó szónokot a városban. „Márc. 14-én közgyűlés tartatott, mely a szabadság napját másnap 10 órakor hálaimával, és a tárgy nagyságához méltó beszéddel ünnepeltetni rendelte. E határozat az 5 vallásfelekezetű papokkal tudatott, kik ennek teljesítését, a római kat. papon kívül – ki ezért közgyűlésileg a kormánybiztosnak följelentetni, javai pedig zár alá tétetni rendeltetett – elfogadták. A nép a határozott órára példátlan lelkesedéssel sietett a reformáltak egyházába hálát adni Istennek, s hazánk jelen körülményeiről világosító, és buzdító szónoklatot hallani: de az epedve várt lelkesítő szózat, melyet a közgyűlés is rendelt, elmaradt.”⁸

A szabadságharc alatt – leszámítva hírlapírói munkásságát – Hajdú neve először 1849. április közepén bukkant föl a városi tanács jegyzőkönyvében. Szentes városa földet ajánlott fel a honvédek közé beálló újoncoknak. Az 1849. április 14-én kelt bejegyzés szerint „Hajdú Lajos képviselő a hon védelmére toborzás útján beállandó katona újoncoknak ajánlott földjeik után járuló adónak fedezésére, négy év alatt, évenként 8 pftnak, a négy évre összesen 32 pengő forintnak fizetését ajánlván: Lelkes ajánlata maradandó emlékül Jegyzőkönyvbe iktattatott.”⁹

Május 8-án tudósította a Szegedi Hírlap olvasóit a függetlenségi nyilatkozat kapcsán tartott szentesi rendezvényekről. A szónokok többsége köztársasági szellemben szólt hallgatóságához, a tudósító szerint „itt a köztársaságróli eszme meghonosult, hazánknak egyedül oly kormányzat általi fölvirulása általános óhajtat és remény”. Több ezer ember előtt, a szabadság fája alatt felolvasták a nyilatkozatot, beszédet mondott a polgármester, majd „határtalan lelkesedéssel éltették Kossuth Lajost, a képviselőházat, a hadsereget és vezéreit. Délután népmulatságot tartottak, este pedig magán személyek és a „Mózes vallásúak tanintézete” kivilágították a várost. A kaszinóban rendezett táncmultság bevétele a város felajánlásával együtt a sebesült honvédek javára fordították. Érezhető büszkeséggel írta Hajdú Lajos: „Virulj soká kedves szülővárosom! Légy példánykép a hazai nemes tettekben!”¹⁰

Június 8-án, szintén a Szegedi Hírlapban újságolvasásra bízta polgártársait. Az újságok ugyanis „mértékei a nemzetek tudományossága, műveltségre és pallérozottságának.” Az olvasottsággal és a sajtószabadsággal hozta kapcsolatba a fejlett és az elmaradott országok közti különbségeket is. „Ha valaha, most az egyszer hasznos és szükséges magyar embernek – ki többé nem osztrák zsoldos-bérenc – újságlapok járatása és olvasása. Mert mint tükörben magát úgy láthatja a hírlapokban független hazánk vészteljes, de dicsó küzdelmeit, s az irányalapot, melyből köztársasági kormányrendszerünk kifejlendik.” Rosszakaratúak azok, akik gúnyolják az újságolvasókat.

⁸ Tisza-vidéki Ujság 1. évf. 24. sz. (1849. március 28.) 188–189.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára Szentesi Levéltár (MNL CsML SzL) Szentes város Levéltára, Feudális kor V. B. Szentes város közgyűlésének jegyzőkönyvei. Szentes város 1849-ik évi közgyűlési jegyzőkönyve. a, 1. k. 1849:190.

¹⁰ Szegedi Hírlap 1. évf. 6. sz. (1849. május 19.) 12.

Hajdú Lajos tanáregyénisége nyilatkozik meg cikkének utolsó soraiban. „Hazámfiak! Olvassatok! – zárja felszólítását – Meg fogjátok látni, hogy az olvasás által olyan lelki vagyont szereztek, melyet semmi csillogó vagyonnal föl nem cserélnétek.”¹¹

Az orosz beavatkozásra válaszul a magyar kormány már 1849. május 19-én kereszties háborút hirdetett. Kossuth és a minisztérium június 27-én kiáltványban tudatta Magyarország lakosságával „az általános kereszties népháború” megindítását. A templomokban a lelkészeknek, minden község piacán pedig az előjáróknak kellett felhívni a lakosságot, hogy 48 órán belül fegyverezze fel magát. Az ellenség hátában felkelést kellett kihozantani, előle minden eleséget és italt elrejtteni, a házakat pedig, amelyekbe elszállásolnák magukat, rájuk gyújtani. A kiáltvány 8. pontja szerint a lelkészek „keresztet ragadjanak s vezessék a népet a vallás és a szabadság oltalmára”.¹²

Szentesen 1849. július 1-jén, Boros Sámuel polgármester elnökle alatt tartották meg a kormány által elrendelt népgyűlést.¹³ A városi előjárók, Pápai József, Győri István, Vosits Ferenc főjegyző és a tizedesek¹⁴ meghívására a lakosság nagy számmal reggel 7 órára érkezett a régi városháza elé. A polgármester a nép előtt felolvastatta a kiáltványt és meg is magyarázta azt. „Nép előtt érthetőleg felolvastatván [a kiáltvány] és a Polgármester által megmagyaráztatván, a fegyverfoghatók maguk 48 óra alatt védő eszközzel ellátására felszólítottak és a felkelésre, és mihelyt újabb rendelet érkezend, a népfelkelésre buzdítottak” – olvasható Szentés városának közgyűlési jegyzőkönyvében.¹⁵

Ezen a népgyűlésen Hajdú Lajos is felszólalt és követelte, hogy a város lakossága ragadjon fegyvert, álljanak véres bosszút legyilkolt hozzátartozóikért, és siessenek Magyarország védelmére oda, ahová a szükség parancsolja. Ő maga Rákos mezejét ajánlotta és felhívását a cél elérése érdekében egy Istenhez intézett fohással zárta. Beszédében Hajdú – a pesti cs. kir. hadbíróság megállapítása szerint – súlyosan szidalmazta a császárt. Az osztrák és az orosz uralkodót „a pokol ivadékainak” nevezte, akik egyesülve „ki akarják oltani a szabadság fényét és el akarják rabolni a szabadságot és a függetlenséget”. A szentesi igazgató ráadásul kinyomatta beszédét és tanítványai segítségével 6 krajcárért árulta azt, így a kinyomott 150 példányból 60–70-et

¹¹ Szegedi Hirlap 1. évf. 14. sz. (1849. június 16.) 27.

¹² Kossuth Lajos Összes Munkái. XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 1849. április 15 – augusztus 15. Budapest, 1955. 602–606.

¹³ Érdekes, hogy a népgyűlésről még Szentés város kronológiája sem tesz említést. Labádi Lajos: Szentés története évszámokban. Várostarténeti kronológia (1075–1945). Szentés, 2003. 63.

¹⁴ A várost 4 tizedre osztották. (Z. P.)

¹⁵ MNL CsML SzL Szentés város Levéltára, Feudális kor V. B. Szentés város közgyűlésének jegyzőkönyvei. Közgyűlési jegyzőkönyv (fogalmazvány). 1849. febr. 18 - júl. 27. a, 2. k. 107–108. 1849:373. A tisztázati példányban a főszolgabírói hivatal utasítására a bejegyzést kitörölték.

megvásároltak a szentesi lakosok.¹⁶ A népfelkelés szervezése során Szentesen 5548 hadra fogható férfit írtak össze, akiknek a bevetésére azonban már nem került sor.¹⁷

Hajdú letartóztatását Temesváry István Csongrád és Csanád megyék császári biztosa kezdeményezte a fent említett szónoklat miatt. Gyulai Gaal Eduárd, Békés, Csongrád és Csanád megyék császári főbiztosa 1849. szeptember 7-én utasította Temesváryt, hogy Hajdút tartóztassa le és szállíttassa Szegedre.¹⁸ Mint írta: „Nagyságodnak folyó évi szeptember 7-ről 91-ik szám alatt kelt felirata következtében ezenel válaszolom: miszerint Szentesi reformata Iskola oktató és igazgatóját, Hajdú Lajost befogadtatni, és az ide visszarekesztett szózáttal egyetemben Szegedre eleibe állítani ne terhelteessék.”¹⁹ A kérésnek megfelelően Hajdút szeptember 10-én Szentesen letartóztatták, majd Pestre szállították.²⁰ A pesti hadbírószágon egy halálra ítéltéről készített kimutatás szerint a szentesi református lelkészt 1849. szeptember 21-kétől kezdve tartották őrizetben.²¹ Október 4-én viszont már bizonyosan Pesten volt, hiszen a hadbírószágon akkor kellett vallomást tennie.²² Az Újépületben tartották fogva, ahol számos lelkész és pap osztozott vele a vizsgálati fogság megpróbáltatásaiban. Ő mutatta be Könyves Tóth Mihályt, a nagyhírű debreceni prédikátort Barsi (Neumann) József volt bicskei plébánosnak és gyakran meg is vendégelte rabtársait „hol reggeli, hol ozsonna táján jó alföldi kenyérrel és sajttal”.²³

Hajdú október 4-én tett vallomásában azzal védekezett, hogy noha előjáróitól nem kapott közvetlenül parancsot beszédének kinyomtatására, mivel a kormány hivatalos lapjában, a Közlönyben megjelent egy felhívás a nép lelkesítésére, ő úgy

¹⁶ Hadtörténelmi Levéltár (HL) Abszolutizmus kori iratok (Absz. ir.) Pesti cs. kir. hadbírószágon 1849 – 2/350. 476. fol.

¹⁷ Szentes helyismereti kézikönyve I. k. (Tanulmányok) Szerk.: Kis-Rácz Antalné, Labádi Lajos, Vörös Gabriella. Szentes, 2000. 152. (A vonatkozó rész Labádi Lajos munkája.)

¹⁸ Labádi Lajos: Szentes város közigazgatása és politikai élete 1849–1918. (Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXII.) Szerk.: Blazovich László. Szeged, 1995. 21.

¹⁹ Gaal Eduárd – Temesváry Istvánnak. Szeged, 1849. szeptember 7. MNL CsML SzL Csongrádi cs. kir. megyehatóság iratai (Csongráder k.k. Comitatsbehörde) IV. B. 151. b. Megyefőnök általános irata. 1849:74. Eredeti tisztázat.

²⁰ MNL CsML SzL IV. B. 168 Szentesi cs. kir. Szolgabírószágon (K.k. Stuhlrichteramt) Általános közigazgatási iratok. Szolgabírói levelezőkönyv (kimenő levelek) b, 28.k. 1850:115.

²¹ HL Absz. ir. Pesti cs. kir. hadbírószágon 1850 – 5/595. 83–84. fol.

²² HL Absz. ir. Pesti cs. kir. hadbírószágon 1849 – 2/350. 475. fol.

Labádi Lajos szerint Hajdút az aradi hadbírószágon ítélték el, de forrásaink ezt az álláspontot nem támasztják alá, vö.: Labádi Lajos: Hajdú Lajos emlékezete (1813–1901), in.: Szentesi Élet 2001. március 2.) 4., u.ő: Az 1848/49-es mártírok krónikása. Hajdú Lajosra emlékezünk. Szentesi Élet 1993. július 24. 3; Szentes helyismereti kézikönyve I. k. (Tanulmányok) Szerk.: Kis-Rácz Antalné, Labádi Lajos, Vörös Gabriella. Szentes, 2000. 153. (A vonatkozó rész Labádi Lajos munkája.); továbbá Labádi Lajos: Szentes város közigazgatása és politikai élete 1849–1918. (Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXII.) Szerk.: Blazovich László. Szeged, 1995. 21.

²³ Barsi József: Utazás ismeretlen állomás felé 1849 – 1856 és Berzsenyi Lénárd rajzai. Az ol-mützi foglyok arcképsorozata. S.a.r. Simon V. Péter. Budapest, 1988. 102.

gondolta, kötelezően így kellett eljárnia.²⁴ A megyei hatóságoknak is vizsgálni kellett Hajdú forradalom alatti magaviseletét, mivel a lelkész a hadi törvényszék előtt úgy nyilatkozott, „miként ötlet f. év júl. 1-jén a szentesi lakosságnak Ófelsége serege elleni felkelést sürgető felhívásra csupán a lázadó kormány által tett fenyegetéstől félelem bírta, mely tekintetben az ott feküdt lázítási kormány tábora még inkább is hatást tett reá, és hogy ámbár ő azon felhívást a felkelést követte szegényebb sorsúak felségelésére kinyomatta is, mindazáltal azt a nép közt ki nem osztotta”.²⁵

Müller hadbíró-százados nem fogadta el Hajdú védekezését és ezt annál is inkább megtehetette, mivel a vádlott lelkésztársai, Kiss Bálint és Dobosy Mihály is ellene vallottak. Szerintük Hajdú inkább politikai ügyekkel foglalkozott, semmint hivatalával, hogy ezáltal megnyerje magának a nép jóindulatát. Müller hadbíró e vallomásokban is annak bizonyítékát látta, hogy Hajdú védekezése nem állja meg a helyét. Fény derült a honvédek számára felajánlott pénzügyi adományára is. A függetlenségi nyilatkozatot követően nyilvánosan terjesztett felhívásával a hadbíró szerint a református lelkész felségárulást követett el, amit felhívása és a tanúvallomások is megerősítettek. Súlyosbító körülményként vette figyelembe, hogy Hajdú beszédében a császárt is szidta, enyhítő körülményt viszont nem tudott megemlíteni. Az érvényben lévő törvények szerint ezért a hadbíróság számára Müller felségárulás miatt 1849. november 23-án vagyonekobbzást és kötél általi halált javasol.²⁶

Hajdú az utolsó szó jogán nem kívánta vallomását további részletekkel kiegészíteni. A pesti cs. kir. hadbíróság 1849. november 23-án egyhangúan kötél általi halálra ítélte.²⁷ Az ítélet indoklása szerint Hajdúra rábizonyították, hogy 1849. április 14-én a városi tanács ülésén a honvédnek álló katonák számára pénzadományt tett és négy éven át évi 8 forint adó befizetésére kötelezte magát. Július 1-jén a szentesieket a császári és a cári csapatok elleni fegyveres felkelésre hívta fel és az uralkodót a legdurvább kifejezésekkel szidalmazta. Ezt a felhívását kinyomattatta és a felkeléshez csatlakozó szegény rétegek között osztotta szét az abból származó bevételt. Ezáltal tetteges támogatást nyújtott a felkelésben résztvevő fegyveres erőknek és felségárulást követett el, amiért teljes vagyonának elkobbzása mellett kötél általi halálra ítélték. Az ítéletet Julius von Haynau táborszernagy másnap megerősítette, egyúttal a halálos ítéletet húsz éves, vasban eltöltendő várfogságra enyhítette. Az ítéletet 1849. november 27-én kihirdették és az elítélt azon naptól számítva meg-

²⁴ HL Absz. ir. Pesti cs. kir. hadbíróság 1849 – 2/350. 477. fol.

²⁵ Szabó László – Temesváry Istvánnak. Szeged, 1849. október 17. MNL CsML SzL Csongrádi cs. kir. Megyehatóság iratai (Csongrader k.k. Comitatsbehörde) IV. B. 151. b, Megyefőnök általános irata. 1849:370. Eredeti tisztázat.

²⁶ HL Absz. ir. Pesti cs. kir. hadbíróság 1849 – 2/350. 476–478. fol.

²⁷ HL Absz. ir. Pesti cs. kir. hadbíróság 1849 – 2/350. 480–481. fol.

kezdhette annak letöltését.²⁸ A Tiszántúli Református Egyházkerület nevesebb lelkészei közül várfogságra ítélték még Könyves Tóth Mihály debreceni és Nagy István kisszántói lelkészeket is.²⁹

Hajdú vagyonát már letartóztatásának időpontjában zár alá vették, majd 1850. január 19-én a császári hatóságok utasítására pontosan összeírták. Hajdú „vagyonát” a következő tárgyakból állt: egy párna (3 forint), egy derékalj (5 forint), két lepedő (1 forint), egy matrac (3 forint), két paplan (6 forint), egy ágyterítő (2 forint), egy kocsira való fehér láda (2 forint 30 krajcár), egy tükör (1 forint 30 krajcár), nyolcvan darab különböző könyv (16 forint), egy réz gyertyatartó (1 forint 15 krajcár). A református eklézsiának készpénzben volt még 800 forintja, amelyből azonban az összeírás időpontjában már 400-at elküldtek Hajdúnak, hogy élmezéséről tudjon gondoskodni. Az állam így 441 forint 15 krajcárral lett gazdagabb.³⁰ Az érvényben lévő rendeletek szerint a civil foglyok fogva tartási költségeit a rab vagy annak hozzátartozói vagyonából kellett fedezni az adott katonai év, azaz október végén. Mivel Hajdú vagyonát elkobozták, az olmützi várparancsnokság Hajdú elkobzott vagyonából kívánta fedezni az évente körülbelül 60–70 forintra rúgó, fogságából adódó költségeket.³¹

Hajdú Lajost közben Olmützbe szállították, ahol 1850. január 13-tól 1852. május 27-ig raboskodott, majd átszállították Josephstadtba. Pestről Pozsonyig még 1849-ben nem épült meg a vasút, így a foglyokat szekereken szállították Pozsonyig, majd tovább már vasúton Olmützbe, ahová többnyire éjjel érkezett meg a foglyoszállító vonat. A fogda a Katalin nevű várkapu mellett helyezkedett el, mintegy 40–50 ölnyi hosszúságban, legnagyobb szélessége alig 2 öl volt. A nagyobb szobákban 7–8, a kisebbekben 3–4 fogoly lakott. A várparancsnok Böhm, térkapitány Schon, Hajdú meglátása szerint „elég rideg, de becsületes ember” volt.³² 1850 nyarán a foglyokat az alig elviselhető hőség és a kazamaták rossz levegője kínozza. Ahogy teltek-múltak a hónapok, a foglyok pszichés állapota is egyre romlott. Hajdú rabtársá-

²⁸ HL Absz. ir. Pesti cs. kir. hadbíróóság 1849 – 2/350. 482. fol.

Volt olyan helytörténész, aki tévesen azt írta, hogy Hajdút életfogytiglani börtönre ítélték. Barta László – Páhi Ferenc: Szentes utcanévei. (Csongrád megyei könyvtári füzetek 12.) Szerk.: Péter László. Szeged, 1980. 103.

Nagy Imre viszont – szintén tévesen – azt állította, hogy „Hajdú Lajos ref. professzort 20 évi sáncfogsággal sújtották”. Lásd: Szentes. Szerk.: Nagy Imre. Budapest, 1928. 96.

Az ítélet másolata magyar fordításban fennmaradt az aradi creklyemúzeum anyagában is. Complexul Muzeal Arad, Aradi Ereklyemúzeum MR 2734.

²⁹ Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. Debrecen, 1939. 114.

³⁰ MNL CsML SzL Szentes város Levéltára. Kapitalista kor V. B. Szentes város közgyűlésének iratai. 1850:163.

³¹ K.k. Festungs-Gouvernement in Olmütz – An das loebliche k.k. Regierungs-Commissariat in Makó. Olmütz, 1850. február 4. MNL CsML SzL Csongrádi cs. kir. Megyehatóság iratai (Csongráder k.k. Comitatsbehörde) IV. B. 151. b. Megyefőnök általános iratai. 1850:790.

³² Hajdú Lajos: Börtön-krónika. Első közlemény. Hazánk s a Külföld VI. évf. 8. sz. (1870. február 24.) 125–127.

nak, Földy Jánosnak már a naplóírástól is elment a kedve, hónapokig nem akadt feljegyezni valója. „Szünet, újra hosszabb szünet” – vetette papírra 1851. március 7-én, majd így folytatta: „Nincs mit följegyezni. A napok múlnak. Az évek is múlnak. Az órák jönnek, az órák mennek. Szürkesség, szürkesség szürkesség. Egyformaság, egyformaság, egyformaság.”³³

Hajdú Lajosról két kép is készült fogsága alatt. Az egyiket Berzsényi Lénárd honvéd ezredes, a VII. hadtest lovashadosztályának parancsnoka készítette 1851. január 11-én, Olmützben. A Berzsényi-féle szénrajzoknak megfelelően, a hátoldalán az ábrázolt személy véleménye („Jó[!] van találva”) és az ábrázolt rövid életrajza olvasható. A kép feltehetően a Kreith-féle kolozsvári ereklyegyűjteményből kerülhetett Aradra, hiszen Kreith Béla 1900-ban kölcsön vette az eredeti sorozatot, de csak gyenge színvonalú másolatokat juttatott vissza a tulajdonosoknak.³⁴

A másik alkotás egy deszkára festett olajfestmény, amelynek készítője Gál Tádé, egykori csúzi katolikus plébános volt. A festőt, 1849. március 9-én azért tartóztatták le, mert Kossuth proklamációit felolvasta híveinek, követelte, hogy hívei tegyenek szolgálatokat a debreceni kormánynak, sőt, ellenséges katonák beszállásolása esetén az ételek és az italok megmérgezésére is felszólította híveit.³⁵ A mű később, Hajdú olmützi fogsága idején készült.³⁶

A fogoly lelkész már 1850-ben kegyelmi kérvényt nyújtott be, amihez a szentesi lakosok támogatására is szüksége volt.³⁷ Gulyás István szentesi lakos kérésére a városi tanács igazolta, hogy „Hajdú Lajos volt helybeli ref. iskolai oktató 3 és fél évig viselt oktatói hivatalát szorgalmasan, szép sikerrel teljesítette, a forradalmi kormány részére szedett újoncok kiállításában s vezényletében semmi részvétellel sem volt, s hogy ő köztudomás szerint a forradalmi évek előtt itt tartózkodása egész ideje alatt a Conservatív Párttal tartott, mely idő alatt magát szelíd, becsületes, jámbor erkölcsű viseletéről ismertette meg.”³⁸ Február 9-én a városi tanács még tovább ment és „hiteles bizonylatot” tett arról, miszerint „Hajdú Lajos volt szentesi refor-

³³ Földy János: Világostól Josephstadtig 1849 – 1856. S.a.r. Balassa Imre. Budapest, 1939. 95.

³⁴ Barsi József: Utazás ismeretlen állomás felé 1849 – 1856 és Berzsényi Lénárd rajzai. Az olmützi foglyok arcképsorozata. S.a.r. Simon V. Péter. Budapest, 1988. 239, a kép másolata: 306–307. A közölt kép lelőhelye: Complexul Muzeal Arad, Aradi Ereklyemúzeum Cutitia 12 MR 2141. Aradi Ereklyemúzeum. Gyűjteményi Katalógus. II. kötet. Grafikák, fényképek, dokumentumok. Szerk.: Kedves Gyula. Szeged, 2012. 62.

³⁵ HL Absz. ir. Pesti cs. kir. hadbíróság 1849 – 2/220. Hermann Egyed: A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében. Gödöllő, 1932. 95–96.

³⁶ Complexul Muzeal Arad, Aradi Ereklyemúzeum, festmények. MG 7436. Aradi Ereklyemúzeum. Gyűjteményi katalógus. I. k. Tárgyak. Szerk.: Kedves Gyula. Szeged, 2012. 265.

³⁷ Beliczay Pál – A tanácsnak. Hely és dátum nélkül. Szentes város tanácsüléséből. Szentes, 1850. január 15. MNL CsML SzL Szentes város Levéltára, Kapitalista kor V. B. Szentes város közgyűlésének iratai. 1850:2387.

³⁸ Szentes város tanácsüléséből. Szentes, 1850. január 15. MNL CsML SzL Szentes város Levéltára, Kapitalista kor V. B. Szentes város közgyűlésének iratai. 1850:112.

Berzsenyi Lénárd képe Hajdú Lajosról

Gál Tádé képe Hajdú Lajosról

mátus tanító köztudomásunkra sem a helybeli római catholica, vagy a többi egyházak előtt a nép buzdítására, lázítására a Felséges Uralkodóház ellen az egész forradalmi idő alatt szónoklatokat egyáltalán fogva [!] nem tartott.”³⁹ A hadügyminisztérium 1851. április 23-án kelt értesítésével a szentesi lakosok tudtára adták, hogy „az esedezésnek hely nem adatott”.⁴⁰

1850. szeptember 21-én a Helvéthitvallású Tiszántúli Egyházkerület is felemelte szavát börtönbe vetett lelkészeiért. Mint kérvényükben olvashatjuk: „Könyörgünk ugyan mi Felséged előtt, mint emberek, keresztyének és polgárok, minden még büntetés alatt nyögő politikai foglyoknak megszabadításáért; könyörgünk mint hit és vallás ügyeivel foglalkozó testület, különösen minden hitbeli vallás-szolgáknak megszabadításáért; de mint legközelebből egyházkerületünk ügyei körül működők, legkülönösebben könyörgünk, mert helyzetünknel fogva főleg köteleztetünk könyörögni, a mi hitünknek közvetlen cselédeiért s testületünk tagjaiért, név szerint debreceni lelkész Könyves Tóth Mihály, kisszántói lelkész és esperes Nagy István, szentesi iskola-oktató Hajdú Lajos atyánkfiaiának megszabadításáért.”⁴¹ A cs. kir. hatóságok azonban az egyházkerület kérését is elutasították.

1852 május végén – június elején Hajdút 18 társával együtt a Trubau – Pardubitz – Königrätz útirányon át Josephstadtba szállították. Számos tiszt jelenlétében egy őrnagy olvasta fel az elutazók neveit. Számos nagyvárad fogoly (Ambrus János, Fényes Dénes, Földy János, Jakab Mihály, Hatzel Márton) mellett számos papot és lelkészt is áthelyeztek, így Andrássy Pál Rafaelt, Sebestyén Gábort, Fieba Józsefet, Gál Tádét, Laky Dömötört, Sebesy Kálmánt, Perlaky Lászlót, Rómer Flórist, Könyves Tóth Mihályt és Keszi Hajdú Lajost.⁴² 1852. június 5-én az új foglyokat felállították Leopold Spanocchi altábornagy, várparancsnok előtt, aki kimért udvarias-sággal fogadta őket. Földy János megemlíti, hogy a várparancsnok kísértetiesen hasonlított a néhai I. Ferenc császárra.⁴³

Josephstadtban a helybeli laktanyát alakították át börtönné. Hajdú maga a későbbiekben így írta le fogsága helyszínét: „A szép, kis kerek város körül van véve széles bástyafalakkal, melyeknek emeletes épületei szolgálnak börtönül a magyar államfoglyoknak. A börtön hátsó falai tömör bástyaoldalak valának; előrsze elég nagy, és világos ablakaival a városra nyílt. A város épületei és börtönlakok közt 3 vagy 4 öl szélességű tér vala, járdája a foglyoknak. Kelet és Nyugat felől valának a

³⁹ Szentes város tanácsüléséből. Szentes, 1850. február 9. MNL CsML SzL Szentes város Levéltára, Kapitalista kor V. B. Szentes város közgyűlésének iratai. 1850:301.

⁴⁰ Szentes város tanácsüléséből. Madarász József – Szentes város polgármesterének és tanácsának. Szentes, 1851. június 28. MNL CsML SzL Szentes város Levéltára, Kapitalista kor V. B. Szentes város közgyűlésének iratai. 1851:1170.

⁴¹ TREKL I. 1. b. 126. 2575. Vegyes kérvények, jelentések, 1850. Nr. 10.

⁴² Barsi József: Utazás ismeretlen állomás felé 1849 – 1856 és Berzsényi Lénárd rajzai. Az olmtzi foglyok arcképsorozata. S.a.r. Simon V. Péter. Budapest, 1988. 152.

⁴³ Földy János: Világostól Josephstadtig 1849 – 1856. S.a.r. Balassa Imre. Budapest, 1939. 107.

járdát a közlekedéstől elzáró kerítések egy-egy kis ajtóval és katona őrházakkal; a járda közepe táján, hol a tér terjedelmesebb, egy nagyobb kapu, mellette egy őrház és szivattyús kút látható, melyből üdítő vizet meríteni egy időben meg volt engedve a foglyoknak.

A börtönlakok számozása a 2-ik számon kezdődött, és a 12-dikén végződött Mindenik számnak volt egy éjjel és nappal erősen elzárolt ajtója, melyen a börtönlak 4 szobájába lehetett bejutni; az emeleten két, alatta is két szoba, ugyanannyi kis konyhával, mindegyik szobán és konyhán 1 elég nagy ablak; a 8 ablak közepén látható kisebb ablak a feljáró lépcsőzeté volt; a szoba és konyhaajtók is éjjel-nappal a fogság nehezítése tekintetéből gondosan és erősen bereteszelvék.⁴⁴

Az ablakokat egy idő után bedeszkázták. „A hosszú, tömör bástyafal közepén volt egy fekete-sárga kétfelé nyíló nagy kapu, melyen a foglyok kedvező időjárásakor erős katonai fedezet mellett egy órányi időre üde levegőt színi a bástya tetejére, honnan a porosz kéklő határhegyek már szépen látszanak, felbocsáttattak.”⁴⁵ 1852. október 1-jén a foglyoktól elvették könyveiket, íróeszközeiket és ruhájukat. A későbbiekben még pénzt sem tarthattak maguknál. Bő egy évvel később hajfűrtjeiktől és szakálluktól kellett megválniuk. Az egyetlen jó hír az volt, hogy Ferenc József magyarországi látogatása során Hajdú büntetésének a felét is elengedte.⁴⁶

1854 Húsvétja előtt egy-két héttel a porkoláb kihirdette, hogy Taubner Károly evangélikus tábori lelkész Olmützbe érkezett, hogy a protestáns foglyok számára lehetővé tegye a húsvéti szertartáson való részvételt, illetve az úrvacsorában való részvételét. Barsi Neumann József visszaemlékezésében így örököltette meg az eseményt:

„Mióta e tanyán élünk, ez volt az első alkalom, amelyben a vallás hivatalosan szóba jött. Egy kis üde légáramlatot éreztünk átvonulni kedélyünk egyre ridegülő szentélyén. Voltak, akik ez újdonságban is a közeledő örömdetes változás előjelét látták. Másnap reggel legjobb ruháinkba öltözve, ünnepi hangulatban, protestáns és nem protestáns egyaránt az istentiszteletre szánt feldíszített helység ajtaja körül gyűlögve, miután a pap és kísérője belépett, mi is egymást előre nógatva beléptünk, ahányan szorongás nélkül befértünk. Az egyházi beszéd az önmegtagadás erényét és a vele járó jutalmat, a szív és lélek nyugalma fejtegeté, rámutatva az üldözőiért a keresztfán is imádkozó Üdvözítőre, majd áttérve a bűnbánat egyetemes emberi kötelességére, előkészíté hallgatóit az úrvacsorában való részvételre. Ebben már a nem protestánsok nem tartván illendőnek osztozni, hamar vége lett a szertartásnak, s a pap, akiről tudtuk, hogy hazánkfia és a Magyar Tudományos Akadémia tagja,

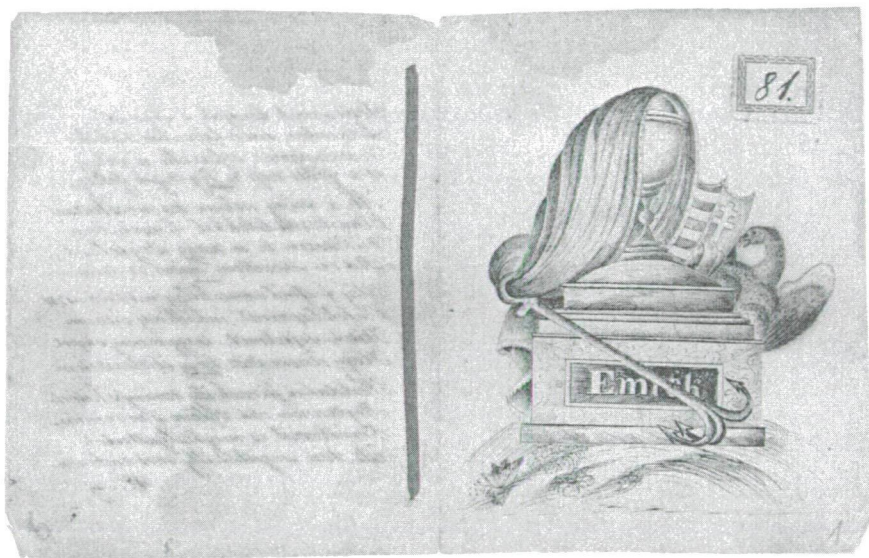
⁴⁴ Hajdú Lajos: Az 1848/9-diki magyar államfoglyok josefstadti börtöne. Hazánk s a Külföld. V. évf. 47. sz. (1869. november 25.) 747.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Földy János: Világostól Josephstadig 1849 – 1856. S.a.r. Balassa Imre. Budapest, 1939. 111, 113, 130, 154.

néma kézszorítással vón búcsút a merőben ismeretlenektől, jó emléket hagyva köztünk.”⁴⁷

Hajdú Lajos a korabeli szokásoknak megfelelően egy börtönemléket is készített, amelynek címlapján emlékoszlop grafika látható, a továbbiakban egy imádságot, illetve Vörösmarty Mihály „Emlékkönyvbe” című versét olvashatjuk az összeállításban. „Inkább adj nekem / Hitet, sejtelmet, egy reménysugárt, / Hogy el nem vész, hogy él még nemzetem” – szolt a költővel a politikai fogoly.⁴⁸

Az imádság a következőképpen hangzik:

„Ima. Örök mindenható Isten! Tekints le magyar hazánkra, a szenvedő magyar nemzetre; old[d] fel a sötétben szenvedők bilincseit, s engedd, hogy a nap sugarainak jótékonyosságát élvezhessék, s téged dicsérve minden hatóságodat hirdessék. Tekints, óh nagy Isten, a hazájuktól távol levő magyar ifjakra, könnyítsd keserű sorukat – vezérelj őket vissza édes honunkba a diadal babérkoszorújával, hogy az örömek közepette téged dicsérve áldjanak. De tekints a hazájukban száműzött bujdosókra is, vedd el tőlük a keserű poharat, helyhezd [!] őket bátorságba, hogy ne kénytelenítessenek az elhunyt küzdő társaik csontjaiból domborult halmokat bebarangolni.

⁴⁷ Barsi József: Utazás ismeretlen állomás felé 1849 – 1856 és Berzsenyi Lénárd rajzai. Az ol-müti foglyok arcképsorozata. S.a.r. Simon V. Péter. Budapest, 1988. 170–171.

⁴⁸ Complexul Muzeal Arad, Aradi Ereklyemúzeum MR 1795.

Mindenható Atyám adj irgalmat az igazságért dicsően elvérzettek lelkeinek! Adj örök boldogságot az önkény karjai által igaztalanul kivégzetteknek!

Küld[d], oh nagy Isten, vezércsillagunkat, derítsd ki édes hazánk felett a borús eget, hogy az igazság boldogító karja alatt békében dicsérhessünk és áldhassunk mindörökké! Ámen!!”⁴⁹

1854. november 27-én Hajdú nagy ládát kapott Szentestől. Szobatársa, a már idézett Földy János így összegezte benyomásait: „Annyi és oly sokféle ennivaló és másféle holmi volt benne, hogy a leggyöngédebb gondoskodás jelének látom e küldeményt.”⁵⁰ A protestáns foglyok ekkoriban már elkülönültek a katolikusoktól, utóbbiak között semmiféle összetartás sem volt. 1855. február 16-án Hajdú Lajos az egész szobát megvendégelte szotyogatott kásával, ami nagyon ízlett rabtársainak. Ekkoriban főként a hidegtől tartottak a foglyok, hiszen fájuk már fogytán volt.⁵¹ A fogság nem törte meg Hajdú humorérzékét, aki 1855. június 29-én így kiáltott fel:

– Csuda történt!

– No, micsoda?

– Mondom, hogy csuda! Fél font vajért 18 pengőkracjárt írtak be a bevásárló könyvbe, és íme, a profosz kiigazította 16 krajcára.

„Ez valóban csuda, igen-igen nagy esemény – kommentálta a váratlan fejleményt Földy naplójában – Ilyen becsületességre még nem is volt eset.”⁵²

Hajdú Lajos 1856. április 3-án kegyelem útján szabadult ki fogságából. A kisújszállási református egyház azonnal megválasztotta a gimnázium vallástanárának, később latin és görög nyelvet, valamint számtant és mértant is tanított.⁵³ Az állami szervek megpróbálták megfosztani katedrájától, de végül tovább folytathatta tanári pályáját. Megnősült, neje Mező Lídia volt, házasságuk azonban gyermektelen maradt. A gimnáziumban több ízben viselte az igazgatói tisztséget is (1879/1880, 1884/1885). Az 1880-as évek végén a magyar királyi természettudományi társulat tagja volt. 1861-ben a Hajdúkerület tiszteletbeli táblabírói és díszpolgári címmel tisztelte meg. Az új körülmények közé nehezen illeszkedett be. Az új tanárokról, akik már nem ismerték a klasszikusokat, így Budai Ézsaiás „Magyar Ország históriája” című, nagyhatású történelem tankönyvét, nem volt jó véleménye.⁵⁴

Az Aradi Erekllyemúzeum anyagában fennmaradt egy papír nyomat, az egykori politikai fogoly kézírásával, amely a jوسفstadti várudvart ábrázolja. „Küldi Keszi

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Földy János: Világostól Jوسفstadtig 1849 – 1856. S.a.r. Balassa Imre. Budapest, 1939. 161.

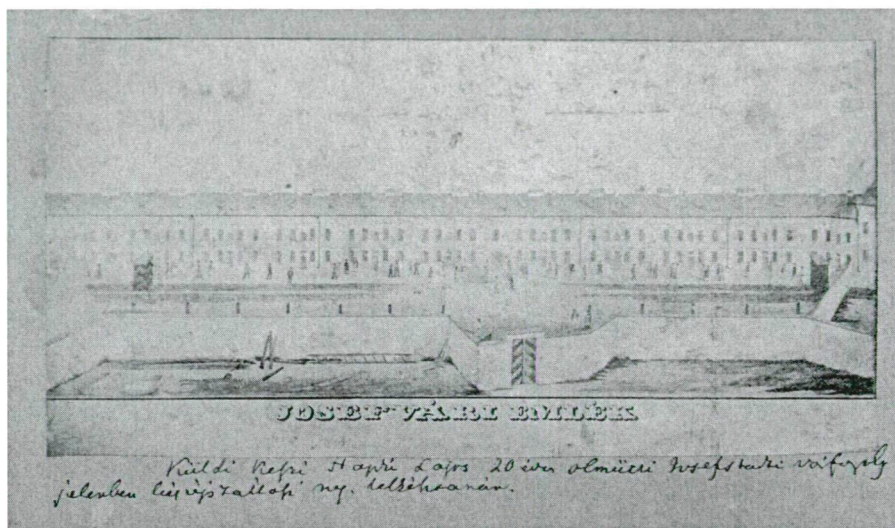
⁵¹ Ibidem 209.

⁵² Ibidem 266.

⁵³ Szinnyei József szerint magyar irodalmat és történelmet is tanított. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. k. Budapest, 1896. 262.

⁵⁴ Zsoldos István: Tanárok „vasban”... Kézirat. 4–5.

Hajdú Lajos – olvashatjuk a kép aláírását –, 20 éves olmüci, josefstadi várfogoly, jelenben kisújszállási ny.[ugalmazott] lelkésztanár.⁵⁵

1891-ben – tekintettel előrehaladott korára – saját kérésére nyugdíjba vonult. Ekkor Szentesre is ellátogatott, hogy találkozzon egykori ismerőseivel és tanítványaival. Újságíróként is jelentős anyagot hagyott az utókorra. Szinte felsorolni is hosszadalmas, hány lap közölte írásait. Kisújszálláson ragadta el a halál 1901. február 24-én, sírja fölött a déli temetőben egy szürke gránit oszlop emlékezteti a látogatókat a jeles tanárra és szabadsághősré.⁵⁶

Hajdú Lajos emlékét az utókor is megőrizte emlékezetében. Nevét megtalálhatjuk a helytörténeti munkákban, a Kádár-rendszerben Kisújszálláson, a Móricz Zsigmond Gimnáziumban egy KISZ alapszervezet viselte a nevét, 1967-ben pedig utcát neveztek el róla Szentesen.⁵⁷ Az utóbbi években Labádi Lajos fő levéltáros a „Szentesi Élet” hasábjain és tudományos igényű munkákban is megemlékezett tevékenységéről. Hajdú Lajos egy sajátos, mára már szinte feledésbe merült, liberális lelkézi réteg képviselője volt. Iskolaszervező tevékenysége, hazafias helytállása 1849-ben, majd hosszú szenvedése a börtönökben, illetve újságírói tevékenysége méltóvá teszi arra, hogy emlékét ne engedjük a feledés sötét homályába merülni.

⁵⁵ Complexul Muzeal Arad, Aradi Ereklyemúzeum MR 1794.

Aradi Ereklyemúzeum. Gyűjteményi Katalógus. II. kötet. Grafikák, fényképek, dokumentumok. Szerk.: Kedves Gyula. Szeged, 2012. 71.

⁵⁶ Labádi Lajos: A szabadságharc szentesi bajnoka. Hajdú Lajos emlékezete (1813–1901). Szentesi élet. 2001. március 2. 4.

⁵⁷ Barta László – Páhi Ferenc: Szentes utcanévei. (Csongrád megyei könyvtári füzetek 12.) Szerk.: Péter László. Szeged, 1980. 103.

The Punishment of a Calvinist Pastor after the Revolution
Lajos Hajdú's Years of Confinement (1849 – 1856)

This study summarizes Lajos Hajdú's (1813–1901) years in prison. He was a Calvinist pastor and teacher, as well as an outstanding figure of public education in the 19th century Hungary. After his studies he became the headmaster of the secondary school in Derecske, and later, while studying in Berlin, he founded the Hungarian library of the university. In 1847 he was ordained as a pastor.

At the time of the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848–1849 he wrote several press reports. He supported the revolutionary system financially too. He made a speech in a rally in Szentes on 1 June 1849 in which he called the inhabitants of the city to arms so as to take revenge for their killed relatives, and to defend Hungary. He blamed the Kaiser and the Russian czar vehemently and called them as 'offspring of Hell'.

After the war of independence he was sentenced to death by the military tribunal but they finally reprieved him. His punishment was changed for twenty years imprisonment in irons, and his property was confiscated. He was taken to Olomouc where he served his sentence from 13 January 1850 to 27 May 1852, and then he was taken to Josefstadt. The way from Pest to Olomouc was long and exhausting at that time. The prisoners arrived there at night. In the fortress prison the circumstances were very harsh, the air was bad and the heat was unbearable in summer. Hajdú applied for mercy but it was rejected.

At the end of May and the beginning of June 1852 Hajdú with other 18 prisoners were transported to Josefstadt through Trubau, Pardubitz and Königgrätz. In Josefstadt the barracks were transformed into a prison. After a while they covered the prison windows with boards, and from 1 October 1852 they took away the prisoners' books, writing materials and even their clothes. They couldn't keep any money with them any more. A year later even their hair and beard was cut. Hajdú's descriptions about the prisons of the age count as a reliable source material of the 19th century history. It's a real curiosity that two pictures were made of him during his years in prison and his handmade prison souvenir has also remained.

Finally, on 3 April 1856 Lajos Hajdú received pardon and he was released from prison. The Calvinist Church immediately appointed him as the teacher of religion of the secondary school in Kisújszállás, where later he taught Latin and Greek as well as Mathematics. He became the headmaster of the school several times. From his death in 1901 his memory has been kept fresh in Kisújszállás and Szentes.

TAMÁS ÁGNES

A FELVIDÉKI SZLOVÁK GIMNÁZIUMOK 1874-ES BEZÁRÁSA AZ ÉLCLAPOK ÍRÁSAIBAN ÉS KARIKATÚRAIN *

Tanulmányomban a három felvidéki szlovák gimnázium megszüntetésével végződő folyamat élclapi megjelenését vizsgálom. A nagyrócei és a turócszentmártoni evangélikus, illetve a znyóváraljai katolikus szlovák gimnáziumokat 1874 áprilisában ért vádak már nem csak egy-egy újságíró vagy politikust érintettek, hanem a teljes szlovák tannyelvű középfokú oktatást. Az 1874 decemberében a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete a bezárásról és vagyonek Kobzáról nem volt összeegyeztethető az 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvényben foglalt jogokkal, ennek ellenére a rendeletet szigorúan végrehajtották, a magyar kormány határozottan lépett fel, s a nacionalista közvélemény támogatását élvezték az intézkedések.

Elemzésem célja, hogy bemutassam, milyen szerepet játszhattak az élclapok a középiskolák bezárásának ügyében, milyen képet festenek a szlovákokról a korábbi és későbbi évtizedekhez képest ezek a sajtóorgánumok, melyek erőteljesen támaszkodtak az olvasók leveleire, véleményére.

Az 1874-es évfolyamból vizsgált élclapok közül egy a kormány politikáját népszerűsítette (Borsszem Jankó), egy a balközép nézeteit (Az Üstökös), egy vicclap pedig katolikus-konzervatív eszméket (Mátyás Deák) hirdetett. Tanulmányomban az élclapokban megjelent szlovákokkal kapcsolatos véleményeket és a szlovák gimnáziumok bezárásáról szóló karikatúrákat és humoros szövegeket mutatom be. A kitekintés az élclapok vélekedéseire érdekes lehet, hiszen karikatúráikban, viccekben az olvasótábor által közismert közhelyekre építenek, s az 1870-es években még hasonló számú előfizetővel rendelkeztek, mint a politikai napilapok.

A szlovákokkal szembeni ellenséges attitűdöt az váltotta ki, hogy a szlovák nemzetiségi mozgalom vezetői követelték az 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvény revízióját, de legalábbis végrehajtását. Először Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez nyújtottak be kérvényt, hogy szlovák közép- és felsőiskolákat alapíthassanak, majd az 1870-es évek elején Lónyay Menyhért miniszterelnökkel is tár-

* Ez úton köszönöm Deák Ágnesnek és Vörös Boldizsárnak a kézirathoz, illetve a tanulmány alapjául szolgáló konferencia előadáshoz (Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Miskolc) fűzött javaslataikat.

Az idézeteket eredeti helyesírással közöljük, az élclapokat a továbbiakban a következőképpen rövidítjük: BJ = Borsszem Jankó, MD = Mátyás Deák, Ü = Az Üstökös.

gyaltak nemzeti kívánságaik végrehajtása érdekében.¹ 1873 februárjában népművelési egyesület létrehozását kérelmezték, de a kormány ezt nem engedélyezte.² A felvidéki gimnáziumok bezárásának ügye az 1874. április 15-én tartott Zólyom megyei közgyűlésen kezdődött. Ekkor a közgyűlés Grünwald Béla Zólyom megyei alispán javaslatára a kormányhoz feliratot intézett, mely a szlovák gimnáziumokat pánszlávizmussal vádolta. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter vizsgálóbizottságokat küld ki a felvidéki szlovák iskolákba, melyek a pánszlávizmus vádját először nem tartották megalapozottnak, az iskolák működését és a tanulók tanulmányi eredményeit megfelelőnek ítélték. Az erőteljes nacionalista sajtóhadjárat, illetve annak következtében, hogy Grünwald Béla egy belpolitikai küzdelemtől terhelt időszakban indította el agitációját a szlovák gimnáziumok ellen, Grünwald felirata mégis sikerrel járt, az iskolákat a miniszter bezárta, s ezt az uralkodó is szentesítette 1874. december 30-án.

Az 1860-as és 1890-es évek élclapjait elemző másik vizsgálatom alapján megállapítható, hogy a szlovákokról szóló humoros-gúnyos történetek száma ebben az évben az élclapokban lényegesen magasabb. Az első velük kapcsolatos történetek 1874. április végén, május elején jelennek meg, és november–decemberben letűnnek az élclapok hasábjairól. Ezek a lapok – természetüknél fogva – nem napról-napra követik a gimnáziumok bezárásával kapcsolatos eseményeket, sőt az iskolák megszűntetéséről vagy az ahhoz kapcsolható személyekről a szlovákokkal foglalkozó anekdoták és karikatúrák csak körülbelül egyharmada szól,³ a többi gúnyrajz és történet inkább a szlovákoknak tulajdonított általános jellemzőket tárják az olvasók elé a korábbi és későbbi évtizedhez képest negatívabb tálalásban. A szlovákokkal kapcsolatban megmutatkozó ellenszenv 1874-ben jelentősen nagyobb mértékű, mint az 1860-as vagy az 1890-es években. Az 1874 nyarára kialakult ellenséges attitűdöt egyes lapszerkesztők nem csak megjelentetett cikkeikkel fokozták, hanem bíztatták is levelezőiket, például a következőképpen: „csak mentől keserűbbet”.⁴ Ezért is érdemes megvizsgálni, hogy milyen jellemzőket tulajdonítanak az élcek beküldői a szlovákoknak.

Az élclapokban – a szlovák iskolákat ért vádakkal megfelelően – a leggyakrabban megjelenő tulajdonsága a nemzetiségi csoportnak az, hogy pánszláv szelleműk.⁵

¹ Katus 1987: 1386.

² Gratz 1934: 191.

³ A három elemzett élclapban összesen 56 szlovákokról szóló gúnyrajz és humoros történet olvasható, ebből 14 kapcsolódik a felvidéki szlovák gimnáziumok bezárásához. Az 1860-as és az 1890-es években az általam vizsgált élclapokban (Az Üstökös, Borsszem Jankó, Bolond Miska) a szlovákok csak átlagosan 6–7-szer fordultak elő egy-egy évfolyamban.

⁴ MD 1874. május 9. 74.

⁵ BJ 1874. szeptember 6. 1., BJ 1874. október 25. 10., Ü 1874. június 6. 274., Ü 1874. szeptember 5. 423., MD 1874. június 13. 94., MD 1874. augusztus 1. 124., MD 1874. szeptember 19. 151.

Egy-egy szövegben olvashatunk tipikusnak tartott szlovák foglalkozásokról (bicskás, drótos, napszámos, üveges, malterkeverő),⁶ italról, a pálinkáról,⁷ borovicskáról⁸ és ételekről, melyek leginkább a burgonya és a túró, illetve egy versben az aludttej.⁹ Történelmükhöz kapcsolódik a szlovák nemzetiségi mozgalom vezetőinek említése,¹⁰ illetve annak kigúnyolása, hogy a szlovákok Svatopluk ivadéakai,¹¹ de megjelennek úgy is, mint kukacok, melyek a magyar búzát megeszik.¹² Ez az utóbbi írás a Borsszem Jankóban egy magyar földbirtokostól származott, aki szerint a szlovákok, akik Magyarországon gyakran dolgoztak napszámosként, hozzájárultak az az évi rossz terméshez, sőt még abban is kárt tettek, ami megtermett. Még többször előforduló vélekedés az élc-lapokban, hogy a szlovákok nem is emberek.¹³ Efféle kijelentéssel az 1860-as évek élc-lapjaiban még egyáltalán nem találkozunk, de Jókai élc-lapjában 1874-ben sem olvashatjuk ezt. Ennek magyarázata talán lehet az, hogy Jókai különösen figyelt – és Szerkesztői sub rosájában figyelmeztetett – arra, hogy a nem magyar nemzetiségi csoportokat sértő írásokat ne tegyen közzé.

A következő versrészlet, mely még a gimnáziumok ellen zajló vizsgálatok ideje alatt született, illusztrálja a szlovákokról közvetíteni kívánt szélsőségesebb véleményyt:

„... *Kutyafejű tatár vagy,
A fogad is igen nagy.
Miből lettél? ki tudja?
Ügyefogyott egy mula.
Te nem embertől születélt,*

⁶ A megemlített foglalkozások a következők:

- bicskás: Ü 1874. május 2. 213.
- drótos: MD 1874. június 6. 92., BJ 1874. június 7. 4., BJ 1874. június 14. 3., BJ 1874. július 12. 8.
- napszámos: BJ 1874. május 24. 4.
- üveges: BJ 1874. június 14. 3., BJ 1874. július 5. 6.
- malterkeverő: BJ 1874. június 14. 3., BJ 1874. július 26. 4.

⁷ A szláv ajkú népek, így a szlovákok esetében is, gyakran felbukkan a pálinka túlzott fogyasztása az élc-lapokban mint negatív jellemzőjük, annak ellenére, hogy a kortársak közül a magyarok is gyakran fogyasztották ezt az italt, de erről ritkán olvashatunk a lapok hasábjain, akkor is kevésbé elítélően, mint a nem magyar nemzetiségi csoportok esetében.

⁸ pálinka/borovicska: MD 1874. június 27. 104., MD 1874. augusztus 1. 122., MD 1874. szept. 5. 144., BJ 1874. június 7. 4., BJ 1874. július 12. 8.

⁹ – túró: MD 1874. augusztus 1. 122., BJ 1874. június 7. 4.
– krumpli: Ü 1874. december 26. 611., BJ 1874. június 14. 3.
– aludttej: MD 1874. június 6. 92.

¹⁰ Hurbán: Ü 1874. október 31. 517., MD 1874. szeptember 5. 144., BJ 1874. augusztus 16. 1., BJ 1874. augusztus 30. 2., BJ 1874. szeptember 6. 1., BJ 1874. szeptember 27. 9.

¹¹ 1874. augusztus 1. 122., MD 1874. szeptember 5. 144., BJ 1874. november 29. 3.

¹² BJ 1874. május 10. 4.

¹³ MD 1874. június 13. 94., BJ 1874. május 10. 5., BJ 1874. június 14. 3.

*Hanem békanyájából lettél....
 Fajod az Orangutang –
 Ide hallgass most: bi...!
 Majomszufla, üres fej!
 Eledeled aludt-tej,
 Ha már nincs lelked, eszed,
 Ez is kár ha megeszed.
 Mert az aludt-tej is éték,
 És állatgyomorba vétek....
 Mameliga – cibere
 Való neked – fulj bele!”¹⁴*

Ez a vers a Mátyás Deákban jelent meg, mellyel kapcsolatban érdemes idézni Buzinkay Géza megállapításait: „hangja a káromkodásig eldurvult [...] a belpolitikáról kevés szó esett a lapban, [...] a nemzetiségi kérdést éppen csak érintette”.¹⁵ Mégis, a szlovák gimnáziumok ellen folyó vizsgálat visszatérő témája volt, mert az katolikus egyházhoz tartozó iskolát is érintett.

A vers tartalmilag több szempontból is érdekes. Egyrészt, felelevenít egy legendát a kutyafejűekről, mely az 1848–1849-es szóbeli hagyományban már az oroszokhoz kapcsolódott, de előtte a tatárokhoz, s a hunokhoz. Ezeket a mondákat régészetileg, történetileg és antropológiailag is elemezték, indokolták a kortársak.¹⁶ A kutyafejű tatárokról szóló mondák országosan ismertek voltak, s a keletről érkező oroszok könnyen beilleszthetők voltak a tatárokról szóló szövegekbe. Ehhez az ellenségképhez kapcsolódik a versben az a mozzanat is, hogy a szlovákok foga, mint a kutyáké, igen nagy. A pánszlávizmus vádjá kapcsán egyértelmű, hogy az oroszokról szóló szájhagyományban élő történeteket a szerző egy másik, Oroszországgal kapcsolatban álló szláv népre, a szlovákokra vonatkoztatja, s így burkoltan utal a pánszlávizmus vádjára is.

A vers következő soraiban a katolikus lap szerzője felveti a szlovákok eredetének kérdését, amihez az ötletet a magyarul 1873-ban megjelent, s az egyház tanaitól gyökeresen eltérő nézeteket hirdető munka, *A fajok eredete természetes kiválasztás útján vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben* adhatta. Charles Darwin ezen kötete fejtette ki nem csak a fajok harcáról, de azok eredetéről és fejlődéséről szóló evolúciós tanait, melyeket az egyház élesen támadott,¹⁷ de ebben a versben ezt az elítélt tant céljaik eléréséhez használták fel. A „Miből lettél?” kérdés megválaszo-

¹⁴ MD 1874. június 6. 92.

¹⁵ Buzinkay 1983: 32–33.

¹⁶ Landgraf 1998: 121–122.

¹⁷ Darwin elméletének kortárs kritikájára lásd például a Magyar Állam – Idők Tanuja című karolikus–konzervatív politikai napilap cikkeit. Ezek az írások 1873. november 15-e és 1873. december 7-e között jelentek meg a lap első oldalán.

lása előtt is utal arra a szerző, hogy a szlovákokat nem embernek, hanem „ügyefogyott” öszvérnek¹⁸ tartja, mely állathoz az olvasó általában negatív képzetársításokat kapcsol.¹⁹ Majd a következő sorokban a szlovákságot nem az emlősöktől, hanem a hüllőktől származtatja, de ezt követően már a darwini elméletnek megfelelően a majomtól, ám a vers szerint ők nem fejlődtek tovább emberré.²⁰

A vers második felében már nem a szlovákok eredetéről, hanem vélt tulajdonságairól ír a szerző, de nem változtatja meg nézetét, mely szerint a szlovák állat. Ekkor is a jól ismert sztereotípiák köszönnek vissza a sorok közül: a butaság, illetve a tejből készült ételek fogyasztása. A vers záró mondata pedig az animizált nemzetiségi csoport halálát kívánja, de a tárgyalt lapokban a szlovákok is megjelennek úgy, mint akik a magyarok életére törnek, méghozzá akkor, amikor a magyarok alsznak.²¹ Ez a gonosz tetről szóló leírás ugyancsak növeli az ellenszenvet, kiegészíti a nemzetiségi csoportról alkotott ellenségképet az alattomos, gyilkosságra is képes jellemzőkkel.

A fenti idézet a Borsszem Jankóból, mely szerint a szlovákok kártékony kukacok, ugyancsak kapcsolódhat a frissen a köztudatba robbant darwini elmülethez, s e szerint is a szlovákok alacsonyabb rendű lények, nem is hüllők, mint a versben, hanem csúszómászók.

A szlovákokról feltűnt az a nézet is, hogy nem is élőlények, hanem tárgyak, tehát a szerző, ha kevésbé visszatetsző és durva módon is, de még tovább fokozta az előző vers állításait:

„Roskoványi Ágoston nyitrai püspök csupa tótokkal veszi magát körül. A tót ugyanis nem ember, e szerint minden, ami nem ember, tót: a diván, szék, asztal, kredenz, ajtó stb. tehát mind tótok. Mondja már most valaki, hogy a nyitrai püspök közelében egyéb is létezik mint csupa tót.”²²

A Mátyás Deák írásaira – annak ellenére, hogy a szlovákokról kialakult sztereotípiákat nemcsak feleleveníti, hanem végletesen sértő hangnemben jeleníti meg – jellemző, hogy a katolikus znyóvái a gimnázium elleni vádakat hamisnak nyilvánítják:

¹⁸ A mula a latin mulus szóból származik, Északnyugat-Magyarországon használták és öszvért jelent (Czuczor 1867: 640.).

¹⁹ Azt a képzetársítást, hogy a szlovákok nem emberek, közmondások is megőrizték, melyek ugyancsak negatív jelentéstartalommal bírnak. Lásd például: „A kása nem étel, a tót nem ember”. (Szemerkenyi 2009: 729., további példák: Szemerkenyi 2009: 1367.)

²⁰ Az ellenségképekről, illetve az ember és nem-ember fogalom párról mint aszimmetrikus ellenfogalmakról lásd: Koselleck 1997: 5–16., 56–81. és Koselleck 1998: 12–23.

²¹ BJ 1874. augusztus 23. 2.

²² MD 1874. június 13. 94.

„Ki az áruló?

Lehet biz a katolikus,
Egy-egy kicsit fanatikus;
De nem lehet olyan gonosz,
Hogy megvegye orosz porosz

Mellettiünk szól a történet,
Minket semmi vád sem érhet;
Mert a pansláv mozgalomban,
Lutheránus patkánynyóm van.”²³

A vers nemcsak a panszláv, orosz kapcsolatokra utal, hanem az evangélikusok német/porosz összeköttetéseire, a vallás német eredetére és sugallja, hogy az evangélikus felekezethez tartozó iskolákra viszont igazak a panszláv vádak.

A kortársak számára is feltűnővé vált, hogy a katolikus lapok, például a Magyar Állam – Idők Tanuja felekezeti alapon és nem nemzetiségi alapon tesznek különbséget ebben az ügyben panszláv és nem panszláv között. Az Üstökösben a következő vélemény olvasható:

„A znyóváraljai tót, panszláv gymnasiumnak is pártját fogja a »Magyar Állam,« így akarván bebizonyítani tiszta keresztényi érzületét. A keresztény hit ugyan is azt mondja »a ki téged kövel, te azt kenyérrel.« Az a gymnasium pedig már megdobálta a Magyar Államot kövel, (csak hogy kis kezdőbetűivel) e szerint vajás kenyér dukál neki.”²⁴

Ugyancsak a katolikus iskolához kapcsolódik s a szlovákokról ad jellemzést a következő részlet a Borsszem Jankóból, de ez már kapcsolható az iskolák ellen indult eljáráshoz:

„Tanrend tót iskolák számára.

– Znió-Várallyai program szerint –

1. Világtörténelem a trójai falótól Svatopluk fejér lováig.
2. Építészet: a) malterkeverés, b) téglahordás, c) mészsoltás, d) falbontás, különös tekintettel a magyar államra. [...]
4. Zoologia annak bebizonyítására, hogy nem áll azon fölfogás, mintha a tót nem volna ember. [...]
5. Botanika a) a krumpliról, b) a kolompérről, c) a burgonyáról, d) a kásának mint ételnek az ismertetése. [...]
8. Gymnastika kiváló tekintettel a tótágas fejlesztésére.”²⁵

Az első „tantárgy” a szlovákok történelmét gúnyolja ki, mely a magyar kortársak szerint nem is létezett. Erre világít rá, hogy az írásban a szlovák történelem kezdete egy görög mondához köthető, míg vége a magyar honfoglalás kori legendák egyi-

²³ MD 1874. május 9. 74.

²⁴ Ü 1874. június 6. 274.

²⁵ BJ 1874. június 14. 3.

kéhez. A tanrend második tárgya a szlovákok jellemzőnek vélt s az építőiparhoz kapcsolódó foglalkozásait eleveníti fel, melyek közül a malterkeverővel a vizsgált évfolyamban is találkozhattunk, de az utolsó elem épp az építkezés ellentétére, a rombolásra utal, melyet a szlovákok leginkább – a gimnáziumok ez esetben pánszláv agitációjukkal – Magyarország ellen követnek el. Jellemző ételükön kívül, láthatjuk, ebben a gúnyos hangvételi írásban is megjelenik az a vélekedés, hogy a szlovák nem is ember.

1874 karácsonykor, az iskolák bezárásáról szóló határozatok után, melyeket az uralkodó december 30-án hagyott jóvá, Az Üstökös a következő történettel mutatja be a szlovákokról kialakult, még végletesebbé tett ellenségséget:

„Szent és nem szentháromságok.

[...] Háromért haragszik a magyar: ha tótnak mondják, ha a pipáját bántják, s ha pénzt kérnek tőle. [...]

*Háromtól fél a magyar: az üres zsáktól, a nyelves asszonytól, meg a krumpli-levestől. [...]*²⁶

Három nemzet ellensége a magyarnak: a tót, a német, meg a pecsovics.”²⁷

Láthatjuk, mind a haragot kiváltó, mind a félelmet keltő „csoportok” között megtaláljuk a szlovákokat, s ennek már csak összegzése, hogy a régi ellenségen, a németeken, illetve a balközép lap szerzőjének ellenségségeként megjelenő túlzottan kormány hű embereken kívül kialakul, megszilárdul a szlovákokról is az ellenség képe.

A három élclapban kevés, összesen négy karikatúrát találhatunk az iskolák bezárásával kapcsolatban. Az egyik gúnyrajzon (1. kép) Czékus István tiszai egyházkerületi evangélikus szuperintendens látható, aki a vizsgálatot folytatta a nagyrócei gimnázium ellen, amint az iskola bejárata előtt sepreget. A szemétben szlovákokat ábrázoló figurákat és ’panszlavismus’ feliratú könyveket láthatunk. A képen látható másik alak Zsedényi Ede, aki a vizsgálat megkezdése előtt a gimnázium fenntartását jelentős anyagi eszközökkel támogatta.²⁸

Zsedényi felbukkant még egy rajzon, amikor a tőle pénzt kérő Geduly Lajosra,²⁹ a dunáninneni egyházkerület szuperintendensére, aki a turócszentmártoni evangélikus gimnázium kivizsgálására volt hivatott, krumplit – a szlovákokra jellemzőnek tartott ételt – önt a magasból. Azzal indokolja a kérés elutasítását, hogy a szlovákok már így is magyarokat esznek.³⁰ A Mátyás Deák karikatúristája pedig a következő

²⁶ A krumpliból készült ételekhez szorosan hozzátartoztak a szlovákokról szóló asszociációk.

²⁷ Ü 1874. december 26. 611.

²⁸ BJ 1874. augusztus 16. 1.

²⁹ Geduly Lajos (Ludovít Geduly) azon kevés szuperintendens egyike, aki 1859-ben nem támogatta a szlovák nemzetiségi törekvéseknek kedvező protestáns pátenst (Viršinka 2006: 144.), ezért a kortársak magyarbarát egyházi előjárónak tartották.

³⁰ BJ 1874. június 14. 1.

BORSSZEM JANKÓ

NAGY RÖCZEI GIMNAZIUM.

Zsedényi. Czékus barátom.
Czékus. Mi baj?

Zs. Azt mondja Hurban, seperjünk a magunk
háza előtt.
Cz. Hisz épen azt tesszük.

képpen látja a katolikus gimnázium bezárását: a rajzon Trefort Ágostont pillant-
hatjuk meg ősmagyar varázsló öltözetben egy nagy üst előtt, amit épp keverget, az
üstben pedig papokat. A képhez tartozó szöveg szerint Trefort kedvenc tevékenysége

az iskola bezáratás.³¹ Az Üstökös rajzolója Geduly szuperintendens habozását figurázza ki, aki nem akarta kivizsgálni újra a turócszentmártoni intézményt, mivel néhány hónappal korábban járt ott, és semmi kifogásolni valót nem talált annak működésében. A karikatúra középpontjában Geduly áll és gondolkodik, egyik oldalán egy káposzta látható 'panszlav gymnasiumok' felirattal, a másikon pedig egy kecske 'kormány' felirattal, amely ki van kötve egy fához, s épp bele akar harapni a káposztába. A kép aláírása a következő: „Geduli: Már most hogyan eszeljem ki, hogy a kecske is jól lakjon és a káposzta is megmaradjon?”³²

Geduly Lajos döntését, azt, hogy nem volt hajlandó vizsgálatot indítani a turócszentmártoni szlovák gimnázium ellen, a Borsszem Jankó következő verse is értékeli:

»Geduly,
(Siralmas ének egy eltévelyedett magyar superintendensről.)

... »Azt írják e stafétában
T.-Szent-Mártont vizitáljam
Azért se« – mond Geduly.

»Hadd beszéljen a colléga
Ott az a tiszántuli,³³
Én megyek ma még Kubinba³⁴
Bizom kedvelt tótjaimba – «
És elindult Geduly.

Diadallal ott fogadták,
Huzta négy vagy hat muli.
Két esperes a főtéren
Tótágast állt örömében,
»Szláva! Szláva! Geduly!«³⁵

A szuperintendens azzal, hogy nem tett eleget a „kötelességének”, nem szolgálta vizsgálatával a kormány és a nacionalista közvélemény érdekeit, már az alcímbe eltévelyedett magyarrá vált, de a vers még igaztalan magyarként is jellemzi, aki bízik

³¹ MD 1874. november 28. 189–190.

³² Ü 1874. szeptember 5. 423.

³³ A vers szerzője Czékus Istvánra utal.

³⁴ Utalás az 1874. augusztus 14-én Alsókubinban tartott dunáninneni egyházkerületi gyűlésre, mely egyetértett Geduly véleményével, s utasította küldötteit, hogy a pesti protestáns egyházi konvent ülésén (1874. szeptember 2–4.) a nagyróczai gimnázium bezárásáról júliusban hozott határozat megsemmisítése mellett érveljenek.

³⁵ BJ 1874. augusztus 23. 5.

a szlovákokban, hozzájuk válik lojálissá a magyarok szemében. Ebben az írásban is megjelennek a muli, azaz az öszvérek. Nem derül ki, csak sejthető, hogy a szerző nem arra gondolt, hogy az állatok húzták Gedulyt, hanem a szlovákok, akik számárként tűnnek fel, s ugyancsak visszatérő elem, hogy a tótágot az író kapcsolatba hozza a szlovákokkal.

A szinte egész évben elhúzódó üggyel kapcsolatosan a Mátyás Deák egyik szerzője a következő figyelemreméltó, a közvélemény nyomásának szerepére utaló megjegyzést teszi a bezárások lecsengésének kezdeti időszakában:

*„Most mit tegyen már az állam
A közvéleménnyel?
Megvesz téged és kifizet
Deficit-fillérrel!”³⁶*

1874-ben ugyanis a gimnáziumok ügye mellett mindenekelőtt a rossz terméssel, az éhínséggel s jelentős deficittel és a kormánypárton belüli válsággal kellett megküzdnie a kormánynak.³⁷ A napilapokat és élclapokat áttanulmányozva az olvasónak az az érzése támadhat,³⁸ hogy a kormány a politikai és gazdasági nehézségek szorításában kényszerült engedni a közvélemény követelésének a gimnáziumok bezárásával. A szlovákokról élő negatív vélekedések folyamatos alátámasztásával, megerősítésével, illetve a középiskolák megszüntetésével kapcsolatos gyakran egyoldalú értékelésekkel az olvasói véleményeket jól tükröző élclapok írásai elősegítették a kormány intézkedésének kikényszerítését és – a kételkedők körében – annak elfogadtatását.

A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárásával kapcsolatosan az élclapokban bizonyos fokig megfigyelhető egyfajta megosztottság: a Mátyás Deák szerzői a katolikus iskola megszüntetése ellen érvelnek, míg az evangélikus iskolák az ő véleményük szerint is államellenesek. Az Üstökös nem tesz különbséget felekezeti alapon, mint ahogy a Borsszem Jankó sem, ezekben a vicclapokban csak a bezárásról szóló történetek és rajzok kapnak helyet, míg például a kormánypárti Pesti Naplóban olvashatunk olyan írásokat is, melyek ellenzik a gimnáziumok megszüntetését.

FORRÁSOK

Az Üstökös: 1874.

Borsszem Jankó: 1874.

Mátyás Deák: 1874.

³⁶ MD 1874. szeptember 19. 151.

³⁷ Az 1874-es belpolitikai viszonyokról lásd: Cieger: 2008.; Deák: 2004.

³⁸ A témáról a politikai napilapokban publikált cikkekről lásd: Tamás 2009.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Buzinkay Géza 1983: Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében. Budapest.
- Cieger András 2008: Lónyay Menyhért, 1822–1884: szerepek – programok – konfliktusok. Budapest.
- Deák Ágnes 2004: „Ő csak Deák és nem deákpárti”. Deák és pártja 1869 után. In: Molnár András (szerk.): Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873. Zalaegerszeg, 261–321.
- Gratz Gusztáv 1934: A dualizmus kora. 1. kötet, Budapest.
- Katus László 1987: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): Magyarország története: tíz kötetben. 6/2. köt. Budapest, 1333–1393.
- Koselleck, Reinhard 1997: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. Budapest.
- Koselleck, Reinhard 1998: Ellenségfogalmak. In: Szabó Márton (szerk.): Az ellenség neve. Budapest, 12–23.
- Landgraf Ildikó 1998: Ellenségkép a 48-as szóbeli hagyományokban. In: Kríza Ildikó (szerk.): Történelem és emlékezet. Budapest, 115–128.
- ’Mula’ szócikk. In: Czuczor Gergely (szerk.) 1867: A magyar nyelv szótára. 4. kötet, Pest, 1867. 640.
- Szemerkenyi Ágnes (szerk.) 2009: Szólások és közmondások. Budapest.
- Tamás Ágnes 2009: A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárása a politikai napilapok tükrében, 1874. In: Kovács Csongor – Székely Ibolya – Székely Tünde (szerk.): X. RODOSz Konferencia-kötet. Kolozsvár, 418–428.
- Viršinska, Miriam 2006: A protestáns pátens a magyar és a szlovák történetírásban. Sic Itur Ad Astra (18.) 3–4. 139–154.

Die Sperrung der slowakischen Gymnasien in Oberungarn im Jahre 1874
in den Texten und Karikaturen der Witzblätter

In dieser Studie beschäftige ich mich mit der Schilderung des Prozesses der Sperrung der drei Gymnasien (in Nagyrőce, Turócszentmárton [evangelische Schulen] und Znyóváralfa [römisch-katholisches Institut]) anhand der ungarischen Witzblätter *Az Űstökös*, *Borsszem Jankó* und *Mátyás Deák*. Béla Grünwald formulierte zuerst die Klage gegen die Gymnasien, und zwar das, dass diese Schulen panslawistische Agitation gegen Ungarn ausüben. Die meisten Karikaturen und Texte, die im Jahre 1874 von den Slowaken handelten, hatten nur indirekte Verbindung mit der Sperrung der Gymnasien (circa zweidrittel), die Witzblätter wiederholten und vertieften die älteren Stereotype über diese Nationalität. Die Anzahl der Texte und Karikaturen ist deutlich höher in diesem Jahr als früher oder später in den ungarischen satirischen Presseorganen. Der Leser findet eine ganze Liste der Stereotype (z. B. die Slowaken sind Panslawen, trinken viel Schnaps, essen viel Kartoffeln und Quark, arbeiten als Tagelöhner oder sind die Kinder von Svatopluk usw.) in der humoristisch-satirischen Presse. Über die Sperrung hatten aber die Editoren unterschiedliche Meinungen. Die Redakteure der katholisch-konservativen Zeitschrift *Mátyás Deák* argumentierten gegen die Sperrung der katholischen Schule, aber die evangelischen Gymnasien hielten sie auch für panslawistisch und staatsfeindlich. Die Autoren von *Az Űstökös* und *Borsszem Jankó* schrieben Texte ausschließlich für die Sperrung der drei Gymnasien in Oberungarn. Die Ergebnisse der Analyse der Witzblätter zeigen, dass die ungarische Regierung der nationalistisch gelaunten öffentlichen Meinung im Zeitalter einer Regierungs- und Wirtschaftskrise nachgab und demgegenüber, dass keine panslawistische Denkweise in den Gymnasien nachweisbar war, sperrte die Institute.

SARNYAI CSABA MÁTÉ

KÉT KORSZAK, KÉT NÉZET AZ ERDÉLYI KATOLIKUS STÁTUSSAL SZEMBEN (CSORBA FERENC ÉS ONISIFOR GHIBU)*

BEVEZETÉS

A tanulmány célja, hogy bemutasson és értékelje egy dualizmus kori magyar és egy világháború utáni román szerző nézeteit, akik az Erdélyi Római Katolikus Státus létjogosultságát kétségbe vonták. Tették ezt más és más okból, de nem egyszer hasonló, illetve párhuzamba állítható érvekkel.

Fontosnak tartjuk, hogy az ellenzők által sokat hivatkozott szerzők felvetéseit is górcső alá vegyük. Csorba Ferenc gondolataira az impérium váltás után gyakorta hivatkoznak a Státust felszámolásának politikai folyamatát történelmi indokokkal is alá támasztani kívánó román politikai körök. A hungarofóbiájáról ismert Ghibu írásai pedig az ezredfordulón ismét napvilágot láttak nem kis áthallást generálva a jelenben. Ezért is érdekesnek és relevánsnak tartjuk a két szerző tárgyalását.

1. A DUALIZMUSKORI STÁTUSSAL SZEMBENI ÉRVELÉS FŐBB VONÁSAI

Az Erdélyi Római katolikus Státus létjogosultságát az impérium váltás után megkérdőjelező román szerzők egyik gyakori hivatkozási alapja Csorba Ferencnek¹ 1891-ben napvilágot látott *Az erdélyi katolikus autonómiáról*² című cikke.

A cikk születésének fő oka egy korabeli vita volt, mely az erdélyi katolikus középiskolák kapcsán robbant ki. Ennek fő kérdése az, hogy a Vallás és Közoktatásügyi

* A kutatásokat az Országos Tudományos és Kutatási Alap (OTKA) támogatta. Pályázat szám: PD 76004

¹ A jogász szerző (1862. Pest–1949. Budapest) a budapesti egyetem Jogi Karán szerezte képezését, s doktori fokozatát. Táblai tanácsjegyzőként működött, majd 1887-ben a Vallás- és Közoktatásügyi minisztériumba került, ahol a törvényelőkészítő osztály vezetője, ezt követően pedig államtitkár lett. Eközben folyamatosan publikált. Néhány említésre méltó műve a példa kedvéért: *A közgazdaság alapfogalmai* (1887), *Az angol büntető eljárás* (1888), *Alapítványaink és a legfelső felügyeleti jog* (1889), *Obscurio és cloture* (1903).

² Budapesti Szemle 1891. 337–368. o.

Minisztérium, avagy az Erdélyi Római Katolikus Státus³ gyakoroljon-e bizonyos jogokat felettük.

Az írás sorra veszi az Erdélyi Római Katolikus Státus történetét és a megírás pillanatában fennálló állapotát. A Státus történetének taglalásakor a szerző az 1866-os státusgyűlésből indul ki, ahol a szervezet – 1873-ra kikristályosodó – felépítését tárgyalták. Az itt egybegyűltek álláspontját Groisz Nándor választott jegyzőnek a katolikus autonómia történetére vonatkozó munkájából, valamint a gyűlés felterjesztéseiből szűri le.

E szerint az autonómia végső alapja és kiindulási pontja a Szentírás és a kánonjog; közvetlen jogalapja pedig az erdélyi fejedelmek hozta törvények, különösképp az 1653-as *Approbatae et compilatae constitutiones*, amely kimondta, hogy a katolikus a négy bevett vallás közé tartozik, és ugyanolyan önkormányzati jogok illetik meg, mint a másik hármat. Ezt I. Lipót 1691-ben kiadott hitlevele is megerősítette, akárcsak az Erdély és Magyarország unióját kimondó 1868-as törvénycikk.

Ezen jogalapok mellett a státusgyűlés még hivatkozott arra, hogy Erdélyben a katolikus világi hatalmasságok a múltban is gyakran tartottak egyházi ügyekben gyűlést, és gyakoroltak itt önkormányzati jogokat. Hivatkoztak még a Mária Terézia által szervezett *Catholica Commissióra*, amely testület a római katolikusok egyházi, iskolai és alapítványi ügyeit volt hivatott intézni; és amely a státusgyűlés szerint nyilván a katolikus autonómia megóvására jött létre. Ugyan a *catholica commissio* hatáskörét II. József alaposan megnyirbálta, de az végül II. Lipót alatt visszanyerte a Mária Terézia által kialakított, eredeti formáját, és e formában egészen 1848-ig megmaradt; amikor is az autonómia egészen 1861-ig felfüggesztetett. 1866-ban a most tárgyalt státusgyűlés azért gyűlt össze, hogy az autonómiában eszközölendő szükséges változásokat megtárgyalja. Mindezek alapján a gyűlés felterjesztést intézett az uralkodóhoz, melyben kérték a *catholica commissio* megszüntetését; illetve hogy annak hatáskörébe tartozó minden ügyet az erdélyi katolikus státus és annak választott huszonnégy tagú bizottsága vegyen át, valamint a *commissio* egyházi és iskolai vagyona is e szervezet kezelésébe menjen át. Ezt Ferenc József engedélyezte is azzal a kikötéssel, hogy az a magyar kormány és az összes érdekelt fél egyetértésével megállapított módon, a legfelsőbb kegyúri és fő felügyeleti jogok csorbulása nélkül menjen végbe.

Ezen határozat kimondása után az erdélyi püspök, Fogarasy Mihály 1868 februárjában újabb státusgyűlést hívott össze, hogy a majdani szervezet pontos felépítésében megállapodjanak. Itt „a klerikális elemek túlsúlya miatt” az erdélyi püspök jelen-

³ Egyházmegyei önkormányzat, benne egyházi és világi tagok egyaránt megtalálhatók, formális vezetője a püspök. Hatásköre vita tárgyát képezte (egyházi vagyon és iskolák, vagy minden, ami nem a liturgia tárgya). „A Státus az erdélyi katolikus hívők összessége által választott egyházi és világi képviselők azon szervezete, mely a papokat az egyházmegyei vagyon egy részének kezelésében és a jelzett vagyonból fenntartott intézmények kormányzásában segíti.” Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene, Erzsébet Könyvnyomda Részvénytársaság, Dicsőszentmárton, 1925, 376.

tős jogosítványokat kapott: ő lett a státus elnöke, a státus minden határozata csak az ő beleegyezésével volt érvényes, és különösen az iskolák ügyében élvezett nagy szabadságot. Az iskolákat illető minden hivatalos iratot hozzá kellett intézni és nem az igazgatótanácshoz, véleményét minden, az iskolákat érintő ügyben meg kellett hallgatni, határozata ellen pedig nem lehetett föllebbezni a főtanácshoz. Fontos tény az is, hogy a püspök ezen jogokat nem mint a státus tagja kapta, hanem attól függetlenül, hivatalánál fogva gyakorolhatta.

1868-tól 1873-ig nem tartottak új státusgyűlést, ez idő alatt a volt catholica commissio ügyeit egy úgynevezett ideiglenes katolikus bizottság intézte. 1873-ban a püspök új státusgyűlést hívott össze, ahol az 1867-es királyi határozatra hivatkozva megválasztották a 24 tagú bizottságot, és az ideiglenes bizottság ügyeit átvették. Ezután a gyűlés felterjesztést intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, melyben bejelentette az eljárást, és kérte a kincstári kezelés alatt álló közalapok átadását. A miniszter 1873 júniusában rendeleti úton jóváhagyta a szervezet működését, de a kért közalapokat nem adta ki; annál is inkább, mert ezekről az 1867-es határozat sem rendelkezik, valamint ezek eredetileg nem is álltak a catholica commissio kezelése alatt, tehát az annak hatáskörét átvevő bizottság sem rendelkezhetett velük, továbbá ezek országos jellegű alapítványok voltak, nem specifikusan erdélyiek. Ennek ellenére a státus ezekkel szabadon rendelkezett, azon indokkal, hogy ez az 1868-tól 1873-ig működő Ideiglenes Katolikus Bizottságnak is jogában állt; igaz, hogy az nem örök időkre kapta a jogosítványt, hanem, ahogy neve is mutatja, ideiglenesen.

A cikk írója pontról pontra igyekszik megcáfolni az egész erdélyi katolikus státus létjogosultságát, kezdve a jogalapként citált törvények és szokások szemrevételezésével és kritikájával, bőséges példaanyagot felhozva és a korabeli állapotok pellengérré állításával bevégezve. Úgy látja, hogy a státus eredetét és szervezetét homály feddi, hogy helytelenül hivatkoznak a státus „évszázados múltjára”, illetve hogy tisztázza, lehet-e az mintája egy lehetséges országos katolikus autonómiának. Utóbbit rögtön meg is cáfolja azzal, hogy egy ilyen országos autonómiába maga az erdélyi státus sem lenne beilleszthető.

A Szentírással és a kánonjoggal nem foglalkozik, mindössze ironikusan megjegyzi, hogy nyilván sem Szent Pál, sem a tridenti zsinat nem merengett sem a leendő erdélyi viszonyokon, sem a különböző országos közalapok kezelésének módján.

Ami viszont az erdélyi fejedelmek alatt hozott törvényeket illeti, azt már figyelmesen górcső alá veszi. Kimondja, hogy a protestantizmus védőbástyájaként ismert Erdélyben, melynek különállását ugyanazon az 1556. évi kolozsvári országgyűlésen mondták ki, amely gyűlés elkobozta az erdélyi püspökség és káptalanok javait, nemigen születhetett a katolicizmusnak privilegizált helyzetet biztosító törvény. Igaz ez a már említett 1653-as Approbatae-ra is, mert az mindössze azt mondja ki, hogy az egyházi ügyekben az egyháziak gyűlésén, míg a világiakban a világiak gyűlésén, a politikai hatóságok vezetőinek és a kegyuraknak a hozzájárulásával szülessen döntés,

és ez is csak helyi szinten működött. Úgy látja tehát, hogy ez a törvény nem biztosított a katolikusoknak semmiféle autonómiát.

Ezek után a szerző az *Erdélyi egyháztörténeti adatok* című munkából példákat hoz arra nézve, hogy a XVI–XVII. században Székelyföldön pontosan hogyan is működött a világiaknak az egyházi ügyekre történő befolyása, és megállapítja, hogy az egyháziak és világiak közös önkormányzata tisztán csak a helyi autonómia jellegével bírt. A szervezet nem az egyházi, hanem a világi politikai közigazgatással függött össze, és hogy gyakorolt jogai nem állami vagy egyházi jellegűek, hanem magánjogiak, egész pontosan a kegyúri jogkör részének tekinthetők. E jogok lényeges része Magyarországon is érvényben volt, mindössze itt másként nyilvánultak meg mint a jelentős más kiváltságokkal is bíró székelyek közt.

Annyit a szerző is elismer, hogy Erdélyben a különállás korában a világiaknak nagyobb beleszólásuk volt egyházi ügyekbe, mint például a királyi Magyarországon; de ennek oka nem valamiféle külön fejedelmi jóindulat vagy privilégium volt, hanem ellenkezőleg, azért volt erre szükség, mert miután száműzték innen a katolikus püspököt, a híveknek maguknak kellett gondoskodniuk az egyházi élet zökkenőmentes folyásáról.

Ami az emlegetett katolikus gyűléseket illeti, azzal kapcsolatban felhossa a szerző, hogy nem csak a katolikusok, hanem minden bevett felekezet tartott külön tanácskozásokat annak idején az erdélyi országgyűléseket megelőzően. Igaz ugyan, hogy a katolikus vezetők gyakran az országgyűlésektől függetlenül is összeültek tanácskozni, de ezeket a rendszertelenül tartott, semmiféle egyházi vagy állami jogforráson nem alapuló, se megállapított szervezettel, se határozott ügykörrel nem rendelkező gyűléseket aligha lehet autonómiának nevezni. Így van ez még akkor is, ha bizonyos magánjogi alapokon nyugvó megegyezéseket mind az állammal, mind az egyházzal kötöttek. Nem lehet hivatkozni ezen „szervezetre” továbbá azért sem, mert a korabeli katolikus státus a szervezet által gyakorolt valódi jogokkal nem is kívánt élni.

Hátravan még a Mária Terézia által alapított Catholica Commissio, melynek viszont teljes hatáskörére igényt tartott a státus, nemkülönben a Commissio felügyelete alatt állt országos közalapok és az abból fenntartott iskolák irányítására. Azonban a tanulmány írásakor a katolikus státus által kezelt közalapok egyike sem létezett Mária Terézia uralkodásának korában, ezek mind későbbi alapításúak. Az emlegetett commissio sem a katolikus önkormányzat megóvására jött létre, hanem a jezsuita rend feloszlata után keletkezett ún. Lusitán-alap jövedelmeinek felhasználása céljából. Mi több, az eredetileg három taggal létrejött testület tagjai közül csak egy – a püspök – volt egyházi ember, a másik kettő a mindenkori kormányzó és a királyi kincstárnok. A később a jezsuita rend vagyonából alapított közalapok kincstári kezelés alá estek, jövedelmükkel azonban (elszámolási kötelezettség mellett) a Commissio rendelkezett. II. József alatt a Commissio látszatönállóságát is elvesztette, teljesen alárendelődött az erdélyi kormányzónak. II. Lipót uralkodása alatt, 1792-ben született ugyan egy törvény, mely szerint a katolikusok, a király felügyelete és

felsőjogainak sérülése nélkül, maguk intézhetik egyházi alapítványi és iskolai ügyeket, azonban még ez sem lehet alapja a státus által igényelt teljes szabadságnak.

Különösen alaptalannak találja a szerző a püspököknek az iskolák dolgában gyakorolt már említett nagyfokú szabadságát. Igaz ugyan, hogy a katolikus iskolák ügyei (II. József uralkodásának idejét leszámítva) a Catholica Commissio hatáskörébe tartoztak, valamint hogy már a jezsuiták idején, de főleg kiűzésük után, a főigazgatói teendőket mindig a püspök végeztet, gyakran külön kinevezés nélkül. Ám: csak három konkrét eset ismert, amikor a püspök főigazgatói kinevezést kapott, és ennek mindenkor praktikus indokai voltak (általában az, hogy a püspök egyébként is körutat tartozik tenni egyházmegyéjében, és így az itt található katolikus iskolák főigazgatói minőségben való meglátogatása nem igényel a kormány részéről külön költségeket), és a három közül egyszer külön feltüntették a megbízás ideiglenes jellegét.

A vitatott közalapok tekintetében az író azon az állásponton van, hogy azok jog szerint a vallás-, és közoktatásügyi minisztériumhoz, mint a főkegyúri jog végrehajtó szervéhez tartoznának, ám ez 1891-ben mindössze az alapok kiadásainak és bevételeinek könyvelésében, valamint az éves költségvetés jóváhagyásában nyilvánul meg.

A tanulmány végén a szerző hangot ad saját véleményének. E szerint az erdélyi katolikus státust jog szerint nem illetné meg autonómia, legfeljebb az egykori Catholica Commissio által kezelt ügyekben való eljárás, és az is csak a kormány felügyeletével. Ám a szerző ennek ellenére maga sem kívánja a szervezet felosztatását, mert úgy véli, a vallási és etnikai szempontból igen heterogén Erdélyben szükség van egy olyan szervezetre, mely a katolikus egyházi és világi hívek közt az együvé tartozás érzését elmélyíti. Ám ez alól szerinte kivételt *kell* képeznie az iskolaügynek, ugyanis itt az „állami és nemzeti érdek” az előbbre való; és tűrhetetlen, hogy miután az 1883. évi középiskolai törvény tisztázta az ország összes jogi állását, ebből az erdélyi középiskolák kimaradtak.

Az ideális megoldás a szerző szerint az lenne, hogy a Státus számára az iskolákkal kapcsolatban szélesebb jogkört kellene biztosítani, mint például a városi középiskolák fenntartóinak, de semmiképpen sem akkorát, mint amit a tanulmány születésekor bírtak.

2. A STÁTUS LÉTÉNEK MEGKÉRDŐJELEZÉSE AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS UTÁN

A román uralom alá került magyar katolikusok egyházi kérdéseit csak a Szentszékkal egyetértésben lehetett békés módon megoldani, hiszen ennek elmaradása esetén a román kormány kitette volna magát az egyház- és vallásellenesség vádjának,⁴ ami a Szentszék országok feletti erkölcsi tekintélye miatt meglehetősen kellemetlen lett volna. Ezért hosszas, közel nyolc évig húzódó, tárgyalások folytak a román kormány

⁴ Gulyás László: A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó, 2012 Máriabesnyő 47–50.

és a Szentszék között.⁵ Ezek során hitegetéssel kieszközöltek egy olyan egyezmény tervezetét, majd utóbb egyezményt, amely a magyar katolikusok szemszögéből számos, sérelmes kitételel tartalmazott.⁶ Példaként a román kormány be nem váltott, mert aligha beváltani kívánt, ígéreteire csak azt említjük, hogy a román ortodoxok át fognak térni a római katolikus vallásra.⁷

Sokat elárulnak a román államhatalomnak a tárgyalások során kitűzött céljairól és módszereiről, annak a Raimund Netzhammer bukaresti római katolikus érseknek a szavai, aki utóbb épp bukaresti nyomásra volt kénytelen lemondani. A vele szemben felhozott vád az volt, hogy túl keményen védte a katolikus érdekeket a román nemzeti érdekekkel szemben a megbeszélések kezdetén. Ő így fogalmazott:

„A győzelem friss mámorában íródtak le a Szentszéknek Romániával való konkordátum-tervezetei, amelyeknek éle a Romániához került magyarság ellen volt fordítva, nevezetesen a nagyváradi és szatmári két magyar püspökség megsemmisítésére. Rómában gyanakvóan és vádlón tekintettek mindenkire, aki a görögkeleti románok áttérésére vonatkozó szép reménység megvalósulásában kételkedett.”⁸

A Szentszékkel végül 1927-ben aláírt, 1929-ben becikkelyezett, Konkordátumban az erdélyi és az új államhatár menti püspökségeket az eredeti román állami szándéknak megfelelően, a bukaresti római katolikus érsek fennhatósága alá rendelték. Ellentételezésként a Vatikán nem szüntette meg a váradai és csanádi (temesvári) egyházmegyéket. Az előbbi azonban egybeolvasztotta a szatmárral és engedélyezte az ötödik román görög katolikus püspökség felállítását. Így a görög és római katolikus püspökökből alakult tanácsban a román (görög-katolikus) püspökök kerültek többségbe. A magyar katolikusok birtokában levő állampapírokból ún. Patrimonium Sacrumot szerveztek, amelyet a konkordátum szerint a görög és római katolikusok közösen kezeltek. Így a magyar vagyon fölött is a román egyházi vezetőknek lett döntési joga.⁹

A konkordátumban elért eredményekkel egyes román politikai körök még így is elégedetlenek voltak.

⁵ Gulyás László: A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 89–99.

⁶ Sarnyai Csaba Máté: Az erdélyi katolikusság „kiáltó szava” a pápához (1921). A román konkordátum-javaslat és az erdélyi hívek reagálása. In: Székelyföld 2009. szeptember. 13. évfolyam 9. szám p. 89–99.

⁷ Jakabfi Elemér: A konkordátum és a nemzetkisebbségek. In: Magyar Kisebbség 1931. január 16. X. évfolyam 2. szám. p. 49–52.

⁸ A cikk a 'Schönere Zukunft' című katolikus egyházi folyóirat 1928. április 8-i számában jelent meg. Ld. Jancsó Benedek: A katolikus egyház helyzetet Romániában. In: Magyar Szemle 1928. szeptember IV. kötet 1. szám. p. 59–64. 59.

⁹ Sas Péter: A Vatikán és Románia államközi megállapodásai a két világháború között. in: Egyháztörténeti Szemle 2003/1. 80–89.

A megállapodás ugyanakkor nem rendezte az Erdélyi Római Katolikus Státus, az autonómia működésének kérdését. A IX. cikkely ugyanis felsorolja azokat az egyházi szerveket, amelyeknek jogi személyiségük van, ezek között azonban nem említi a Státust. Pontosabban fogalmazva a Konkordátum szövege a Státust csak közvetve sorolta fel „a többi kánonilag és törvényesen megalakult szervezetek” kifejezése formájában.

Az ellenzők, élükön Onisifor Ghibu¹⁰ magyarellenes kolozsvári professzorral, azt állították, hogy a Status szentszéki elismerése nem történt meg. Ennek a nyomásnak a hatása alatt a román külügyminiszter Dolci bukaresti pápai nunciustól nyilatkozatot kért és kapott, amely szerint „*a katolikus egyház a 9. szakaszban felsorolt szervezeteken kívül nem gyakorolhat jogi személyiséget.*”¹¹ Azaz más szóval a Státus nem minősült jogi személynek. Az intézmény létét is fenyegető támadások így tovább erősödtek. Ennek leglátványosabb formája, hogy 1931. április 30-án a román vallásügyi minisztérium a Status ügyének kivizsgálására Ghibu elnöklete alatt „történelmi jogi” bizottságot nevezett ki. A bizottság tagjai nem annyira új történelmi és jogi érvek összegyűjtésére, mint a Status elleni propaganda terjesztésére törekedtek. Eszköztára bár bőséges, 13 pontos, de mégis az évek során semmit sem változik, egysíkú és kiszámítható lesz, de egyszerűsége révén követőkre talál.¹²

A román szerző támadásai során az autonómia fogalmát kettős értelemben használja. Egyrészt a történelmi magyar egyházak és oktatási intézmények autonómiáját érti alatta, másrészt az erdélyi római katolikusok önkormányzati szervezetét. Érdekes kettősséget lehet felfedezni a Státussal kapcsolatos nézeteiben 1918 előtt, a magyar fennhatóság, és 1918 után, a román uralom idején. A világháború vége előtt még elismerte a Státus létét, sőt, egyenesen az ortodoxiától származtatta eredetét, míg utóbb tagadta, hogy bármiféle valós jogalapja lenne. Ezzel összefüggésben meg kell említeni, hogy támadásainak két szintje volt: gyakorlati és ideológiai. A gyakorlati célja mindenekelőtt az volt, hogy intézményi szinten visszaszorítsa a történelmi magyar egyházakat. Ennek egyik eszköze volt a telekkönyvekben rögzített tulajdonviszonyok hitelességének megkérdőjelezése. Mindezt azzal az ideológiai prekoncep-

¹⁰ Balázs Sándor: Onisifor Ghibu – álarc nélkül Kolozsvár 2005. 129–147.

¹¹ Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002. 324. o.

¹² Scheffler János: *Az „Erdélyi Katolikus Státus” küzdelmes húsz éve* in: Magyar Szemle 1941. 5. szám. 299–310.o., 303.; A vizsgálat kapcsán december 21-én a kolozsvári ügyész megidézte a Státus titkárát és könyvelőjét. Az ajtónálló, majd egy gépirónó tolmácsolása mellett hallgatták ki őket. A szervezet múltbeli elismertségével kapcsolatban tettek fel nekik kérdéseket, Mária Terézia diplomájára és egyéb olyan ügyekre vonatkozólag, amikről nem rendelkeztek beható ismeretekkel. Gyárfas, mikor erről tudomást szerzett, felkereste az ügyészt, hogy felajánlja, ő, mint illetékes, válaszol a kérdésre, és hogy megtudja, „valamilyen bünyügyi eljárás van folyamatban? Azt válaszolta, hogy az államtitok.” Ez volt az egyedüli válasz, amit kapott. Ez után nagyon megdöbbenett, hogy egy román képviselő a már megszületett vádiratból idézett az övét megelőző felszólalásban. in: *Az Erdélyi Katolikus Státus a Szenátus előtt* Cluj, 1932, 13.

cióval erősítette meg, hogy az erdélyi magyar katolikusok legfőképpen a többi felekezeti kisebbség, különös tekintettel az ortodox románság, elnyomására hozták létre és használták fel az évszázadok során a Státus-t.

A román kormány eközben külön tárgyalásokat folytatott a Státus kapcsán a Szentszékkal. Ezeket a tárgyalásokat azért kezdeményezte, mert a román képviselőház jogi bizottsága szerint a kisebbségi szerződés alapján a Státust védők jogosan érvelhetnek, és ha igényeiket a Szentszék támogatja, akkor az nem tenne jót a kormánynak és az ország nemzetközi tekintélyének. Ezért azt javasolták, hogy a Status ügyét Rómával egyeztetve kell „megoldani”. Mert akkor a katolikus magyarság a Szentszék által támogatott döntésbe kénytelen lenne belenyugodni és az említett nemzetközi presztízs sem szenvedne csorbát. Ezek alapján kezdeményezte az ügy kapcsán a kormány a tárgyalásokat a Szentszékkal 1932 elején.

Az előzetes bukaresti megbeszéléseken a román vezetés a következő célokat tűzte ki: a Státus neve változzon meg, ne legyen jogi személy, a Státus vagyonának kezelése, illetve ellenőrzése a bukaresti érsek irányítása alatt a római és görög katolikus püspökökkel közösen történjék, és csupán a gyulafehérvári római katolikus püspök melletti tanácsadó testületként működhesse.¹³

Az egyeztetéseken a Status képviselői, Balázs András és Gyárfás Elemér, a fentiek közül leginkább a vagyon kezelésére vonatkozó állami szándékokat utasították el. A román külügyminiszter, Valerian Popescu, végig azt követelte, hogy a Státus vagyonát úgy tekintsék, mint olyan „katolikus vagyont”, ami nem csak a római, hanem görög katolikusoké is. A megegyezés alapja az lett, hogy Suciu a görög katolikus érsek hivatalos nyilatkozatban kinyilvánította, hogy nem tart igényt erre a vagyonra.¹⁴

A megegyezés tervezetében a román kormány képviselői a bukaresti pontokon túl azt is követelték, hogy a kolozsvári egyetem melletti magyar katolikus templomot, amely a Státus kezelésében volt, adják át a román görög katolikusoknak. Ennek kapcsán a Státus jelenlévő képviselői csak abba egyeztek bele, hogy vasárnap és ünnepeken 11 órakor román görög katolikus pap tartson ott román nyelvű misét. A tárgyalások eredményeként 1932. május 30-án született ún. Accord (Római Egyezmény)¹⁵ értelmében az erdélyi Római Katolikus Státus megszűnt, és helyét a gyulafehérvári római katolikus püspökség Egyházmegyei Tanácsa foglalta el, amely így már nem minősült külön álló jogi személynek. Vagyona a gyulafehérvári egyházmegye kezelésébe került, jövedelmét vallásos, iskolai és nevelési célokra kellett ugyan felhasználni, de a bukaresti érsek felügyelete és a román állam ellenőrzése mellett.

¹³ Bíró, 325.

¹⁴ Sas, Péter: Az erdélyi Római Katolikus Státus in. Egyháztörténeti Szemle: 2002/2. 66–73.

¹⁵ Magát a dokumentumot a román törvényhozás nem cikkelyezte be. Csúppán miniszteri rendeletként tették közzé a hivatalos lapban (Monitorul Oficial 1932. aug. 3. 180. szám.) Lásd. Nagy, Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T, Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár, 1944. 103.

ÖSSZEGZÉS

A kiinduló problémánk – Bochkor Mihályt idézve:

„Az erdélyi katolikus autonómia eredetét homály borítja. ... Pedig ezen intézményben a tudomány egy, a sajátos magyar érdekeket messze túlhaladó érdekű és értékű alkotással áll szemben. A világegyház hierarchikus szervezetében ezen autonómia útján a világi hívek olyan jogálláshoz jutottak, amely az egész egyházban páratlanul áll. Az erdélyi kat. önkormányzatnak egyetemes jelentőséget annak egy egész egyházmegyére, sőt egész országra kiterjedő szervezete és hatásköre adott s ad ...”¹⁶

Azt a fenti elemzés tükrében szükséges leszögezni azonban, hogy a mai kor elvárásainak megfelelő, egzakt magyarázat erre a helyzetre nem adható. A felvetett konkrét kérdés és a többi ehhez kapcsolódó probléma közös gyökere elsősorban a Státus léteének jogi alapja és az egyházi vagyon tulajdonjogának értelmezése.

Más szóval az elsőként tárgyalt dualizmuskori érvelést az egyházpolitikai küzdelmek ellenhatásaként – formailag az előző mozgalom folytatásának szándékával – újraindult katolikus-autonómia törekvések felől érdemes vizsgálni¹⁷. Ezt a „reakció-jelleg” jól demonstrálja a katolikus autonómia korabeli konzervatív egyházas szemléletű megközelítését összegző prominens egyházi író, Aschenbrier Antal 1893-ban¹⁸. Az autonómia funkciója csak az lehet, hogy az uralkodó a főkegyúri jogából fakadó és eddig a minisztérium által gyakorolt kompetenciákat – nevezetesen az egyházi javadalmak betöltését, az egyházi és iskolai vagyon kezelését és rendezését, valamint a katolikus iskolák igazgatását – egy katolikus egyháziakból és világiakból alakítandó szervezet által gyakoroltatja. Ezek az autonómiai-szervezetek nem őket eleve megillető jogon, hanem a főkegyúr és a püspökök megbízása alapján, azaz „*nem jure proprio, hanem jure delegato*” működnek. Ennek bizonyos mértékig mintája lehetne az egyedül az erdélyi egyházmegyében működő autonómia szervezet, a Státus. A korábban említett hatásköröket és jogosítványokat az állam nem szívesen engedné át az egyháznak. Ugyanakkor a szabadelvű jogi gondolkodásban a teljes Erdéllyel való unió nélkülözhetetlen része az azonos egyházi szervezeti működés, amelybe a Státus, mint széles kompetenciájú, befolyásos intézmény megmaradása nem fér bele.

Az ellenzők történeti, koncepcionális és jogi „kétségeinek” fő oka ebben keresendő. Csorba Ferenc egy konkrét konfliktusra is hivatkozik, amely az erdélyi katolikus középiskolák kapcsán robbant ki. Ennek kulcs kérdése az volt, hogy a Vallás és Közoktatási Minisztérium, avagy az Erdélyi Római Katolikus Státus gyakoroljon-e bizonyos jogokat felettük.

¹⁶ Bochkor, Mihály: Az Erdélyi Katolikus Autonómia, Kolozsvár 1911, 5.

¹⁷ Erről részletesebben: Hanuy Ferenc dr.: Hetvenéves küzdelem az autonómiáért. Budapest, 1918. 30–38. és Csorba, László: A vallás alap jogi természete Budapest 1999. 179–201.

¹⁸ Aschenbrier Antal: A katolikus egyház autonómiájáról Magyarországon Budapest, 1893. 46.

A szabadelvű felfogás egyik kiindulópontja az, hogy a hatalom és a törvények eredője a kezdeti időktől fogva nem a király személye önmagában, hanem a rendi értelemben vett „ország”, azaz a rendi diéta, amelynek teljeskörű jogutódja a népképviselői országgyűlés. Ezzel csupán a rendi felfogást viszik tovább a liberálisok. Ezt az elképzelést talán legtömörebben éppen Deák Ferenc foglalta össze 1834. augusztus 27-i felszólalásában, amikor megjegyezte, hogy a nemzet minden jogok forrása, így az ad jogokat a királynak. Ez vonatkozik a főkegyúri jog gyakorlására is. Azaz az utóbb létrejövő népképviselői országgyűlésnek felelős miniszter ellenjegyzése, azaz a politika komoly befolyása nélkül egyházi méltóságra nehezen volt valaki jelölhető. Ez a jelzett korszakban egyértelműen jelen volt és az egyházpolitikai harc során a politika oldaláról tovább erősödött. Az autonómia-mozgalom újabb hulláma pedig kifejezetten törekedett arra, hogy a főkegyúri jog gyakorlása kapcsán egyházra vonatkozó kormányzati jogköröknek a létrehozandó autonómia-szervezet gyakorolja. Ennek megint csak egyfajta történetileg megalapozott hivatkozási alapja lehetett az Erdélyben működő Státus. Ez és az egységesítő, központosító állami szándék indokolhatta talán leginkább a Státussal szembeni szabadelvű ellenérveket.

Az az egyházi vagyon tulajdonjogával kapcsolatos problémák értelmezése kapcsán a szemlélet a klerus és az egyházat képviselő intézmények részéről lényegében változatlan.¹⁹ Szerintük ez szerzés és bírás tekintetében a nemesi birtokkal teljesen megegyező jogi természetű magántulajdon. Azaz érdemekért járó adományként vagy szerzeményi úton jutott a kezére és örök, elidegeníthetetlen módon birtokolják azt. Az egyházak és a nemesek egyazon nemesi kiváltságok birtokosai.

A reformkorban kialakult liberális érvelés, amely a dualizmus korában is tovább él, az egyházi vagyon tulajdonjogát tekintve is abból indul ki, hogy a papság kulturális és vallási feladatokat ellátó államhivatalnoki kar volt. Az államhivatalnok az állam által meghatározott funkció ellátásáért kapta a fizetést, ami az adott korban nem pénz, hanem birtokadomány volt. A liberálisok célja az állam és az egyház szétválasztása. Így a deszakralizált államban az azonos nézetet vallók magánegyesületeként értelmezett egyházak tisztségviselői az általuk betöltött funkciók állami kézbe vétele után tovább már nem jogosultak a fizetségként kapott vagyon használatára. A tulajdonsértés vádját úgy cáfolja meg ez a gondolatsor, hogy a fentiek szerint az egyház vagyona soha nem is volt az egyházé, így az nem volt annak tulajdonosa, csak birtokosa. A tulajdonos végig az állam maradt. Így tehát nem igényelhető utána kárpótlás sem.

A fentiek jogosságát igyekeztek történetileg is alátámasztani. Visszatekintésük során a feudális jogtörténeti tényeket polgári jogelvek szerint reinterpretaáltak.

A klerikális és a liberális elképzelés közti különbség gyökere a feudális és a polgári tulajdonfelfogás közti lényegi különbség. A feudális megközelítésben a lényeges a

¹⁹ Az elemzés során főként Csorba, László: A szekularizáció kérdése a reformkori országgyűléseken. in: Világosság 1979. 603–610. és Csorba László: A vallás alap jogi természete Budapest 1999. 29–44.o. című írásait használtuk.

tényleges birtoklás, amelynek idővel jogkeletkeztető hatása van. Így válhatott az ideiglenes beneficium örökölhető feudummá. Ezenfelül az egyházra még a visszaháramlási jog – a jus fiscalitatis – sem volt érvényes, mert csak a megadómányozott egyházi személy veszhette el adományát, de az továbbra is az egyház kezén maradt. A polgári tulajdonfogalom rendelkezés-centrikus. A liberális reformerek a törvényhozása által a rendelkezési jogot gyakorló nemzetet tekintették az egyházi vagyon valós tulajdonosának. Ebből kiindulva értelmezheték úgy, hogy a feudális adományozásban kapott birtok az egyháznak mint államhivatalnak szóló fizetés és költségterítés, amivel a nemzet rendelkezik.

Az utóbb említett érvelést értelmezi újra már az impériumváltás után Kosutány Ignác: „A magyar katolikus egyházi vagyon tulajdona és tulajdonjoga *a mi modern jogi fogalmaink és felfogásunk kategóriáiba bele nem illeszthető*. [...] Nagyban különbözik mindattól, amit a modern jogász tulajdon, tulajdonjog és birtok fogalma alatt ismer. [...] Mai fogalmaink szerint *a magyar katolikus egyházi vagyon jogi fogalma nem konstruálható*. Maradványa az egy régi és ma már letűnt időnek, amidőn azok a tényezők, amelyek a mai jogéletnek alaptényezői [...] még nem léteztek, vagy a fejlettségnek alacsony fokán állottak. Ellenben létezett olyan [...] mely ma már nem létezik. [...] A magyar egyházi vagyon csak részben tartozott és tartozik a magánjog keretébe, nagyrésze pedig átnyúlik a magyar államjog területére. Magánjog és államjog pedig egymással olyan összefüggésben állanak [...] ami minden modern meghatározást lehetetlenné tesz. Ez az oka annak, hogy a magyar egyházi vagyon tulajdonjogának alanyát adni *a mai jognézet mellett nem lehet*. Az egyházi vagyon fogalma egy történeti fogalom.”²⁰ Érdemes mindezt szem előtt tartani. Azoknak, akik a Státus felszámoltatásán igen sokat fáradoztak, ezen alapok vagyonának megszerzése volt az elsődleges céljuk. A cél érdekében pedig igyekeztek összemosni a Státus és az alapok keletkezése idején létező jogértelmezést a saját korukéval. Egy ilyen összemosás pedig „a tudománnyal való visszaélés”, annak „erőszakolása” és téves magyarázatokra ad lehetőséget.²¹

A fent említett mindkét dimenzióhoz kapcsolhatóak, ugyanakkor célzatosan leegyszerűsítőek Onisifor Ghibu legfőbb érvei a Státus mielőbbi és teljes felszámolásának érdekében. Nikolai Jorga miniszterelnökhöz írott egyik előterjesztésében ugyanis világosan megfogalmazza az erdélyi katolikus autonómia elleni argumentációjának valódi célját, s az általa vezetett bizottság igazi feladatát is egyben:

„Mivel a Statusnak nincsen törvényes és kanonikus alakja, és mivel a román államra nézve kimondhatatlanul veszedelemes szervezetnek bizonyult azonnal fel kell oszlatni és azokat a vagyonokat, amelyeket jogtalanul kezelt, az államnak kell átvennie és az állam adja át a bírásukra jogosult tényezőknek, elsősorban a kolozsvári

²⁰ Kosutány, Ignác: A római katolikus egyház Erdélyben. Cluj, 1924. 21–22.

²¹ uo.

*egyetemnek. Mivel pedig a Status jogilag nem létező alany, az állam azt minden formalitás nélkül, egyszerű rendelettel megteheti.*²²

Ezekhez társul még az az érv, hogy a Státus állam az államban, hiszen bevételeit az államtól kapta, de ez a vagyon már a román államnak, mint jogutódnak jár.

²² Bíró, 325.o.

Two Eras, Two Views Opposing the Catholic Status in Transylvania

The aim of the study is to present and evaluate the views of two Hungarian authors, one from the era of Dualism and one from the post-WWI era, who questioned the legitimacy of the Roman Catholic Status in Transylvania. Their reasons were different, but oftentimes their arguments were similar or can be viewed as parallel.

We find it important to examine certain notions that are frequently referred to by those opposing the Status.

After the transition of Imperium, Romanian political circles wishing to support the elimination of the Status with historical reasons often referred to Ferenc Csorba's ideas. The writings Ghibu, a known Hungarophobe, were published again at the turn of the millennium, generating present resonances as well. This is why we consider the discussion of the two authors interesting and relevant.

SZABÓ PÁL CSABA

„ISTEN LEESETT KÖNNYCSEPPJE”. MAGYARORSZÁG TURISZTIKAI KÍNÁLATA ÉS A BALATON A 19-20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

„A ki szembe mer nézni a vésszel és viharral, szédületes mélységek örvényeivel, az elemek minden orvtámadásával, abban lesz annyi erkölcsi erő is, hogy az élet viharai-ban megállja helyét. Aki ott fent a magasban figyeli meg a természeti erők kérlelhetetlen logikáját, annak jellem-be e logikából is át fog ömleni valami. És ha van ország, hol erős jellemekre van szükség, akkor ez bizonyára a mi édes, szegény Magyarországunk.”

Jankovics Marcell 1913.

A magyarországi turisztikai intézményrendszer a 19. század második felében, a nyugat-európai szervezeti alakulásokkal lényegét tekintve párhuzamosan, a tömegturizmust megalapozó és használó legfontosabb európai változásokra figyelve, azokat integrálva alakult ki. Így jött létre új turisztikai szemlélettel, európai minták alapján, az első országos szervezettségű magyarországi turisztikai szervezet, a Magyarországi Kárpátgyesület.¹

A szervezet megalakításának kontinentális megoldásait főképpen az 1857-ben alakult londoni Alpine Club, az 1862-ben elindult Österreichischern Alpen Verein, és az 1869-es alapítású müncheni székhelyű Deutscher Alpen Verein szállította.² Egy magyarországi turisztikai szervezet létrehozására irányuló többszöri sikertelen kezdeményezést követően, végül 1873-ban Tátrafüreden, 250 alapító taggal jött létre a következő évtizedek legjelentősebb magyar turisztikai szervezete, a Magyarországi Kárpátgyesület.

Bár a magyarországi (dokumentált) turistaságnak és hegymászásának ekkor már több mint háromezredes múltja volt, a Magyarországi Kárpátgyesület megalakulása mégis több területen áttörést és új minőséget jelentett. Az egyesület kezdetben a történelmi Magyarország legjelentékenyebb hegyvidékének, a Kárpátoknak és ezen belül is kiemelten a Magas-Tátrának a népszerűsítését, idegenforgalmi fejlesztését tűzte ki legfőbb céljává.

A Magyarországi Kárpátgyesület számára működési háttérként biztosító nagy hagyományú történelmi régió, a Szepesség, a 19. század második felében alapvető

¹ Possewitz Tivadar: A Magyarországi Kárpátgyesület története, Budapest 1898.

² Ugyanott 18.

gazdasági–társadalmi átalakuláson ment keresztül. A tradicionális szepességi iparágak hanyatlásával, a szepességi városok politikai súlyának látványos csökkenésével, az új típusú idegenforgalmi lehetőségek a Szepesség fejlesztésében érdekelt politikai és gazdasági körök számára a növekedés reményét ígérték. A fellendülést aztán kézzelfogható közelségbe hozta, hogy 1871-ben a Kassa–Oderbergi Vasút megnyitásával a Magas-Tátra vidéke újra intenzív kapcsolatba került a fővárossal és az ország központi területeivel.³

Megalakulása után a Magyarországi Kárpátgyesület több területen is intenzív turisztikai fejlesztésekbe kezdett. Néhány év alatt Szepes megyében számos menedékházat és ún. turista kunyhót épített fel, a Magas-Tátrában sok kilométernyi helyi turistaútvonalat jelölt ki, illetve épített meg, valamint a magyar turizmus tömegesedése szempontjából később nagy jelentőségű fejlesztésként, a hegyi vezetők összeírását, vizsgálatát és felügyeletét szervezte meg. Az egyesület néhány éven belül szinte az ország összes idegenforgalmilag fontos helyén regionális szervezeteket, ún. osztályokat hozott létre. 1877-ben Budapesten, a következő évben Ungváron, 1880-ban Máramaroszigeten, 1881-ben Rozsnyón, majd 1882-ben Iglón és Selmecebányán jött létre a Magyarországi Kárpátgyesületnek helyi szervezete.⁴

1884-ben az egyesület székhelyét Késmárkról Lőcsére helyezték át. Az egyesület lőcsei korszakában készült el a Tátrafüredet a Csorba-tóval és Barlangligetttel összekötő ún. Tátrakörút, megkezdtek az Aggteleki cseppkőbarlang kiépítését és látogathatóvá tételét, valamint az egyesület közreműködésével és Husz János helyi földbirtokos felajánlása nyomán, létrejött Poprádon az ország első turisztikai múzeuma. A Poprádi Múzeum néhány év alatt kiváló természetrajzi, archeológiai, néprajzi és turista gyűjteményt, valamint turisztikai és helytörténeti könyvtárat hozott létre, évtizedekig érdekes és fontos intézménye lett a magyar turistáságnak.

Az 1890-es évek elején az egyesület szervezeti bővülésének eredményeképpen, már többek között, Kassán, Fiumében, Felsőlővön és Besztercebányán is megjelenve, tizenkét helyi szervezetben, ötezer tag vett részt a Kárpátgyesület munkájában.

Az egyesület székhelyét 1891-ben a Szepesség egy másik történelmi városába, Iglóra helyezték át, ahol a helyi középiskola tanári kara alkotta az egyesületi munka aktivista magját.⁵ A Kárpátgyesület ezekben az években építette meg, többek között, a Magas Tátrában az Óriás-vízesés vashídját, avatta fel a Szilágyi Dezső miniszterről elnevezett legendás kilátót és a századfordulóig lényegében kiépítette a Tátrakörút teljes északi szakaszát, ezzel a magyar Magas-Tátrát hozzákapcsolta a galíciai lengyel turisztikai hálózathoz. A század elejére – összefüggésben az ekkoriban dina-

³ Nagy Tamás: A Kassa–Oderbergi Vasút rövid története in.: Belvedere 1996. szeptember–október 44–64.

⁴ Possewitz Tivadar: A Magyarországi Kárpátgyesület története, Budapest 1898. 25.

⁵ Dr. Makra Zoltán – Dr. Molnár Győző: Iglói diákalbum, Budapest, 1929. 373–377.

mikusan növekvő, új, rivális turisztikai egyesületek megalakulásával – a taglétszám háromezer fő körül stabilizálódott.⁶

A dualizmus kori turisztikai mozgalmak másik vezető hazai szervezete, a Magyar Turista Egyesület a 19. század utolsó évtizedében nőtt naggyá. A szervezet 1888-ban a Magyarországi Kárpátgyűlés Budapesti osztályaként alakult meg Eötvös Lóránd elnöklétével, Lóczi Lajos alelnöksége mellett, de a szervezet megalakításában Téri Ödön, és Thirring Gusztáv is kiemelkedő szerepet vállaltak. A Budapesti osztály működésének első évében a Pilisben és Budapest környékén több mint 200 km turistaút kijelölését hajtotta végre és létrehozta az első magyarországi turisztikai szaklapot, a Turisták Lapját.⁷

A budapesti szervezetben szinte azonnal figyelemreméltó szakmai-intellektuális potenciál gyűlt össze, így a fővárosiakban tulajdonképpen törvényszerűen merült fel, hogy kezdeményezzék az egyetlen jelentékeny turista szervezet, a Magyarországi Kárpátgyűlés székhelyének az ország fővárosába helyezését.⁸

Az ebből a javaslatból származó szakmai és személyi vonatkozású kenyértörés viszont azt eredményezte, hogy a Budapesti osztály 1891-ben a Magyarországi Kárpátgyűléstől kiválva, megalakította saját országos hatáskörű szervezetét, a Magyar Turista Egyesületet.⁹

A szervezetnek 1895-re már háromezer tagja volt, előbb a Magyarországi Kárpátgyűlés néhány regionális szervezete csatlakozott hozzá, majd gyorsan alakultak osztályai Fiumében, a Vág völgyében, a Dunántúlon és Erdélyben is. A Magyar Turista Egyesület alakított először turisztikai szakszervezeteket, melyek közül a későbbiekben a legnagyobb jelentősége a tanítói és az egyetemista turisztikai egyesületeknek lett. Az egyesület hozta létre és avatta fel a korszak legmodernebb menedékházait is, Dobogókőn és a Galyatetőn.

A két nagy turisztikai egyesület mellett különleges jelentőséggel bírt az erdélyi turizmus fellendítését szolgáló önálló szervezet létrehozása. A kiegyezést követően sokáig, egész Erdélyben, egyetlen turisztikai szervezet, az erdélyi szászok által alapított és fenntartott Siebenbürgischer Kárpáthen Verein nevű egyesület létezett.¹⁰ A kormányzat nemzetiségi céljait segítő Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület megalakulását követően, azonnal napirendre került egy erdélyi magyar turisztikai egyesület létrehozásának a terve. 1891-ben Bethlen Bálint főispán elnöklétével a

⁶ Polgárdi Géza: Magyar turista lexikon, Budapest 1941. 206–208.

⁷ Déry József és Dr. Thirring Gusztáv: A magyar turista egyesület 25 éves múltja 1888–1913, 18–20.

⁸ Ugyanott 12–15.

⁹ Ugyanott 18–19.

¹⁰ Polgárdi Géza: Magyar turista lexikon, Budapest 1941. 59.

tervből valóság lett, Erdélyi Kárpátgyesület néven (EKE) az egész országrészre kiterjedő felhatalmazással, önálló regionális turisztikai szervezet alakult.¹¹

Az EKE rövid idő alatt helyi szervezeteket hozott létre Brassóban, Óradnán, Kolozsváron, Csík, Háromszék, Maros-Torda és Alsó-Fehér vármegyékben, valamint saját turisztikai fürdőügyi, néprajzi szaklapot indított el.¹²

Az Erdélyi Kárpátgyesületen belül múzeumi, balneológiai, kerékpár, iparpártoló és székely alosztályok jöttek létre és a szervezet kitüntetett szerepet kapott a kormányzat erdélyi nemzetiségpolitikai elképzeléseiben is.

1910-ben alakult meg, főleg nyomdász szakmunkások kezdeményezésére, a Természetbarátok Turista Egyesülete, amely az első világháborúig tartó rövid időszak alatt több vidéki tagszervezetet és saját – Természetbarát címmel megjelenő – szaklapot hozott létre.

A dél-magyarországi idegenforgalom és turistaság számára két szervezet volt kiemelkedő jelentőségű a dualizmus második felében. Az egyik, az 1891-ben megalakult, pécsi székhelyű Mecsek Egyesület, amely reprezentatív évkönyveivel, madártani megfigyeléseivel és korszerű természetvédelmi munkásságával hívta fel magára a figyelmet, a másik az 1892-ben megalakult Délmagyarországi Kárpátgyesület, amely három délvidéki vármegyében, Krassó-Szörényben, Temesben, és Hunyadban szervezte a turista mozgalmakat. Az ország utolsó nagy regionális idegenforgalmi szervezeteként, 1901-ben alakult meg a Nyugat-Magyarországi Turista Egyesület Pozsonyban.¹³

Fontos szerepet vitt a magyar turizmus újkorai történetében két szakmai turisztikai rétegszervezet, az 1896-ban alakult Magyar Tanítók Turista Egyesülete és az 1909-ben létrejött Budapesti Egyetemi Turista Egyesület. Mindkét egyesület a magyarországi turista mozgalmak szempontjából új dinamizmust és új társadalmi csoportokat tudott bevonni a magyarországi turisztikai-idegenforgalmi világba, nevezetesen, a középiskolások 10–18 év közötti korosztályát és a magyarországi egyetemi ifjúságot. A Magyar Tanítók Turista Egyesülete saját turisztikai folyóiratot adott ki, amely rövid idő alatt a magyar tanítók turisztikai mozgalmainak legfontosabb intézménye lett.

„A tanítónak turistának kell lennie, hogy ismerje meg a természetet. Mert ott van az élet és a szemlélet, a kísérlet és a gyakorlat, a megismerés és a tapasztalat, az akará és a cselekvés. Ott van a könyvtár és a múzeum, a szertár és a laboratórium. A valóság és az igazság. A tudás és a művészet. Az öntudat és a boldogság. Az egyé-

¹¹ Sándor József: Az EMKE megalakulása és negyedszázados működése 1885–1910, Kolozsvár 1910.104–140.

¹² Erdély, Honismertető folyóirat, Az Erdélyi Kárpátgyesület értesítője, szerkeszti Radnóti Dezső, Merza Gyula

¹³ Polgárdi Géza: Magyar turista lexikon, Budapest 1941. 131.

niség talaja és a személyiség atmoszférája. Az univerzum oktató és nevelő univerzitása.”¹⁴

A Budapesti Egyetemi Turista Egyesület létrehozta az első nagy sikerű magyarországi turista fotókiállítást, koordinálta a magyarországi hegymászó kezdeményezéseket, majd pedig megteremtette a hazai turisztikai összefogás személyi és szervezeti feltételeinek legfontosabb fórumát, a Turistaság és Alpinizmus című szaklapot, amelyben a magyar turistaság legfontosabb szervezetei immár együttesen vállaltak szerepet.¹⁵

Ettől kezdve ez a fiatal nemzedék, tanítók, természetjárók, turisták és hegymászók lettek a kovászhai a magyarországi turista szervezeti egyesülésére vonatkozó régi elképzeléseknek. Több nyilvános sajtóvitát és háttér-egyeztetést követően, végül a Magyarországi Kárpátgyesület is a szervezet megalakításának gondolata mellé állt, így megteremtődtek a feltételei egy országos turisztikai ernyőszervezet létrehozásának.

Az alakulásban nem csupán az önálló hazai turisztikai szervezetek, hanem a magyar sportegyesületek turista szakosztályai is részt vehettek. Így, 1913-ban az első magyarországi országos turisztikai szervezet, Magyar Turista Szövetség néven, huszonegy turista-és sportegyesület részvételével alakult meg.¹⁶

A magyarországi turisztikai kínálat külön fejezetét képezte a hegyi turizmus, amelynek a 19. század közepétől kezdve – párhuzamosan az osztrák és német Alpokra vonatkozó gazdag turisztikai hagyományok kialakulásával – Magyarországon is valóságos kultusza alakult ki.¹⁷ A hegymászók kétségkívül a modern turistamozgalom úttörői voltak: „S ha mindezek után annak tudtára jöttünk, hogy a mai kor sajátos küzdelme a létért mennyire hátrányos az emberi szervezetre, ha szemlét tartunk a beteges állapotok egész sorozatán, melyet a modern kultúra okoz s ha meggondoljuk, hogy ezek ivadékról ivadéokra mind súlyosabb örökösödési hajlammal nehezednek reánk, úgy a turistáskodást örömmel kell fogadnunk. Valóságos áldás,

¹⁴ Turista Közlöny, Turista tanügyi folyóirat 1910. 40.

¹⁵ Az új folyóirat impresszuma szerint a Turistaság és Alpinizmus hivatalos lapjaként jelent meg a következő szervezetek számára: Magyar Turista Szövetség, Magyar Sí Szövetség, Budapesti Egyetemi Turista Egyesület, Budapesti (Budai) Torna Egylet Turista Osztálya, Dunántúli Turista Egyesület, Magyarországi Kárpátgyesület, Mecsek Egyesület, Selmecbányai Főiskolai Atlétikai Klub Turista szakosztálya, Sportkedvelők Köre Turista osztálya és a Tátrai Önkéntes Mentőbizottság. Turistaság és Alpinizmus 1913–14, Dr. Komarniczki Gyula és Dr. Serényi Jenő főmunkatársak közreműködésével szerkesztette és kiadta: Dr. Vigyázó János

¹⁶ Déry József és Dr. Thirring Gusztáv: A Magyar Turista Egyesület 25 éves múltja 1888–1913, Budapest 1913. 21.

¹⁷ A magyarországi hegymászással kapcsolatos publikációkat monografikus igénnyel mutatja be, Neidenbach Ákos: A Kárpát-medence magyar vonatkozású hegymászó és turista irodalma, Budapest 1994. című munkája

hogyan az utazás a hegyek felé divattá lett s férfiasabb, erélyesebb alakjában, mint alpin sport sokaknak szenvedélyévé vált s hogy e szép hazában van hová utaznunk.”¹⁸

Közben a hegymászással kapcsolatos hazai, szakmai erőfeszítéseknek európai színvonalú összeggései születtek meg az alpinizmus történetéről,¹⁹ a Kárpátok hegymászáiról²⁰ vagy éppen a Magas-Tátráról.²¹

A Magyar Turista Egyesületen belül 1908-ban önálló, kifejezetten a hegymászással és az alpinizmussal foglalkozó társaság jött létre, Szögesek csoportja néven, majd a korszak végén megalakult a hegymászás hazai szerelmeit tömörítő Magyar Hegymászók Egyesülete.²²

Az első világháborút megelőző időszakban a magyarországi turisztikai kínálat jól láthatóan, a turizmus céljait egyes elemeiben felvállaló társadalmi mozgalmakban és állami szervezetekben is megjelent.

Szinte az elsők között, a 19. század végén a magyar iskola vált nyitottá a turisztikai értékek befogadására és alkalmazására, az iskolai képzés keretei között és azon túl is. „Ki kell vinni a tanuló ifjúságot a szabadba, az életbe, hogy megtanuljanak a maguk lábán megállni, a maguk szemével látni.”²³ - fogalmazódott meg a program-szerű célkitűzés.

A leglátványosabb fejlemény az volt, hogy a hazai középiskolában néhány év alatt kialakult az iskolai tanulmányi kirándulások feltételrendszere. A vallás és közoktatásügyi minisztérium 1894-ben egyenesen miniszteri rendelettel szabályozta a hazai tanulmányi kirándulások egységességét és hatékonyságát²⁴, de ezen felül, az egyes iskolák vezetősége (iskolaigazgató, iskolaszék, iskolai alapítvány) is igyekezett támogatni a diákok tanulmányi célú utazásait. Sokat segített az utazási kedv emelésén az is, hogy a század elejére az ország több frekvenciált idegenforgalmi helyszínén turistaszállók, illetve a diákturisták fogadására felkészült infrastruktúra jött létre. Hozzájárult a tanulmányi kirándulások sikeréhez az is, hogy a század elejére a magyar tanítók és tanárok a MÁV vonalain 50%-os utazási kedvezményekhez jutottak.²⁵

Az első világháború előtt alig akadt olyan magyarországi középiskola, amely nem szervezett az iskolai év során diákjainak hosszabb-rövidebb ideig tartó kirándulásokat. Némely középiskola gyakorlatilag üzemszerűvé tette a tanulmányi kirándu-

¹⁸ Dr. Szontagh Miklós: Tátrakalauz, Budapest 1912. 3.

¹⁹ Jankovics Marcell: Az alpinizmus története és szerepe a művelődéstörténetben, Budapest 1910.

²⁰ Schermann Szilárd: Szögescipők nyomai a Kárpátok bércein, Budapest 1913.

²¹ Dr. Komarnicki Gyula: A Magas-Tátra részletes kalauza, I-III. „Turistaság és alpinizmus” kiadása, Budapest 1917.

²² Déry József és Dr. Thirring Gusztáv: A Magyar turista Egyesület 25 éves múltja 1888–1913, Budapest 1913 76.

²³ Gábor Ignác: Vándordiák évkönyv, Budapest 1914. 6.

²⁴ Magyarországi rendeletek tára 1894. Budapest 1894. 621–622.

²⁵ A kérdéskör precíz összegzését nyújtja, Kerékgyártó Árpád: Tanulmányi kirándulások, Magyar Középiskola 1913. 4–5. szám, 204–229, és 257–269.

lások rendszerét, társintézmények, szülők bevonásával több napos kirándulásokat szerveztek, amelyeket aztán igényes kiadványokban publikáltak is,²⁶ vagy a kirándulásokról szóló beszámolók állandó, színes részét alkották az éves iskolai Értesítőknek.²⁷

A tanulmányi kirándulásoknak hasznos tantárgyi háttérrel biztosítottak a vármegyei-helyismereti tankönyvek, amelyeket a népiskolák harmadik osztályában kötelező tantárgyként vezettek be. Ezek a tankönyvek bemutatták a lakóház, az utca, a szülőhely, az anyanyelv, a felekezet, a folyók, a hegyek, a természeti viszonyok legfontosabb lokális tudnivalóit és adatait. Külön fejezetet szenteltek az adott vármegye székhelyének, a megye járásainak, járási székhelyeinek, a vármegyei hatóságok bemutatásának és a térség gazdasági viszonyainak. A tankönyvek didaktikus, hazafias és államelvű keretbe helyezték a lokális helytörténeti ismereteket.

„Pozsony megyén kívül még számos más vármegye is van. Valamennyi vármegye együtt alkotja szeretet hazánkat. Hazánk neve Magyarország. Valamely ország állandó és jogokkal bíró lakosai a honpolgárok. Az egész országnak a feje a király. Jelenlegi királyunk ő felsége I. Ferenc József magyar király és osztrák császár.” – írta például a Pozsony megyét bemutató tankönyv összefoglaló fejezete.²⁸

A dualizmuskori magyar földrajztudomány kiváló tankönyvei és térképei a hazai turisztikai kínálat nélkülözhetetlen szakmai háttérét biztosították. A magyar népiskolákban, a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben magas színvonalú földrajzoktatás folyt. Az egész korszakban számos sikeres tankönyv segítette a fiatal nemzedékben a kiránduláshoz, természetjáráshoz szükséges motivációk kialakulását.²⁹

A századfordulón kezdtek hódítani a „kalandregény” stílusban megírt útleírások, elsősorban diákoknak és általában a fiatalabb nemzedékek számára. A legfontosabb magyarországi turisztikai területekről, kivétel nélkül, születtek ilyen sajátos útirajzok.³⁰ „Aki el akarja felejtetni a mindennapi élet terhes küzdelmeit, kicsinyes bajait és keserűségeit az menjen vándorolni és a természet csendje le fog mosni lelkéről minden hétköznapi gondot, minden alantas érzést, mint a Gangesz szent vize a hi-

²⁶ A budapesti negyedik ker. közs. főreáliskola 1911. évi kirándulásának útiterve május 20–28. 33 képpel és 17 térképmelléklettel, 1–62.

²⁷ Csak egy a sok példa közül: A késmárki ág. hitv. evang. kerületi Lyceum Értesítője, közli: Bruckner Károly Késmárk 1906. 94–95.

²⁸ Feigler Ferenc: Pozsony és környéke Pozsony megye ismertetésével, Pozsony 1915. 36.

²⁹ A jelentékeny földrajzi tankönyvirodalomból is kiemelkedik a korszak végén megszületett kiváló tankönyv, Simonyi Jenő: Földrajz kereskedelmi akadémiák és felső kereskedelmi iskolák számára, A magyar birodalom című fejezettel, 188–253, valamint a korszakban elkészült legrészletesebb iskolai atlasz, Kogutowicz Károly és Márton Béla: Kereskedelmi iskolai atlasz, Magyar Földrajzi Intézet, Budapest 1913., amely 12 részletes tematikus térképben mutatta be a történelmi Magyarország mezőgazdaságát, állattenyésztését, bányászatát, fémiparát, vas- és fémbányászatát, agyag- és üvegiparát, textiliparát és vegyiiparát.

³⁰ Kolumbán Lajos: A Magas-Tátra hazájában. Három debreczeni diák utazása, Budapest 1909. vagy éppen Avar Gyula: Utazás a Szepességen, Budapest é.n. vagy ugyanez misztikus hangulatokkal fűszerezve, Zubriczky Aladár: Vasárnapok a Tátrában Budapest 1911.

vők bűneit. Akinnek a lelke csendes órákban visszasírja az eltűnt gyermekkor elvesztett paradicsomát, az menjen vándorolni, és újra érezni fogja azt a tiszta boldogságot, amit gyermekkorában érzett, mikor napsugaras ünnepen atyja kézen fogva mezőn-réten keresztül a templomba vezette...³¹

Az iskolai turisztikai kínálatot egészítette ki a magyar történelem legfontosabb emlékhelyeit bemutató lexikonszerű kiadványok megjelenése, amely szakmailag is megbízható segédkönyvet adott a diákok kezébe.³²

A tanulmányi kirándulások speciális válfaját képezte a gyalogos turizmus, amelyet Magyarországon az ekkoriban felívelő cserkészmozgalom és egy kifejezetten erre a célra létrejött egyesület, a Vándordiák-egyesület patronált. Az egyesület szervezésében az első világháború előtti években öt vidéki és három budapesti középiskola, valamint az egyesületet befogadó Gábor Intézet szervezett többhetes gyalogtúrákat szerte Magyarországon területén.³³

A diakturizmusban a kezdeményezők jó lehetőséget láttak a magyar nemzetpolitika számára egy új eszközrendszer kialakítására, a kárpát-medencei nemzetiségi közeledés segítésére is. „Az egykor ideálokban és törekvésekben egységes, hatalmas Magyarország népeit ifjainknak kell közelebb hozni egymáshoz, az egymásra öklöző kezeket barátságos kézfogásra simítani. A mi kétségtelenül létező faji fölényünket, mely hiányzó számfölelő hatékony plusszként Magyarország magyar színezetét s hegemoniáját mindeztidőig fenntartotta, míg a felnőttek érdekharcában csak gyűlölettel fogadják nemzetiségi részről, gyermekeinkben ennek fiatalos, céltalanul szép, s öntudatlanul is szimpátiát kereső megnyilatkozása a nem irigykedő bámulat és ellenállhatatlanul támadó szeretet forrása lehet.”³⁴

A magyar turizmus legszélesebb szakmai bázisát minden kétséget kizáróan a dualizmuskori megyei- és településtörténeti monográfiák képezték.

Az első ilyen vállalkozás a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései című sorozat, amely az 1865 és 1912 között megtartott huszonegy szakmai konferenciának az anyagát közölve, hiánypótló város és megyetörténeti munkákat jelentetett meg. Fontos eredmény volt az MTA Nemzetgazdasági és Statisztikai Bizottsága és a Közgazdasági Szemle című folyóirat közös megyetörténeti sorozata, amely a Közgazdasági Szemlében és külön füzetekben is megjelent. Hamar közkedvelté vált az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben című dekoratív könyvsorozata is, melynek első nyolc kötete foglalkozott a Magyar Birodalom területével,

³¹ Gábor Ignác: Vándordiák évkönyv, Budapest 1914. 5.

³² Németh Antal: Történelmi zsebszótár a hazai történelemben előforduló nevezetesebb helyek betűsoros névtára bővítve az 1848–1849. események színhelyeivel s egy toldalékkal, Pozsony 1867., majd a második kiadás, Győr 1883., valamint Hegyi József: Hazánk történelmi nevezetességű helyei és meglevő műemlékei, mely utóbbi kiadványt a kultuszminisztérium a magyar történelem tanításához iskolai segédkönyvként is engedélyezte

³³ Gábor Ignác: Vándordiák évkönyv, Budapest 1914. 50.

³⁴ Gábor Ignác: Vándordiák évkönyv, Budapest 1914. 60.

természeti és kulturális értékeivel. Áttörést jelentett a helytörténeti könyvkiadásban az 1896–1914 között Borovszky Samu (és némely kötet esetében Sziklay János és Csánki Dezső) által szerkesztett Magyarország vármegyei és városai című sorozat, amely huszonegy történelmi magyar vármegyét mutatott be. A nagy helytörténeti sorozatokon túl, 1876 és 1891 között húsz önálló megyei monográfia, majd az úgynevezett „elkészett” milleniumi megyetörténet keretei között újabb hat kötet jelent meg.³⁵

A megyetörténetek mellett, településtörténeti munkákat leggyakrabban a városi közgyűlések támogatásával a település életéhez kapcsolódó évfordulók alkalmával állították össze.

„...lehetetlen, hogy most, midőn az egész magyar nemzet ezeréves fennállásának emlékűnnepét üli, ne érezzük mink is, hogy tagjai vagyunk a nemzetnek, melynek dicső múltjából mihozzánk is eljut egy-egy fénysugár; lehetetlen, hogy hevesebben ne dobogjon szívünk s emelkedettebb fővel ne álljunk meg az első ezredév határkövénél, hogy visszapillantunk a multa és annak jelentőségeiből tanulságot vonjunk a jövőre!” – fogalmazta meg 1896-ban az Iglót bemutató kötet szerkesztője általános érvénnyel a történeti kutatások fontosságát a kor politikája számára.³⁶

Az 1910-es évekre az ország nagyvárosai (jórészt a törvényhatósági joggal felruházott városok), továbbá majd valamennyi felvidéki bányaváros, a szepességi városok nagy része, az erdélyi szász városok, a partiumi városok és az Alföld nagy mezővárosai szinte kivétel nélkül elkészítették várostörténeti monográfiájukat, amelyek egyre nagyobb terjedelemben tartalmaztak turisztikai vonatkozású fejezeteket is. Némely település a várostörténeti monográfia előtanulmányainak elkészítéséig jutott el,³⁷ némely település sajátos helytörténeti lexikont állított össze,³⁸ mások hatósági jellegű jelentésbe foglalták a kutatásokat,³⁹ néhányan pedig nagyszabású levéltári kutatások szintéziseként készítették várostörténeti monográfiát.⁴⁰

Az idegenforgalmilag fontos területen található városok településtörténeti kutatásaik mellett – hallgatva az idők szavára – összeállították turisztikai kalauzaikat is.

³⁵ Dr. Bodor Antal – Dr. Gazda István: Magyarország honismereti irodalma 1527–1944, Budapest 1984. 465–473.

³⁶ Münnich Sándor: Igló királyi korona- és bányaváros története, Igló 1896. 1.

³⁷ Jurkovics Emil: Besztercebánya múltjából tárca gyűjtemény, Besztercebánya 1906.

³⁸ Szentgyörgyi Dénes: Maros-vásárhelyi lexikon, Maros-vásárhely 1912.

³⁹ Geml József: Temesvár szabad királyi város közállapotai az 1910. évben, Temesvár 1910.

⁴⁰ Münnich Sándor: Igló királyi korona- és bányaváros története, Igló 1896.

Ezek közül több, különösen sikeresnek bizonyult, mint a brassói,⁴¹ a körmöcbányai,⁴² a tordai,⁴³ a pozsonyi,⁴⁴ a késmárki,⁴⁵ a kassai,⁴⁶ vagy éppen a nagybányai.⁴⁷

Az 1900-as évek elején megszülettek az első modern felfogású turisztikai kiadványok. A regionális turisztikai szemlélettel megírt, Temesvárt és Dél-Magyarországot bemutató kiváló, gyakorlatilag ma is használható kézikönyv,⁴⁸ a szinte hiánytalan adattárként funkcionáló Sáros vármegyei kalauz⁴⁹, vagy a Hunyad vármegyei almanach,⁵⁰ amelyekben a hasznosítható gyakorlati információk már túlsúlyra jutottak az epikus fejezetekhez képest, vagyis mindegyik „...a Baedekerszerű közleményeken kívül még sok topografiai és történelmi anyagot ölel fel.”⁵¹

Ekkoriban jelentek meg a tematikus egyházi turisztikai kiadványok első kísérletei, legtöbb változatban a Mária kegyhelyekre és a magyarországi katolikus búcsújáróhelyekre vonatkozóan. „Azért volt az ország czimere mellett mindig Mária képe; azért volt a hadilobogón Mária képe; azért volt vésve a magyarnak kardmarkolatjába Mária képe vagy Mária neve; azért csüngött a magyarnak kardmarkolatjáról Mária olvasója; azért volt a magyarnak csatakiáltása Jézus! Mária!; azért volt ott a magyar országházban Mária képe; azért volt a középületeken a magyar címér mellett Mária képe; azért állottak a városok terein Mária szobrai; azért volt a magyar pénzen Mária képe; azért égett a magyar polgár családi szentélyében az olajlámpa Mária képe előtt; azért volt látható a magyar honpolgár háza homlokán Mária képe; azért volt az országutakon Mária képe, kápolnája.”-írja lobogó hittel a magyarországi Mária kegyhelyeket bemutató egyik századvégi kiadvány.⁵²

Az 1910-es években megszülettek „az alsóbb néposztályok” számára írott első turisztikai kiadványok, melyek életközeli felfogásukkal, közérthető nyelvezetükkel, már a turizmusipar következő századát előlegezték meg. Az egyik legsikerültebb kalauz szerint,⁵³ kiadványuk Budapesten nélkülözhetetlen „...ha hosszas kérdezősködés, csatangolás, keresgélés, kárvallás, idővesztés nélkül akarnak legrövidebb uton és legkevesebb költséggel oda jutni, ahova akarnak”, ezért bemutatják a marha-és ló-

⁴¹ Brassó város és környéke útmutatója, Kiadja a Városi idegenforgalmi-választmány Brassó 1912.

⁴² Wagner G. Ede: Körmöcbánya szabad királyi rendezett tanácsú főbányaváros képes kalauza, Kassa 1913.

⁴³ Pap Domonkos: Torda és környéke turista kalauza, Torda 1909.

⁴⁴ Steiner Zsigmond: Pozsony, Pozsony 1907.

⁴⁵ Dr. Bruckner Győző és Bruckner Károly: Késmárki kalauz, Késmárk é.n.

⁴⁶ Kassa képes kalauza Kassa város térképével, Kassa 1912.

⁴⁷ Palmer Kálmán: Nagybánya és környéke, Nagybánya 1894.

⁴⁸ Bodor Antal: Temesvár és Dél-Magyarország múltja, jelen közállapotai és túristikai leírása az Al-Duna kalauzával, Temesvár 1909.

⁴⁹ Kósch Árpád (szerk.): Sárosvármegyei kalauz, Eperjes 1910.

⁵⁰ Dénes Károly (szerk.): Hunyadvármegyei almanach, Déva 1909.

⁵¹ Dr. Thirring Gusztáv: Budapest környéke, Budapest 1900. IV.

⁵² Shaefer Jakab: A bold. Szűz Mária kegyhelyei Magyarországon, Budapest 1897. 6.

⁵³ Horváth E. János (szerk.): Nagy Budapest. Útmutató a székesfővárosban, Budapest 1910.

vásárok időpontjait, az omnibusz díjakat, a népliget veszélyeit, a színházak jegyárait, a templomok nevezetességeit és persze a pesti utca szereplőit, hiszen „Budapest utcáin és terein olyan jellegzetes alakokat és tárgyakat lát, amilyenek máshol nincsenek és amelyek a főváros köztereit sajátosságossá teszik” a lámpagyújtogatótól, a drótos-tóton át, az esernyőkészítőig.⁵⁴

A dualista korszakban a legjobban használható és legszínvonalasabb idegenforgalmi–turisztikai könyvek közé tartoztak a vasúti vonatkozással és vasúti üzletpolitikai motivációval született kiadványok. Ezek közül a legnagyobb példányszámban az Utasok könyve című sorozat jelent meg, amely minden nagyobb magyarországi pályaudvaron és a hazai dohánytőzsdékben kapható volt. „Vidám, kedves utitársad lesz e könyvecske, mely észrevétlenül űzi el magányod unalmas perczeit s míg lelkedet a magyar föld, a magyar munka szeretetére buzdítja, módot nyújt ahhoz, hogy megismervén e föld, e munka jellegét, becsét, új ismereteid sokasága, neked s honfitársaidnak egyaránt haszonhajtó legyen.”-írta jellemző sorait a Cegléd–Szeged–Temesvár–Lugos–Karánsebes–Orsova kötet előszava.⁵⁵

A sorozat minden kötetében az adott vasúti vonalszakaszra vonatkozó turisztikai kedvcsináló, a vasútvonal legnagyobb településeinek általános ismertetése és vasúti menetrendje mellett, élvezetes szépirodalmi rész is található volt, így a könyvecske valószínűleg kellemes időtöltést biztosíthatott a vasúton utazók számára.

A vasúti jellegű turisztikai kiadványok között jelent meg 1909-ben a Kereskedelemügyi Minisztérium megbízásából, a Magyar Államvasutak kiadásában a Magyarország című reprezentatív, négyszáz oldalas idegenforgalmi monográfia, amely a magyar vasutak fővonalain vezette végig a hazai és külhoni turistákat. A kötet szerkezete ennek megfelelően tükrözte a MAV század eleji vasúti hálózatának főbb irányait, így a kötetben az Alföld, a Nyugat-Magyarország, a Nyugati Kárpátok, a Központi Kárpátok, az Északkeleti és Keleti Kárpátok, az Alföld északi része, valamint a Tengeremlék fejezeti beosztás jelent meg.

A vasúti kiadványok természetsszerűleg vállalták fel a magyar állameszme képviselését is, így a MÁV, mint a magyar állam legnagyobb vállalata a magyar idegenforgalom propagandájában is nehezen pótolható szerepet vállalt: „Európa közepén itt egy modern állam és egy igazi kulturnemzet él, mely teljesíteni akarja és tudja kulturhivatását; hogy a magyar nemzet türelmes idegen ajkú tagjai iránt és tiszteletben tartja azok nemzetiségét; hogy gazdasági viszonyai konszolidáltak és egészséges fejlődésre alkalmasak. A közvetlen tapasztalat az egyetlen feltétlenül megbízható és tárgyilagos bírálati alap. E közvetlen tapasztalat szerzésére hív meg e munka mindenkit, a ki Európa egyik legrégebb és mégis igazi mivoltában legkevésbé ismert állama és nemzete iránt érdeklődik. – A természeti szépségekhez, melyeket Magyarország bőven nyújt, az elsőrangú és egész Európában legolcsóbb közlekedéshez,

⁵⁴ Ugyanott 27.

⁵⁵ Dr. Mészöly Imre – Serény Aladár (szerk.): Utasok könyve, Budapest 1905. 4.

mely az ország tanulmányozását könnyűvé és olcsóvá teszi, a közmondásos magyar vendégszeretet kívánja nyújtani: a Magyar Királyi Államvasutak Igazgatósága.” – írta alig titkolt szenvedéllyel a monográfia bevezetője.⁵⁶

Néhány turisztikai célpont önálló jelentőséggel bírt a magyar idegenforgalmi kínálatban. Mindenekelőtt meg kell említeni a magyar turizmus bölcsőjeként elismert Szepességet és benne a Magas-Tátrát. A turisztikai terület leírására már a 19. század derekától kezdve magas színvonalú munkák születtek és a legelső magyar turisztikai folyóirat – az 1873–1917 között megjelenő Magyarországi Kárpátgyesület Évkönyve – főhelyen, kiemelt figyelemmel foglalkozott mindvégig a szepességi turizmus, hegymászás és természetvédelem kérdéseivel. A század elejére a Szepességre vonatkozóan tematikában és színvonalban szinte teljes körű kínálat jött létre. Kifejezetten a turistáknak szóló speciális kiadványok,⁵⁷ praktikus turisztikai zsebkönyvek,⁵⁸ európai színvonalú hegymászó monográfiák⁵⁹ is megjelentek a területről.

A kiemelt turisztikai célpontokhoz tartozott a történeti Erdély, amelynek a turisztikai felfedezésére az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület tett először kezdeményező lépéseket. Ennek nyomán jött létre 1891-ben az önálló erdélyi turista-szervezet, az Erdélyi Kárpátgyesület (EKE). Az egyesület kiadásában több nemzetközileg is ismert erdélyi turista kalauz⁶⁰ jelent meg. Az erdélyi turista szakirodalomnak kiemelkedő részét képezte az Erdély fővárosára, Kolozsvárra vonatkozó turisztikai munkák megjelenése.⁶¹

Néhány év alatt az EKE az erdélyi magyar nemzetpolitikának is fontos és szimbolikus szervezete lett: „Nálunk a turistáskodás nemcsak anyagi érdekeket szolgál, nálunk egy sokkal fontosabbnak, a hazaszeretet fejlesztésének szolgálatában áll, mikor édes hazánkat, ezt a még oly kevésbé ismert, pedig oly szép, oly mérhetetlenül gazdag, történeti múltjában oly vonzó és lelkesítő földet óhajtja megszerettetni.” – írta az EKE egy emblemikus kiadványuk előszavában⁶²

A korabeli Magyarországnak európai hírű turisztikai területe volt már a 19. század derekától kezdve a Vág völgye, a magyar várépítészet kiemelkedő alkotásaival és európai hírű gyógyfürdőivel. „A festői Rajnapart kivételével talán alig van hely Európában, amelyet annyi szépséggel áldott volna meg az Isten s ahol a legendás

⁵⁶ Kain Albert (szerk.): Magyarország, Budapest 1909. 4.

⁵⁷ Possewitz Tivadar: A Szepesség utazási kézikönyv, Budapest 1909.

⁵⁸ Két cipszer: Lőcsei kalauz, A Szepes várm. közlg. könyvnyomda kiadása é.n. (1910)

⁵⁹ Dr. Komarnicki Gyula: A Magas-Tátra részletes kalauza I-III. „Turistaság és alpinizmus” kiadása, Budapest 1917.

⁶⁰ Radnóti Dezső: Erdélyi kalauz, Kolozsvár 1901. vagy Reich Milton Oszkár: Erdély, Budapest é.n. (1910.)

⁶¹ Galgóczy Károly: Kolozsvár múltja, jelene és jövője, Kolozsvár 1872., Kelemen Lajos és K. Fodor János: Kolozsvári kalauz, Kolozsvár 1902., Békésy Károly: Kolozsvár, Kolozsvár 1903., Csiky Béla: Kolozsvár részletes leírása, Kolozs megye rövid földrajza, Kolozsvár 1905.

⁶² Radnóti Dezső: Erdélyi kalauz, Kolozsvár 1901. III.

régi lovagkornak annyi némaságában is beszédes maradványa van, mint a szilaj Vág vadregényes völgye.⁶³

A Vág vidékéről nagyszámban és mindenféle műfajban jelentek meg turisztikai kiadványok, a leíró jellegű német turisztikai iskola könyveitől,⁶⁴ a metszetekkel gazdagon ellátott néprajzi vonatkozásokkal kibővített, hagyományos topográfiai leírásokon át,⁶⁵ egészen a modern szemléletű praktikus turisztikai kalauzokig.⁶⁶

A 19. század végétől kezdve Budapest idegenforgalmi értelmezése is mind karakteresebb lett, elsősorban az Magyarországi Kárpátgyűlés Budapesti osztálya, majd a Magyar Turista Egyesület munkásságának köszönhetően.⁶⁷ A Budapestre és környékére vonatkozó turista munkákban jelentek meg először dominánsan azok a szempontok, amelyek a turista gyakorlati igényeinek kielégítését tekintették elsődleges feladatuknak, de aztán rövid idő alatt az összes jelentős magyarországi turista vidék megalkotta a maga helyi turista kiskatéját.

„Különös gondot fordítottunk munkánkban a menetidőnek lehetőleg pontos, és mindig a közönség átlagos gyalogló képességéhez mért megállapítására; általában, a nagy közönségnek óhajtván e munkával szolgálatot tenni, elvből kerültünk minden oly tour leírását, mely bravouroskodás jellegével bírhatna. Ezenkívül gondoskodtunk arról, hogy az elszállásolásra s a közlekedési viszonyokra vonatkozó tudnivalókat a legmegbízhatóbb forrásokból szerezzük be...”⁶⁸ – írta a századfordulón megjelent budapesti turista kalauz, de néhány év múlva hasonló célkitűzést fogalmaz meg a Vág völgyét bemutató kalauz is: „Ez a könyv inkább a túristák számára van írva s ezért különösen azok a részek vannak részletesebben tárgyalva benne, melyek a túristát érdekelhetik. Vele nem szórakoztató útleírást, hanem tájékoztató útmutatót kívántunk adni a túrista kezébe.”⁶⁹

A századfordulón a városi középosztály szabadidős tevékenységeinek tömegesedésével párhuzamosan Fiume és az Adriai-tenger népszerűsége is meredeken növekedni kezdett.

Fiuméről készültek hagyományos idegenforgalmi kalauzok már a 19. század végén⁷⁰, megjelent az állami fejlesztések szempontjából megírt városi monográfia⁷¹ és a szubjektív útirajz műfaja is.⁷²

⁶³ Pázmány Lajos (szerk.): Vágvölgyi kalauz, Trencsén 1914. 3.

⁶⁴ Krasznaynszki Károly: Trencsén szab. kir. város és vára vázlatos leírása, Trencsén 1893.

⁶⁵ Lovcsányi Gyula: A Vág és vidéke topographiai leírása egyszersmind kalauz a Vág völgyében utazók, fürdővendégek, stb. számára a szöveg közé nyomott 54 eredeti képpel, Budapest 1881.

⁶⁶ Pázmány Lajos (szerk.): Vágvölgyi kalauz, Trencsén 1914.

⁶⁷ Dr. Thirring Gusztáv: Budapest környéke, Budapest, 1900.

⁶⁸ Dr. Thirring Gusztáv: Budapest környéke, Budapest 1900. IV.

⁶⁹ Pázmány Lajos (szerk.): Vágvölgyi kalauz, Trencsén 1914. 4.

⁷⁰ Máté Lajos: Fiume Abbazia-Cirkvenica és a horvát partvidék, Budapest 1910.

⁷¹ Gonda Béla: A magyar tengerészeti és a fiumei kikötő, Budapest 1906.

⁷² Walkó László: Budapesttől Velencéig írásban és képen, Budapest é.n. (1907.)

Mindazonáltal a magyar középosztály legkedveltebb tengerparti nyaralóhelye továbbra is Abbazia maradt. Magyarország területén egyetlen tengeri fürdőhely, a horvátországi Cirkvenica indult fejlődésnek és örvendett népszerűségnek.⁷³

Külön műfajt képeztek a magyar turisztikai kínálatban a magyarországi fürdőhelyek, a magyar gyógyvízkultúra és az ezt bemutató fürdő kalauzok, ismertetőik és monográfiák, amelyek a történelmi Magyarország több száz gyógyfürdőjét és vízparti nyaralóhelyét mutatták be.

A fürdőkalauzok minden esetben sorra vették a fürdőhelyek természeti fekvését, helyrajzát, vízminőségét és gyógyhatását, árait, szállásait, étkezési lehetőségeit, megközelíthetőségét, szórakozási lehetőségeit, kirándulási útvonalait, istentiszteleteit és a hely fürdőorvosára vonatkozó tudnivalókat. A korszak végén a kiépülő fürdőkultúra némely település meghatározó gazdasági ágazatává nőtte ki magát.⁷⁴

Ennek a páratlan kárpát-medencei vízkultúrának a keretei között fogalmazódott meg a 19. században a Balaton modern turisztikai célpontként.

A felvilágosodás világképében a természet többé már nem csupán korlátozó tényező, hanem az ember, az emberi közösségek megújítója, organizálója és gyógyítója is. A 18. században megjelenik az idő tartalmas eltöltésének problematikája, egyáltalán a szabadidő fogalma. Ilyen keretek között lesznek mintaadóvá az arisztokrácia európai körutazásai, a tájkultusz és a természet megismerésének és leírásának egy új, aktivista programja.

A 19. század második felében a kiránduló polgár legfontosabb ideái gyors átalakulásnak indultak. A természetjárás, a romantikus utazások helyébe új turisztikai formák, témák és helyszínek kerültek. Az 1900-as évek elején a magyarországi belföldi turizmusban és idegenforgalmi kínálatban is egyre erőteljesebben jelentek meg a tömegturizmusra jellemző technikák, intézmények és turisztikai célok.

A 19. századi Magyarországon a Balaton, mint turisztikai–földrajzi helyszín és turisztikai tematizáció mutatta meg talán legpontosabban ennek a turizmustörténeti és kultúrtörténeti változásnak a hazai esélyeit, nehézségeit és eredményeit.

A Balatonnak modern turisztikai célpontként történő megfogalmazásában sajátosan keveredtek az archaikus, romantikus elemek a korszerű idegenforgalmi szempontokkal.

Ennek a romantikus tájismereti felfogásnak a víz volt az egyik legfontosabb témája.

Magyarországon a víz-és fürdőkultúra egyébként is nagy hagyományokkal rendelkezett. A Kárpát-medence egyedi földtani adottságai következtében Magyarország kezdettől fogva gyógy-és ásványvíz nagyhatalomnak számított. Különlegesen változatos mérsékelt égövi időjárása, sokszínű kultúrája mindenféle gyógyító, rekreációs tevékenység ideális területévé tette hazánkat. További pozitív tényezőként, a

⁷³ Baján A. Ervin: Cirkvenica klimatikus gyógyhely és tengeri fürdő, Budapest 1903.

⁷⁴ Bártfa szab. kir. város és Bártfa – gyógyfürdő ismertetése, Bártfa 1909. és V.A. dr.: Bártfai kalauz, Bártfa, Bártfa-fürdők, Zboró dióhéjba szorított története, műkincsei és egyéb nevezetességei, Bártfa é.n.

magyar fürdőkulturában több európai fürdőhagyomány (török, bizánci, skandináv) és infrastruktúra (kádás, medencés, szaunás) szerencsés találkozása és szimbiózisa valósult meg.

A 19. század első felében jelent meg szervezett és tudományos formában a vízgyógyászat, amely főképp Kneipp és Priznitz természetgyógyászaton alapuló, betegségmegelőző és gyógyászati módszerei révén néhány év alatt nagy ismertségre tettek szert. A magyarországi felcserek és fürdőmesterek által vezetett hidegvíz kúrák már a reformkori Magyarországon is kedveltek voltak.

Ez a hagyományos felfogás, amely a tudományos vizsgálatokat jórészt mellőzve, a Balaton vizét döntően gyógy-és ásványvízként értelmezte, egészen az első világháborúig fontos szerepet játszott a Balaton turisztikai értelmezésében. A Balatont ásványvíznek tekintő kiadványok, reklámok és orvosi kezelések még az első világháború előtti években is viszonylag sűrűn előfordultak. A Balaton vizéből készült ásványvizes kádfürdők, a tó iszapjából előállított krémek, szappanok, a tó hullámszát használó gyógyító eljárások tömege fogadta a század elején a Balatont felkereső turistát.

„A Balaton nem csak fürdő, hanem tavasszal és ősszel klimatikus hely is. Ez tette a Balatont világhírű fürdőhellyé.”- vallotta az egyik legnagyobb példányszámban megjelenő balatoni útikönyv.⁷⁵

Jókai Mór ennek a Balaton-képnek a legnagyobb és legelkötelezettebb álmodója rögzítette a romantikus „Balaton-kultusz” talán legmaradandóbb, a mai napig hatásos vonásait:

”...ahol a magasabb szellemek dalolni taníták a költőt; a nem költőt pedig érezni azt, amit a költő énekelt...egy bájos menyasszony ki vőlegényére vár...mentül tovább nézzük, annál szebbnek látjuk...én azt mondom, hogy az egész táj mosolyog!”⁷⁶

Ebben a Balatont idealizáló felfogásban törvényszerűen került előtérbe a balaton-melléki paraszti társadalmak archaikus világa: „...a lakosság megtartotta ősi erényeit, ma is nyílt szívű és vendégszerető, szívesen útbaigazítja a turistát és az idegeneket”, vagy „...jó maga nem ismeri például a víz nyújtotta egészséges örömeket s meg nem fürdenék a világért sem a vendégeitől annyira magasztalt Balatonba.”⁷⁷ „Jóindulatú, békés, tisztességtudó és önérzetes emberek, másokat megbecsülve, önmagukat is becsülik és jó szóval még ma is többre menni velük, mint pénzzel.”⁷⁸

Ugyanilyen módon jellemezték mindvégig a Balaton turisztikai kínálatát a felvilágosodás utazás kultuszának szakrális megközelítései (kápolnák, kőkeresztek, búcsújáróhelyek stb.) illetve az, hogy a szakrális és laikus szempontok gyakran együtt jártak, illetve nem váltak el élesen egymástól.

⁷⁵ Horváth István: Balatoni kalauz, Kaposvár 1913. 6–105.

⁷⁶ Jókai Mór: Magyarhon szépségei, Budapest 1906. 3–4.

⁷⁷ Szemlér László: A Balaton és vidéke, Budapest 1909. 3–9.

⁷⁸ Déry Gyula: A Balaton, Budapest 1913. 4–6.

A régi Balaton sajátságos turisztikai problémáját képezte a közbiztonság korlátozott volta, amely elsősorban a kóbor cigányok lokális térségbeli jelenlétével volt összefüggésben: „A forgalom nagyobb arányú fejlődésének ma is van még akadálya, melyet kesztyűtlen kézzel kell a turistaforgalom útjából elhárítanunk. Ez a cigánykérdés. A civilizáció nem tűri az országutak mellett sátorozó kóbor cigányok csatangelését a feltűnedező karavánokat Nyugat-Európában azonnal a határra viszik, csak nálunk kószálnak szabadon, fenyegetve állandóan a személy- és vagyonbiztonságot. A tapolcai plató dombjai közt mindég akad bujkáló vándor cigánykaraván. Az egyedül járás tehát a Tapolca- Haláp- Hegyesd közti részen nem ajánlható, – sajnos – Magyarország sok más vidékén is. Addig pedig, míg a turisták nem járhatják nyugodt lélekkel gyönyörű hegyvidékeinket nemcsak társaságban, de egyedül is, – európai értelemben vett turistaforgalomról szó sem lehet.”⁷⁹

Az 1890-es évektől jelentek meg a balatoni turisztikai kiadványokban, turisztikai koncepciókban, egyáltalán a Balaton-értelmezésekben határozottabban és felismerhetőbben a modern idegenforgalmi szempontokat érvényesítő és megjelenítő elképzelések. A balatoni turisztikai modernizáció, sajátos módon, földrajzi meghatározottságot mutatott, amennyiben az szinte minden vonatkozásában a Balaton déli partjának turisztikai felfedezésével, illetve kiépítésével állt kapcsolatban.

Ennek a fejlődésnek a kiinduló pontját kétségkívül a Balaton déli partját a fővárossal összekötő Déli Vasút 1861-ben történő megnyitása jelentette. A vasútvonal az egész dél-balatoni, észak-somogyi térség fejlődési lehetőségeit néhány év alatt átalakította. A várostalan, tőkeszegény mezőgazdasági területnek biztosította a folyamatos külső tőke beáramlását, a meginduló parcellázást és az ingatlan befektetések felfuttatását. Mindennek következtében a terület legfontosabb települése Siófok, a század végétől kezdve gyakorlatilag bő egy évtized alatt idegenforgalmi szempontból, a fürdővendégek számát illetően és a befektetett tőke alapján is megelőzte a régi balatoni fővárost, Balatonfüredet.

A déli part rendkívül gyors átalakulása egyidejűleg a régi reformkori Balaton kultusz radikális átformálását is jelentette. A déli part változó települési-turisztikai képe, a látogatók szociális összetétele, az új típusú turizmust megalapozó intézmények összességében ezt az új Balatont teremtték meg az északi és déli parton egyaránt: „A Balatonfüredi szezon tetőpontján volt. A délelőtti és esti korzó alkalmával csak úgy hemzsegték az emberek a Balaton mentén ültetett pompás fasorban. A balatoni sportok mindegyike teljes mértékben virágzott. A magyar tengert keresztül-kasul hasították a pompás yachtok, az elegáns vitorlás csónakok, a gyorsan száguldó benzinesek. A füredi szállók tömve voltak vendégekkel és Wild bácsi étkezőjének a teraszán esténként találkozót adott egymásnak a sok gondtalan fürdővendég, a ki hát

⁷⁹ Lóvy M. – Marcsek A. (szerk.): A Magyarországi Kárpátgyesület évkönyve, Szepesi Lapok Nyomdavállalat, Igló 1911. 58–62.

éppen azért, mert fürdön van, nem is talált magának egyéb teendőt, minthogy szó-
rakozzék, fürödjön és egyék meg igyék.⁸⁰

A Balaton legfontosabb modernizációs intézménye a vasút volt. A 19. század második felében a pesti polgár bő egy óra alatt elérte a déli part legkeletibb településeit. 1888-ban megépült a Balatonszentgyörgy–Keszthely, 1903-ban a Keszthely–Tapolca helyiérdekű vasút, 1909-ben pedig átadták a forgalomnak az egész északi partnak vasúti összeköttetést biztosító Pusztaszabolcs–Balatonkenese–Tapolca fővonalat.⁸¹

„A kenesei magas part egészen hasonló az aligai szakadások és a balatonföldvári magaslat partjának szerkezetéhez. A szárazföld felől helyenként enyhén, dobogó-szerűleg emelkedik, a víz felé pedig függélyes fallal esik alá, melyet itt-ott a víz felé irányuló erdővel benőtt szakadások törnek át s tesznek változatossá. Ezt a helyenként festői oszlopokra szakadozott réteges agyagfalat – mely legmagasabb pontján a 175 m tengerszint feletti magasságot éri el s 71 m-rel van a Balaton tükre fölött – egy darabon mintegy 75 fok hajlásszög alatt lejtőre faragták s ennek közép magasságába vágták a vasútvonalat. A lejtőt futó növényvel kötik meg, hogy az eső az agyagot le ne hordja. Erről a lejtőről legszebb a Balaton, hatalmasan, szélesen terült el, végiglátunk egész hosszában. A horizonton az ég a vízzel ölelkezik. Tenger. Meglepő, nagyszerű látvány, mely folyton fejlődik s hatása tetőpontját Kenesénél éri el. Ezúttal a vasút építésénél tekintettel voltak a tájkép szépségeire s e szempontból a helyzet előnyeit lehetőség szerint ki is aknázták.”⁸²

A vasút különféle kedvezményekkel igyekezett növelni utasforgalmát. Minden évben, május 1. és szeptember 31. között a Déli Vasút kedvezményes bérlet konstrukciót biztosított a balatoni fürdőhelyekre. A bérlet ára I. osztályon 32 koronába, a III. osztályon mindössze 13 koronába került. Júliusban és augusztusban, minden vasárnap és ünnepnapokon nagy sikerű balatoni különvonatokat indítottak.

A gyorsan szaporodó dél-balatoni üdülő telepek új típusú szabadidős közösségi technikákat és életmódot hívtak életre. „Mindinkább általános szokássá válik tudniillik, hogy azok a családok, amelyek télen át együtt mulatnak, nyáron is összetartanak, ugyanabba a balatoni faluba bérelnék vagy építenek villákat, így nyáron át is folytatják a téli zsúrokat amelyekre aztán fővárosi ismerőseik szaporán lerándulnak”⁸³

Az üdülővendégek körében az alsó-középosztály is mind nagyobb számban és arányban jelent meg: „A piszkos kis udvarokon tenyérnyi lugasokat ültettek és keskeny lócákön ülve „üdültek” a nyaralók”- írja a korabeli kritikus.⁸⁴

⁸⁰ Eöttevényi Nagy Olivér: Egy hét kocsin a Balaton körül, Kassa 1905. 7–34.

⁸¹ Kerkápolyi Iván: Vasúti földrajz és történet, Budapest 1943. 163–164.

⁸² Lóvy M. – Marcsek A. (szerk.): A Magyarországi Kárpátgyesület évkönyve, Szepesi Lapok Nyomdávállalat, Igló 1911. 58–62.

⁸³ Déry Gyula: A Balaton, Budapest 1913. 4–6.

⁸⁴ Eöttevényi Nagy Olivér: Egy hét kocsin a Balaton körül, Kassa 1905. 30.

Ennek a polgári mentalitásnak leglátványosabb megjelenése mégis az egyesületi életben és a helyi politizálás színtereiben volt érzékelhető. A fürdővendégek által létrehozott szervezetek az ingatlanszerzésben, az üdülőtellek felparcellázásában és tágabb körben, a megyei politikában és közéletben is szerephez jutottak. A Balaton parti településeken, elsősorban a fürdővendégek érdekérvényesítő képességének köszönhetően, egyedi építési és település-rendezési szabályokat vezettek be. Ezek a szabályok részben közegészségügyi, civilizációs célokat szolgáltak, másrészt a települések üdülői jellegét erősítették.

A balatoni településeken a fürdő évad alatt állatokat tilos volt itatni a tóban és a tó környékén. A fürdő telepeken az új építkezések – hasonlóan a Magas-Tátrában bevezetett szabályozáshoz – húsz év adómentességet élveztek, viszont az épületekre engedélyt csak meghatározott villa jellegű építési tervekre adtak ki. A balatoni üdülőtelleknek maximálisan a terület egyharmadát építhették be és azt minden oldalról kerítéssel volt kötelező körbevenni. A balatoni települések egységes arculatának kialakulását erősítette az intézkedés, amely a helyi vasút épületek egyedi tervezéséről rendelkezett.

A századfordulóra a balatoni fürdőhelyeken egyeztetett szabályok rendelkeztek a helyi közösségek életéről. Részletesen szabályozták a fürdővendégek bejelentési kötelezettségét, a nyilvános helyen előírt fürdő viseletet, a szállodai szabályokat, vagy az éjszakai zene engedélyezését.

Némely nagyobb Balaton parti településen Vigalmi Bizottságok alakultak, amelyek az idényjellegű fürdővendégek és a helyi úri társaság érdekeit igyekeztek összeegyeztetni. A viharosan fejlődő dél-balatoni üdülőtellepeket egy-egy fővárosi illetve vidéki városi társaság adott esetben teljesen a maga képére tudta formálni. Balatonalmádiban így alakult ki egy időben Óvári Ferenc országgyűlési képviselő veszprémi, Balatonkenesén egy székesfehérvári és egy várpalotai, a Dél-Balaton távolabbi, nyugati településein pedig egy-egy budapesti, belső kerületekhez kötődő állandó úri társaság.

„...Ha Siófokot előszeretettel nevezik el Lipótvárosnak, tekintettel az ott nyaralók zömének rendes lakóhelyére, akkor Berénynek a legtalálhatóbb neve az volna, ha Dob utcának hívnák” –írja némi malíciával egy korabeli balatoni utazó.⁸⁵

Az önszerveződést nagyban segítette, hogy a tónak illetve a tó körüli területeknek viszonylag kevés tulajdonosa volt, így a velük szemben létrejövő érdekérvényesítési formák és szervezetek szinte szükségszerűen jöttek létre és erősödtek meg. A balatoni egyesületek közül elsőnek jött létre az 1840-es évek elején a Balaton Társulat, 1877-ben gróf Eszterházy László és gróf Nádasdy Ferenc vezetésével a Balaton Egyesület, majd megalakult a Balaton Múzeum Egyesület, amely létrehozta a tó természeti és kulturális értékeinek állandó kiállító helyét a Balaton Múzeumot. A balatoni szervezetek közül a korszakban a legjelentősebbé az 1904-ben létrejött Balatoni Szö-

⁸⁵ Ugyanott 34.

vetség vált, amely tulajdonképpen ernyőszervezetként fogta össze az idegenforgalmi fejlesztésben érdekelt balatoni egyesületeket.⁸⁶

Az 1900-as évek elejére a déli part dinamikus fejlesztései kezdték visszaszorítani a régi klasszicista Balaton recepciót. Ettől kezdve az északi part természeti értékei, a badacsonyi szüretetek, a füredi bál, a veszprémi táblabírák kedélyes világa csupán fontos kiegészítője volt a Balaton születő modern turisztikai arculatának: „... Virágos mezők hűs erdők, szőlők között várromoktól ékes hegyek lábánál visz el az út s a páratlan kilátás mit a Balaton felé nyer az utas örökre emlékezetes lesz előtte.” – hangzott ekkor már kissé idejétmúltan a régi felfogásban megírt útirajz⁸⁷, de egyre kevésbé volt jellemző az is, ahogy a Balaton tudós kutatója rögzítette keserédesen a Balaton lehetőségeit a század elején: „...ha Eötvös Károly, Herman Ottó könyveiből annyi szépet, vonzót és érdekeset nem olvasnánk róla, ha Lóczi Lajos és Eötvös Lóránd bárót nem látnánk minduntalan a tó partjain és jegén, tán el sem hinnénk, hogy a Balaton a miénk.”⁸⁸

Az intenzív turisztikai koncepcióváltásnak fontos jele volt, amikor a vallás-és közoktatásügyi miniszter rendeletet adott ki az iskolai tanulmányi kirándulások kötelező szervezéséről. A rendelet célul tűzte ki az ország történelmi nevezetességű helyeinek és műemlékeinek szervezett megismertetését. A Magyar Földrajzi Intézet kirándulási útmutatókat tartalmazó kiadványsorozatot indított, amelynek első három kötete az első világháborúig megjelent. Budapest és az Al-Duna mellett a harmadik füzet a Balatont igyekezett modern turisztikai-kulturális célpontként bemutatni a középiskolai tanári karnak és diákságnak: „A Kárpátoktól az Adriáig vidám nótázásuk és egészséges kacagásuk hallatszik. Gyönyörködnek a mi Isten áldotta hazánk természeti szépségeiben, elmerengve nézik régi dicsőségünknek nap-nap után tűnedező emlékeit, büszkeséggel szemlélik a magyar géniusz remek alkotásait. Kedélyük nemesedik, ismereteik bővülnek, horizonjuk tágul, lelkük megtelik lelkesedéssel.”⁸⁹

Az 1910-es évekre a tanulmányi kirándulások beépültek a magyar középiskolai tanrendekbe, a kirándulások a diákélet szerves részévé váltak, felsejlett egy kárpát-medencei ifjúsági honismereti mozgalom megszerveződése. „Következnek – két hónappal az út előtt – a végnélküli levelezések a vendéglősökkel, esetleg ingyen lakásért a székesfővároshoz, külön hajóért a Balatontavi Gőzhajózási Részvénytársasághoz... majd körülbelül két héttel az indulás előtt kedvezményekért a Máv és a Déli Vasút igazgatóságához a fürdőigazgatóságokhoz stb...”⁹⁰

Sok helyütt azonban még a régi reflexek kerültek elő az utazó diákság megjelenésekor. „Már pedig – sajnos – igen sok helyen úgy szeretnék „kezelni” a kiránduló-ta-

⁸⁶ Polgárdi Géza: Magyar turista lexikon, Budapest 1941. 18–19.

⁸⁷ Szemlér Lajos: A Balaton és vidéke, Budapest 1909. 3–9.

⁸⁸ Édes József: A Balatoni élet, Budapest 1907. 52.

⁸⁹ Mátrai Róbert: Balaton, Budapest 1914. 5.

⁹⁰ Laurovics Ferenc: Budapest-balatoni kirándulás, Budapest 1911. 4.

nulóifjuságot is, mint azokat a lézengő, máról-holnapra, kéregetve utazgató szegény-legényeket.”-panaszkodott a gyalogos diákturizmus hazai meghonosítója.⁹¹

Az iskolai csoportok többnyire személyes kapcsolatokat felhasználva találtak szerte az országban ingyen szállást, de az 1910-es évekre diákszálló létesült, többek között, Tordán, Dobsinán, Eperjesen, Kassán, Temesváron, Poprádon, a Balaton partján pedig a Balaton Szövetség gyakorlatilag valamennyi jelentékenyebb part menti településen, olcsó szállást tudott kínálni az ország bármely részéről érkező iskolás csoportnak.

A szervezett honismeret megjelenésével a Balaton is egyre inkább transzporens turisztikai célként jelent meg a hazai közvélemény előtt.

Míg a századfordulóig a Balaton esetlegesen, szinte véletlenszerű színvonalon és terjedelemben jelent meg az országot bemutató hazai és külföldi kiadványokban (a széles körben ismert és olvasott 1900-as kiadású Baedeker- féle Österreich-Ungarn néhány sorban, az 1882-es Illustrierter Führer durch Ungarn alig egy bekezdésben foglalkozott a Balatonnal), a századfordulótól kezdve az önálló balatoni turisztikai kiadványok száma megnövekedett, az országos turisztikai kiadványokban pedig állandósult a Balaton földrajzi, kulturális, idegenforgalmi jelenléte és jelentősége.

A Magyar Turista Egyesület hosszú évek után színvonalas önálló kiadványt állított össze a Balatonról, a legnépszerűbb magyarországi tudományos ismeretterjesztő szervezet az Uránia, látványos a Balatont 66 képpel bemutató előadással járta az országot.⁹²

A Balaton Szövetség az első világháborút megelőző években már a legnagyobb hagyományú, több évtizedes múlttal rendelkező turisztikai egyesületekkel került egy szintre. Amikor 1910-ben napirendre került egy hiánypótló, nagy magyar útikönyv elkészítése, a felkért közreműködők között, a Magyar Turista Egyesület, a Magyarországi Kárpátgyesület, a Magyar Adria Egyesület mellett a Balaton Szövetség az első között kapott felkérést.

A korszak legvégén kialakultak azok az új, nemzeti, turisztikai-idegenforgalmi intézmények, tudományos műhelyek, folyóiratok, amelyek Magyarországot képessé tették az európai modern idegenforgalomba történő bekapcsolódásra. Az első világháború előtt úgy tűnt, a Balaton ebben az integrációban a legjobb eséllyel indulhatott.

„A le nem csapolt, a meg nem csonkított Balaton hivatása, hogy e milliók nagy részét itthon fogja s ezt még az idegen nemzetek fürdőző és szórakozó közönségének pénzével is szaporítsa. Pár évtized figyelme okossága és buzgalma eljuttat ide bennünket A hogy hazánk fővárosa harmincz év alatt a világ egyik legnagyobb városává lett: úgy a Balaton a föld kerektségének egyik legnagyobb fürdőtelepe és gyógyuló helye lehet egyetlen nemzedék életén át. A mit ehhez a természet adhatott: azt

⁹¹ Gábor Ignác: Vándordiák évkönyv, Budapest 1914. 168.

⁹² Déri Gyula: A Balaton, Budapest 1913. 4–6.

mind megadta. Csak föl kellett fedezni, mint Afrika aranymezőit. Fölfedezés megtörtént, sőt a kiaknázás is megkezdődött. De az aranymezők aranya kimerül, míg a Balaton csodatévő ereje soha ki nem merül. A gyöngének született gyermek, beteg idegzetű nő, az ereje fogytán levő agg, a lábadozó beteg, a kifáradt agy, a tünedező életkedv, a megtámadott tüdő itt örökké meg fogja találni a napnak tiszta fényét, a nyár egyenletes melegét a tiszta levegő erős mozgását, a gyógyító vizek hullámain, a tenger szelidebb habverését, az arcznak pírját, a csontok szilárd fejlődését, az idegek megedzését, az agynak a kinyugvását, az életerő felpezsdülését, a munkához való kedvet, életnek sok örömét s majdnem minden vidámságát. Csak az irodalom, a napi sajtó és az orvosi tudomány férfiai teljesítsék nagy kötelességüket: a tőke és a nagy közönség nem fog elmaradni, sőt még csak késni sem.”⁹³

Ebben a valóságos és szimbolikus turisztikai országgépben Budapest, a Magas-Tátra, Erdély, az Al-Duna és a Vág-völgye mellett – a „Magyar Tenger”, „Isten leezett könnyecseppje”⁹⁴ – a Balaton ezekben az években foglalta el állandó, szerethető és kiemelt helyét.

⁹³ Eötvös Károly: A Balaton In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben, Budapest 1896. 577–600.

⁹⁴ Horváth István: Balatoni kalauz, Kaposvár 1913. 6–105.

“A TEARDROP SHED BY GOD”
TOURISM OFFER OF THE HISTORICAL HUNGARY
AND THE BALATON

The institutional system of tourism in Hungary was formed essentially at the same time as the organisational transformations in Western Europe in the second half of the 19th century, while observing the most important European changes basing and making use of mass tourism.

Certain tourism destinations had their individual significance in the Hungarian tourism movements; most of all one has to mention the Szepesség, considered as the cradle of Hungarian tourism, and its part, the High Tatras.

The whole of historical Transylvania belonged to the priority tourism destinations, where the Hungarian Society of Public Culture of Transylvania took initiative steps to explore the region for tourism.

The Vág Valley used to be a tourism region of international importance in Hungary starting from the mid-19th century, featuring outstanding specimens of Hungarian castle architecture, as well as medicinal spas of European fame from Pöstyén to Trencsénteplic.

From the late 19th century the tourism interpretation of Budapest gradually became more prominent, in particular thanks to the Budapest Department of the Hungarian Carpathian Society and later the Hungarian Society of Tourism.

At the turn of the century as the leisure time activities of the urban middle class reached mass levels and as the techniques and institutions of planned summer programs and vacations appeared, the tourism importance of Fiume and the Adriatic Sea started to sharply rise.

At the same time as organised domestic tours appeared, the Balaton also appeared as a more and more transparent tourism destination for the Hungarian general public.

Starting from the turn of the century, the number of independent tourism publications of the Balaton increased and the geographical, cultural and tourism presence and significance of the Balaton became constant in the national tourism publications.

The very end of the era saw the birth of the new, national institutions of tourism, scientific workshops and periodicals that made Hungary able to participate in the world of modern European tourism. Before World War I it seemed the Balaton had the best chances in this integration.

In this real and symbolic tourism image of the country, In addition to Budapest, the High Tatras, the Lower Danube and the Vág Valley, the Balaton could occupy its lovable and priority position in the real and symbolic tourism image of the country during these years as the “Hungarian Sea” or the “Teardrop shed by God”.

CSEHSZLOVÁK–MAGYAR KAPCSOLATOK AZ 1920-AS ÉVEKBEN

I. A CSEHSZLOVÁK MAGYAR KAPCSOLATOK JELLEGE

A kisantant megszületésétől (1920–1921) kezdve egészen annak megszűnéséig (1938) Magyarország a három kisantant ország közül Csehszlovákiával volt a legridegebb viszonyban, a két ország között folyamatosan hűvös távolságtartó, bizalmatlan légkör uralkodott.¹ Az 1921. évi tárgyalások (Bruck² és Marienbad³) kudarca után komoly közeledésre nem került sor a két ország között. Sőt két mezőben – külpolitika és gazdaság – komoly összecsapásokra került sor.

Beneš a húszas években túlbecsülte a magyar lehetőségeket és Magyarországot tekintette Csehszlovákia állami egysége elsősorú potenciális veszélyeztetőjének. Az e veszély elleni csehszlovák fellépés legfontosabb eszköze a kisantant volt.⁴ A kisantant fő szervezője ereje Csehszlovákia és annak külügyminisztere Beneš volt.⁵ Beneš lankadatlan aktivitással és figyelemmel igyekezett Magyarországot kordában és alárendelt helyzetben tartani. Minden olyan esetben (népszövetségi kölcsön, katonai ellenőrzés, leszerelés-kérdése, frankhamisítás, szentgotthárdi incidens, jugoszláv–magyar közeledés stb.) amikor Magyarország megpróbált kieszközölni bármilyen

¹ A részletekről lásd Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő; Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája II. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő; Fülöp Mihály–Sipos Péter (1998): Magyarország külpolitikája a XX. században. Aula Kiadó. Budapest. 147. old.

² Erről bővebben lásd. Tóth, Andrej (2002/a): Az első két oldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) – Bruck an der Leitha (I. rész). Fórum Társadalomtudományi Szemle. IV. évfolyam, 2002/1. szám 3–39. old; Tóth, Andrej (2002/b): Az első két oldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) – Bruck an der Leitha (II. rész). Fórum Társadalomtudományi Szemle. IV. évfolyam, 2002/2. szám.

³ Tóth, Andrej (2002/c): Az első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) – Mariánské Lázně (I. rész) I. évfolyam, 2002/3. szám. 3–27. old; Tóth, Andrej (2003): Az első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) – Mariánské Lázně (II. rész) V. évfolyam, 2003/1. szám 49–64. old.

⁴ Gulyás László (2011): A kisantant története. Rubicon 2011/2. szám 68–77. old.

⁵ Beneš két világháború közötti külpolitikájáról lásd Gulyás (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. 177–230. old.

a legkisebb változtatást is a fennálló status quo-n, akkor Beneš a legharciasabb és legkeményebb álláspontot képviselte Magyarországgal szemben.⁶

Ezzel szemben Magyarország Csehszlovákiát tekintette a leginkább törékeny államalakulatnak, azaz úgy gondolta, hogy az utódállamok közül a csehszlovák állam a legkönnyebben szétzúzható. Ennek jegyében számos magyar katonai terv született a csehszlovák állam elleni háborúra vonatkozóan, és Budapest titokban támogatta a szlovák szeparatista erőket. Elsősorban Vojtech Tuká-t, aki egyrészt a Hlinka-párt tagjaként legális szlovák politikusként tevékenykedett, ennek jegyében már 1921-ben kidolgozta a csehszlovák államon belüli szlovák autonómia-tervét.⁷

Másrészt viszont Bécsben titkos központot állított fel, ahol a csehszlovákellenes fegyveres ellenállást próbálta megszervezni. Tuka a *Slovak* című napilapban 1928. január 1-én közzétette „*A Turócszentmártoni deklaráció tizedik évében*” címet viselő cikkét. Ebben azt állította, hogy a deklarációnak létezik egy titkos záradéka, mely szerint a szlovákok csak úgy értettek egyet a Csehszlovákiához való csatlakozással, ha az tízévi próbaidőre szól. Azaz 1928. október 28-án Szlovákia már nem lesz Csehszlovákia része, hacsak képviselői másképpen nem döntenek. A cikk hatalmas vihart kavart, Prága 1929. január 3-án felfüggesztette Tuka mentelmi jogát, letartóztatta majd júliusban a pozsonyi törvényszék elé állították. Az egyik legfontosabb vádpont a magyar állammal folytatott titkos együttműködés volt. Végül 1929. október 5-én 15 év börtönre ítélték.⁸

Bethlen István, aki 1921 és 1931 között magyar miniszterelnökként Beneš egyik legfontosabb tárgyalópartnere volt, igen nagy fenntartásokkal viseltetett Benešsel és Csehszlovákiával szemben. Jól mutatja ezt, hogy a sokat utazó politikus Csehszlovákiát (és Romániát) tudatosan elkerülte. Jellemző, hogy amikor a népszövetségi kölcsön kapcsán 1923-ban felmerült egy Beneš-Bethlen találkozói lehetőség, Bethlen kikötötte, hogy csehszlovák területre nem teszi a lábát.⁹ Mindezek következtében a magyar és a csehszlovák diplomácia között az összes lehetséges szinten – de elsősorban a Népszövetség keretein belül – folyamatos küzdelem zajlott az 1920-as években.

A népszövetségi harcmezőn különösen a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete adott számos lehetőséget a magyar és csehszlovák diplomaták összecsapására.¹⁰

⁶ Ezen álláspontját gyakorlatilag a két világháború közötti időszak alatt nem volt hajlandó megváltoztatni, erről bővebben lásd Lukes, Igor (1996): *Czechoslovakia between Stalin and Hitler. The diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s.* Oxford University Press.

⁷ Nosz Gyula (1932): *Csehszlovákia története.* Glóbus. Budapest. 82. old.

⁸ Kovač, Dušan (2011): *Szlovákia története.* Kalligram Kiadó. Pozsony. 184. old.

⁹ Romsics (1991): Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet. Budapest. 216. old.

¹⁰ A kérdéskörrel lásd Szarka László (1998/b): *Revízió és kisebbségvédelem.* In: Szarka László szerk. (1998/a): *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek-kisebbségi politika a 20. Századi Kelet-Közép-Európában.* Ister Kiadó. Budapest. 162–169. old; Szarka László (1998/c): *A kisebbségi kérdés a magyar–(cseh)szlovák kapcsolatokban.* In: ugyanott. Szarka László szerk. (1998/a) 206–223. old.

A magyar diplomácia népszövetségbeli politikájának egyik sarokpontja az volt, hogy folyamatosan napirenden tartsa a kisebbségi kérdést – természetesen mindhárom kisantant területén élő magyar kisebbség vonatkozásában –, és ennek érdekében tökéletesítse a kisebbségi panaszeljárást. Ennek kettős célja volt: 1. a határon túli magyar kisebbség helyzetének javítása 2. a kisantant elleni morális, jogi és politikai fellépés.¹¹

Az 1990 előtti magyar szocialista történetírók, illetve az 1990 utáni poszt-szocialista társaik egyik kedvelt sztereotípiája, hogy a két világháború közötti időszakban Közép-Európában a Masaryk névvel fémjelzett csehszlovák demokrácia volt a legdemokratikusabb. Még ha el is fogadjuk ezt az állítást, arra mindenféleképpen fel kell hívunk a figyelmet, hogy Prága és a cseh politikai elit a nemzetállamépítést tekintette legfontosabb feladatának, ennek pedig a nemzeti kisebbségek (magyarok, németek) voltak a szenvedő alanyai. Így a magyar diplomaták elegendő munícióhoz jutottak, hogy a Népszövetség különböző fórumain támadást intézzenek a csehszlovák állam ellen.

Ilyen feltételek között nem sok esély adódott egy csehszlovák–magyar politikai megegyezésre. A következő kettő fejezetben bemutatjuk azokat eseteket, amikor a fentebb leírtak ellenére mégis valamiféle közeledésre került sor.

2. A CSEHSZLOVÁK–MAGYAR HATÁR REVÍZIÓJÁNAK KÉRDÉSKÖRE

Beneš és több esetben az államelnök, T. G. Masaryk időnként felvetette a csehszlovák–magyar megegyezés lehetőségét, pontosabban a csehszlovák–magyar határ esetleges megváltoztatásának „ötletét.” Jelen helyen ezeket vesszük sorra, kezdjük Masaryk ilyen jellegű megnyilvánulásaival:

- 1923-ban dr. Pályi Endrének az alábbiakat mondta: *„Kész vagyok kijelenteni, hogy ezeket a túlnyomóan magyarlakta területeknek a visszaadásáról igenis lehet tárgyalni, de természetesen csakis megfelelő feltételek mellett.”*¹²
- 1928. október 28-án a köztársaság 10 éves fennállása alkalmából kibocsátott üzenetében ezt olvashatjuk: *„Nem várhatjuk el, hogy a békeszerződések határozatait mindenki ellenzés és tiltakozás nélkül vállalja magára. Habozás nélkül kijelentem magam is, hogy a békeszerződések bizonyos tisztázást követelnek. Ennek azonban lojálisan, nyíltan és becsületesen kell megtörténnie.”*¹³
- 1929. május 17-én Julius Wolf német írónak az alábbiakat mondta: *„... egyáltalán nem kifogásolja a közös egyetértés alapján végrehajtandó magyar–cseh határrevíziót. Ezzel a felfogással azonban szemben állnak... a kisantant másik két államá-*

¹¹ Zeidler Miklós (2001): A revíziós gondolat. Osiris Kiadó. 65–66. old.

¹² Idézi Steier Lajos (1931): A csehek és a revízió. Magyar Szemle 1931/2. szám 182–193. old.

¹³ Steier (1931) 187. old.

nak aggodalmai, hogy t.i. ebben az esetben ők is el lehetnek készülve hasonló magyar igényekre. Ezek azok az okok, amelyek miatt Csehszágnak meg van kötve a keze»¹⁴

- 1929. július 29-én Rainisch Ferenc előtt az alábbiakat fejtegeti: *„Ma is hajlandó vagyok egy békés revízióról tárgyalni. Részünkre egy Duna-szakasz feltétlen életszükségletet jelent, ezért van szükségünk Pozsonyra és annak magyarok által lakott környékére. Ezzel szemben tárgyalni lehet mindama területek revíziójáról, amelyekben 50% felül laknak magyarok.»¹⁵*
- 1930. szeptember 28-án a London Generál Pressnek adott interjújában az alábbiakat jelentette ki: *„Én mindenképpen együtt érzek a magyarokkal nehéz helyzetükben és kedvező körülmények között hajlandó volnék fontolóra venni a fennálló határoknak javukra való megváltoztatását; mielőtt azonban ez valamilyen formában lehetséges lesz, a magyaroknak meg kell változtatniuk taktikájukat.»¹⁶*

A fenti öt idézetből látható, hogy Masaryk köztársasági elnökként újságírók, illetve politikusok előtt ténylegesen tett a magyar–csehszlovák határ esetleges megváltoztatására vonatkozó kijelentéseket. A szakirodalmat és a forrásokat áttanulmányozva Beneš esetében csupán egy ilyen kijelentést találtunk az 1930 előtti időszakra vonatkozóan (a világgazdasági válság előre haladtával 1931–32-ben Beneš kompromisszum készsége is növekedett – G.L.) Ez pedig az alábbi: 1929 májusában Maserevich Szilárd (Magyarország prágai követe) jelentette a Magyar Külügyminisztériumnak, hogy Beneš Ferdinánd Marek (Ausztria prágai nagykövete) előtt olyan kijelentést tett, hogy 300 ezer magyart (területtel együtt) kész lenne átadni Magyarországnak, cserébe egy stratégia határkiigazítást kér Pozsonytól délre Csehszlovákia javára.¹⁷

Joggal merül fel a kérdés: mi történt a fenti kijelentések elhangzása után? A válasz furcsának tűnik, de magyar részről gyakorlatilag semmi sem. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a bethleni külpolitika végső célja a teljes revízió (Mindent vissza!) volt. Ebbe a koncepcióba nem illett bele kisebb vagy nagyobb területek visszatérése. Magyarország Csehszlovákiától az egész Felvidéket – sőt vele együtt a Kárpátalját is – vissza akarta kapni, e cél teljesülését nem a legjobban szolgálta volna egy Duna menti kisebb határkorrekció.¹⁸

¹⁴ Steier (1931) 187–188. old.

¹⁵ Steier (1931) 188. old.

¹⁶ Steier (1931) 189. old.

¹⁷ Az ajánlatról magyar levéltári forrás alapján beszámol Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 21. old.

¹⁸ Az ezzel kapcsolatos gondolatment pontos megfogalmazását lásd Ottlik György 1928-ban Walko Lajos külügyminiszterhez írt levelében, ismerteti Pritz Pál (1995/b): Eudard Beneš és a magyar illúziók. In: Pritz Pál szerk. (1995/a): Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat. Budapest. 210–213. old.

Mindezek után nem meglepő, hogy Bethlen István miniszterelnöksége alatt mindössze egy ízben sor került egy rendkívül érdekes Bethlen–Beneš beszélgetésre. Az 1930 januári hágai konferencián a vacsora után Beneš Bethlen mellé telepedett, és felvetette a csehszlovák–magyar politikai közeledés gondolatát.¹⁹ Bethlen erre azt felelte, hogy Beneš magyarelles fellépései miatt a magyar kormány nem nagyon tudja a magyar közvélemény előtt sikerrel képviselni a cseh–magyar közeledés gondolatát, és most adjuk át a szót a találkozóról készült feljegyzésnek: *„Beneš erre azt mondta, hogy ő nem annyira egy cseh–magyar kibékülésre gondolt. Bethlen gróf erre azt válaszolta, hogy felfogása szerint nincs és nem is jöhet olyan magyar kormány, amely a kisantanttal mint egészszel tárgyalásokba bocsátkoznék. Mi (mármint Magyarország–G.L.) igenis készek vagyunk a kisantant-államok mindegyikével külön-külön tárgyalni, de a szövetséggel, melynek éle kifejezetten ellenünk irányul, soha. Ezt a gondolatot egyszer és mindenkorra üsse ki a fejéből.*”²⁰

Összefoglalva az eddig elmondottakat Bethlen és a magyar külügyminisztérium diplomatai úgy ítélték meg, hogy mind Masaryk, mind Beneš, ajánlatai mögött egyértelműen taktikai szempontok húzódnak meg. A csehszlovák elnök és külügyminisztere ezekkel az ajánlatokkal a nemzetközi közvélemény előtt, illetve a nemzetközi diplomácia szereplői előtt így kívánták demonstrálni megegyezési hajlamukat. Ezek az ajánlatok arra szolgáltak, hogy demonstrálják előttük a csehszlovák külpolitika rugalmasságát és engedékenységet. Ezt még azzal kell kiegészítenünk, hogy a taktikai leleményekben kifogyhatatlan, elvakultan magyarelles és a magyar politikusok gondolatvilágát és működését jól ismerő Beneš pontosan tudta, hogy sem Masaryknak sem neki nem kell attól tartania, hogy szavukon fogják őket.²¹ Hiszen a budapesti politikusok mindent vissza akarnak szerezni.

3. A CSEHSZLOVÁK–MAGYAR GAZDASÁGI KAPCSOLATOK

A két világháború közötti időszakban mind Csehszlovákia, mind Magyarország számára létfontosságú lett volna a gazdasági kooperáció.²² 1918 előtt az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között Cseh- és Morvaország a magyar agártermékek egyik fontos piaca volt, ugyanekkor a cseh ipar számára Magyarország nyújtott komoly piacot.²³ A csehszlovák állam másik alkotórésze, Szlovenszko – azaz Felvidék –

¹⁹ Karsai Elek szerk. (1967): A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája. Iratok az ellenforradalom történetéhez IV. kötet. Kossuth Kiadó. Budapest. 219. dokumentum 365–366. old.

²⁰ Uo.

²¹ Pritz Pál (1995/c): Revíziós törekvések a magyar külpolitikában 237. old. In. Pritz (1995/a) 234–240. old.

²² Szávai Ferenc (2010): Vitás és vitatott gazdasági kérdések az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után. Közép-Európai Közlemények. 2010/1. 63–75. old.

²³ Komlós, John (1990): Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században. Maecenas Kiadó. Budapest.

1918 előtt szerves része volt a Kárpát-medencei munkamegosztásnak.²⁴ Ezen munkamegosztás 1918–20-ban megszakadt, ennek következtében Szlovenszónak komoly gazdasági kihívásokkal kellett szembenéznie.²⁵

A kölcsönös egymásrautaltság ellenére az 1920-as években a két ország gazdasági kapcsolatai akadózva működtek. Jól mutatja ezt, hogy Csehszlovákia és Magyarország között csak 1923-ban született meg az első kereskedelmi egyezmény.²⁶

Ezt követte az 1927 májusában aláírt újabb kereskedelmi szerződés, melyben a két ország megadta egymásnak a legnagyobb kedvezményt. Ez a szerződés 1930 decemberében járt le. A kibontakozó világgazdasági válság, amely az agrártermékek árának esésében is éreztette hatását, arra ösztönözte a csehszlovák belpolitikában egyre nagyobb szerepet játszó agráriusokat – az Agrárpárt tagja volt a kormánykoalíciónak –, hogy saját árszínvonaluk védelme érdekében tegyenek intézkedéseket. Az Agrárpárt nyomására 1930 márciusában a prágai parlament meghozta az úgynevezett kenyérsütési törvényt a belföldi agrártermékek védelmére, majd a csehszlovák állam jelentős mértékben megemelte a gabona-, liszt- és állatvámokat. Ez egyértelműen a magyar agrárexportot sújtó lépés volt.²⁷ 1930. november 7-én újabb törvényt hozott a prágai parlament, az úgynevezett őrlési és lisztkeverési törvényt, amely kimondta, hogy mindenki köteles legalább 75 %-ban belföldi búzát felhasználni.

Válaszul a magyar állam a Magyarországra irányuló cseh iparcikk importot sújtó behozatali intézkedéseket vezetett be.²⁸ Ezek után logikus lépés volt, hogy az 1930. december 15-én lejáró magyar–csehszlovák kereskedelmi szerződést, amelynek alappillére a magyar búzabevitel lehetővé tétele, a csehszlovák fél nem volt hajlandó megújítani. Sőt, a már közben megkezdett prágai kereskedelmi tárgyalásokon sem született megegyezés. Úgyhogy a két állam között szerződés nélküli állapot és ennek következtében vámháború keletkezett – értsd kölcsönös vámemelések –, mely ez egészen 1936-ig (ekkor írtak alá egy újabb kereskedelmi egyezményt) eltartott.²⁹ Csehszlovák részről a mezőgazdasági protekcionizmus, míg magyar részről az ipari

²⁴ A részleteket lásd Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.

²⁵ Erről részletesen lásd Vadkerty Katalin (1993): *A Csehszlovák Köztársaság gazdaság története*. In.: Gyurgyík László et. al. (1993): *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Pozsony. 175–216. old.; továbbá Gulyás László (2004): *A szlovák ipar fejlődése, 1918–1993*. In: Horváth Gyula szerk. (2004): *Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói 2*. Budapest-Pécs. Dialóg-Campus Kiadó-MTA Regionális Kutatások Központja. 326–335. old.

²⁶ A kérdéskörrel lásd Márta Romportlová (1988): *A kereskedelmi politika helye a két világháború közötti csehszlovák–magyar kapcsolatokban*. In: Szarka László szerk. (1988): *Békétlen évtizedek. 1918–1938. Tanulmányok és dokumentumok a magyar–csehszlovák kapcsolatok történetéből a két világháború között*. Budapest. 25–43. old.

²⁷ Nosz (1932) 140. old.

²⁸ Fülöp-Sipos (1998) 148. old.

²⁹ Romportlová (1988) 38. old.

termékek állami védelme beárnyékolta a két ország gazdasági kapcsolatait, és ebből szinte logikusan következett a vámháború.

Bár jelen tanulmányban terjedelmi korlátok miatt nem tudunk kitérni a magyar-román és magyar–jugoszláv gazdasági/kereskedelmi kapcsolatokra, arra fel kell hív-nunk a figyelmet, hogy a gazdasági mezőben annyira egyik szomszéd-dal sem mérge-sedett el a helyzet mint a csehszlovák–magyar kapcsolatok esetében.

4. ÖSSZEGZÉS

A kisantant megszületésétől (1920–1921) kezdve egészen annak megszűnéséig (1938) Magyarország a három kisantant ország közül Csehszlovákiával volt a leg-ridegebb viszonyban, a két ország között folyamatosan hűvös, bizalmatlan légkör uralkodott. Az 1921. évi tárgyalások (Bruckés Marienbad) kudarca után komoly kö-zeledésre nem került sor a két ország között. Sőt két mezőben – külpolitika és gaz-daság – komoly összecsapásokra került sor az 1920-as években.

Czechoslovakian-Hungarian Relations in the 1920ies

From the birth of little antante (1920–1921) until the end of it (1938), the relationship of Hungary with Czechoslovakia was the coldest among the three countries of “Little Antante”. After the failure of negotiations between Bruck and Marienbad in 1921, there was no serious approach between the two countries. Moreover there were sever confrontation on two fields, foreign affairs and economic in 1920s.

Our essay we examine features of this period of Czechoslovak-Hungarian foreign affairs.

A KATOLIKUS-PROTESTÁNS VEGYES HÁZASSÁGOK ÉS A REVERZÁLISOK ÜGYE AZ 1920-AS ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

Az első világháborút követő években hazánk katolikus és protestáns egyházai között számos nézeteltérés merült fel. Ezek közül a legtöbb összeütközést és egyéni fájdalmat a vegyes házasságok és a reverzálisok ügye okozta. Ehhez elválaszthatatlanul kapcsolódott az eltérő hitű szülők gyermekei vallásának kérdése, hiszen pontosan ennek eldöntése körül folyt a felekezeti küzdelem. A probléma gyökerei a 19. századba nyúltak vissza. Már akkor állandó vita tárgyát képezte a katolikus egyház azon magatartása, mely tiltotta híveinek, hogy házasságkötésük más vallásúakkal idegen felekezet lelkésze előtt történjen. A katolikus papok viszont csak akkor áldották meg az ilyen frigyet, ha a nem katolikus fél írásbeli kötelezvényt – azaz reverzalist – adott arról, hogy valamennyi gyermeküket a katolikus hitben nevelik. Érthető, hogy ez a protestánsok heves ellenkezését váltotta ki. Ugyanakkor sok katolikus hívőnek lelkiismereti terhet jelentett, hogy házastársát hitével ellenkező cselekedetre kell rávennie.

A vegyes házasságok ügyének rendezésére a dualizmus időszakában állami részről az első lépést az 1868. évi XLVIII. törvénycikk tette meg. Ez a magyarországi reformátusok és evangélikusok katolikus társsal kötött házasságainak bontópereit a katolikus egyházi ítélkezés hatálya alól kivonva világi bíróságok döntéskörébe rendelte. Erdély területén pedig a protestánsok válópereiben eltérő hitű házastárs esetén is saját egyházi törvényszékeiket nyilvánította illetékesnek.¹ Az 1868. évi LIII. törvény a bevett vallásfelekezetekhez tartozók közötti vegyes házasságokat mindkét fél papja előtt érvényesen megköthetőnek minősítette. Tiltotta az ilyen frigyekekből született gyermekek vallására vonatkozó reverzális adását, s kimondta, hogy a fiúk az apjuk, a lányok az anyjuk vallását követik.² Ez a szabályozás közjogi szempontból méltányosnak volt nevezhető, azonban ütközött az érvényben levő katolikus egyházi kánonokkal. Így aztán katolikus részről folytatódott a reverzálisok kikényszerítése,

¹ Balogh Margit – Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 1. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993. 90. p. Tanulmányunkban a magyarországi protestáns egyházak csoportjából a két legjelentősebbnek – a reformátusnak és az evangélikusnak – álláspontját vizsgáljuk az elemzett kérdés-körben.

² Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. 1836–1868. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Franklin-Társulat, Budapest, 1896. 507. p.

s a törvényi előírás alapján protestánsnak számító gyerekek katolikusnak történő „elkeresztelése”. Ennek megszüntetése volt a célja az 1879. évi XL. törvénycikk 53. §-ának, amikor büntetéssel sújtotta azt, aki 18 évnél fiatalabb kiskorú egyént vallás-változtatásra kényszerít. A katolikus papság azonban ezt követően sem hagyott fel korábbi magatartásával. Nem hozott kézzelfogható eredményt Csáky Albin kultusz-miniszter 1890 februárjában kiadott rendelete sem, amely pénzbírsággal fenyegette meg az elkeresztelő lelkészeket.³

A felekezeti viszonyok nem javultak, folytatódott a reverzálisok és a gyermekek vallása körüli küzdelem. Ezért a liberális kormányzat az 1890-es években hozott egyházpolitikai törvények révén szabályozta az elmérgesedett helyzetet. Ezek közül az 1894. évi XXXI. törvénycikk bevezette a kötelező polgári házasságot, amelyet meghatározott feltételek teljesülése esetén fel lehetett bontani. Ezekben a válóperes ügyekben az állami bíróságok voltak jogosultak a döntésre. Azonban a 149. § azt is kimondta, hogy „Ezen törvény a házasságkötésre vonatkozó vallási kötelezéseket érintetlen hagyja.”⁴ Ebből az következett, hogy a protestánsokkal szemben erőfölényben levő katolikus egyház a világi jog területén elvesztette befolyását hívei házasságkötését illetően, azonban megőrizte a felettük gyakorolt lelki kontroll lehetőségét. Ez a kettősség a Horthy-korszakban változatlanul fennállt.⁵

Az 1894. évi XXXII. törvénycikk a gyermekek vallásáról intézkedett. Visszaállította a vegyes házasságok esetében az 1868. évi LIII. törvény által eltörölt reverzálisadás lehetőségét. Azonban a házassági kötelezvényt csak akkor tekintette érvényesnek, ha polgári hatóság – közjegyző, járásbíró, polgármester vagy főszolgabíró – előtt, az előírt alakszerűség betartásával jött létre az esküvőt megelőzően. Azokban az esetekben, amikor a szülők házasságuk megkötéséig nem egyeztek meg hivatalosan gyermekeik vallásáról, a jogalkotók továbbra is érvényben hagyták a nemet követő szabályt. Tehát ilyenkor a fiúk az apjuk, a lányok az anyjuk felekezetéhez tartoztak. Hosszan foglalkozott a törvény szövege a gyermekek vallásváltoztatásának lehetőségeivel, különösen részletezve a hetedik életévüket még be nem töltötteknél követendő eljárását.⁶ Az egyházpolitikai törvények közül az 1894. évi XXXIII. az ál-

³ Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae* I. Aurora Könyvek, München, 1973. 460–461. p.

⁴ Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. 1894–1895. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Franklin-Társulat, Budapest, 1897. 193. p.

⁵ Az 1930-as években Serédi Jusztinián esztergomi érsek kísérletet tett a házassági jog 1894-es rendezésének módosítására. Ám a protestánsok határozott ellenállása és a kormányzati tényezők tartózkodó magatartása megghiúsította kezdeményezése megvalósulását. Lásd: Gergely Jenő: Főpapok, főpásztorok, főbbik. Arcélek a huszadik századi magyar egyháztörténetből. Pannonica Kiadó, Gyoma, 2004. 172–173. p.

⁶ Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. 1894–1895. évi törvénycikkek. Id. mű, 194–195. p.

lami anyakönyvezés bevezetéséről rendelkezett, ezen a téren is meghonosítva hazánkban a modern polgári joggyakorlatot.⁷

A fenti törvények életbelépését követően a vegyes házasságok és a reverzálisok körül zajló katolikus–protestáns küzdelem fokozatosan elcsitult hazánkban. 1907. augusztus 2-án azonban X. Pius pápa közé tette *Ne temere* kezdetű dekrétumát. Ebben úgy rendelkezett, hogy a jövőben a vegyes házasságok csak akkor lesznek érvényesek, ha katolikus pap aktív közreműködésével kötik őket. Ehhez viszont szükséges a protestánsok részéről adott reverzális. Ez hatályon kívül helyezte azt a Magyarországnak korábban a *Quas vestro* pápai brevében és a hozzá fűzött *Lambruschini-féle instrukcióban* adott engedményt, mely a nem katolikus lelkész előtt megkötött vegyes házasságokat ugyan tiltotta, de ha már megtörténtek, akkor nem vonta kétségbe érvényességüket.⁸ Így megszűnt az a kibúvó, amely lehetővé tette, hogy a reverzalist megtagadó protestáns fél katolikus jegyesével református vagy evangélikus templomban keljen egybe anélkül, hogy utóbbit saját egyházában elviselhetetlen fenyték érje. A dekrétum megjelenése ismét csatasorba állította a hazai protestánsokat. Azonban az ezúttal kompromisszumkész katolikus püspökök a Vatikánban elérték, hogy Magyarország Németországhoz hasonlóan mentességet nyerjen a *Ne temere* hatálya alól. Ez az 1906-os *Provida sapientique cura* kezdetű pápai instrukció eredetileg csak Németországra vonatkozó érvényességének hazánkra történő kiterjesztésével és meghosszabbításával valósult meg.⁹ Ennek következtében nálunk folytatódhatott a vegyes házasságok megkötésének mindkét fél számára elfogadható gyakorlata.

Ez a kedvező helyzet 1918. május 19-ig tartott. Akkor ugyanis életbe lépett a katolikus világegyház új törvénykönyve. A *Codex Iuris Canonici* 1060. kánonja mindenhol megtiltotta a vegyes házasságokat, ha veszélyeztetik a katolikus fél és a születendő gyermek hitét. Az 1061. kánon abban az esetben adott felmentést a tiltás alól, ha mindkét jegyes kötelezte magát összes gyermekük katolikusnak történő nevelésére. A kánonjog szerint csak az a vegyes házasság minősült érvényesnek, amit katolikus pap és két tanú előtt kötöttek.¹⁰ Ezzel Magyarországon végérvényesen megszűnt a protestánsok számára a reverzálisadás elkerülésének lehetősége, ha katolikus szempontból érvényes vegyes házasságban akartak élni.

⁷ Id. mű, 195–214. p.

⁸ Szántó Konrád: A katolikus egyház története. II. kötet. Ecclesia, Budapest, 1985. 404. p. A *Quas vestro* brevét még 1841. április 30-án bocsátotta ki XVI. Gergely pápa. Az akkori szentszéki bíboros államtitkár által a brevéhez fűzött kiegészítő utasítást nevezik *Lambruschini-féle instrukciónak*. Maga a breve egyébként a katolikus pap passzív közreműködésével kötött vegyes házasságot is engedélyezte Magyarországon.

⁹ Hermann Egyed: Id. mű, 479. p. A *Provida* a németországi területeken érvényesnek ismerte el a katolikus hívők protestáns lelkészek előtt kötött vegyes házasságait.

¹⁰ Bánk József: Kánoni jog. II. kötet. Szent István Társulat, Budapest, 1963. 171–174. p. Az 1918-as *Codex Iuris Canonici* 1983-ig volt érvényben.

A reformátusok és az evangélikusok azonnal tiltakoztak a számukra hátrányos változtatás ellen. Azonban az 1918-as év hátralevő részében és 1919-ben hazánkban bekövetkezett sorsdöntő fontosságú történelmi események átmenetileg háttérbe szorították a kiobbanni készülő felekezeti csatározást. Ám ez nem jelentette azt, hogy a protestánsok vezetői nem jelezték a katolikusság előjárói felé ezirányú elégedetlenségüket. Ez történt például 1918. december 5-én, amikor katolikus részről Prohászka Ottokár székesfehérvári megyés püspök és gróf Zichy János volt kultuszminiszter a közös keresztény politikai szervezkedés lehetőségéről tárgyalt Kapi Béla dunántúli és Geduly Henrik tiszakerületi evangélikus püspökökkel.¹¹ A protestánsok szóvá tették egyebek mellett a vegyes házasságok és a reverzálisok problémáját akkor is, amikor Prohászkaék 1919 augusztusában tanácskoztak velük közéleti együttműködésük kilátásairól.¹² Természetesen az új egyházi törvénykönyv rendelkezései miatt a katolikus tárgyalófelek nem tehettek semmilyen engedményt ezen a téren. Sőt, a katolikus főpapok erőteljesen szorgalmazták, hogy a Tanácsköztársaság idején kötött vegyes házasságok ügyét utólag rendezzék. Ebben az időszakban ugyanis a világi hatóságok az egyházak és az állam szétválasztása miatt nem foglalkoztak a reverzálisokkal. Márpedig az 1894. évi XXXII. törvénycikk értelmében ezek akkor lettek volna érvényesek, ha hivatalos szervek előtt kötik őket. Ezért az 1919. augusztus 22-én, Budapesten tartott katolikus püspökkari konferencia úgy határozott, hogy átiratot intéz a kultuszminiszterhez. Ebben a püspökök azt kérték, hogy a kömmün alatt csak az egyházi fórumok előtt adott reverzálisokat törvényesnek ismerjék el. Amely esetben pedig nem történt kötelezvény adása, azt az érintettek visszamenőleg tehessek meg. Ezzel egyidejűleg kérték az 1919. március 21. utáni áttérések állami elismerését.¹³ Meg is született 1919 végén a 6822/1919. ME számú rendelet, melyről az 1920. március 17-i püspökkari értekezleten a jelenlevők megállapították, hogy az a katolikus elvárásoknak mindenben megfelel.¹⁴ Csernoch János esztergomi érsek 1920. január 9-én kiadott körlevelében felszólította főegyházmegyeje papjait, hogy az elmulasztott reverzálisok megkötését minden erejükkel mozdítsák elő.¹⁵

¹¹ Tengely Adrienn: A keresztény politikai erők felkészülése az elmaradt 1919. áprilisi választásokra. Egyháztörténeti Szemle. Szerk.: Balogh Judit–Dienes Dénes–Fazekas Csaba. 2006/1. szám, 164. p. Valamint Prohászka Ottokár: Naplójegyzetek. III. kötet (1919–1927). Szerk. és jegyz.: Frenyó Zoltán és Szabó Ferenc SJ. Agapé Kft. nyomdája, Szeged–Székesfehérvár, 1997. 111. p.

¹² Prohászka Ottokár: Id. mű, 111. p.

¹³ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. (A továbbiakban: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...) I. kötet. Összeáll. és bev.: Beke Margit. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII. Aurora, München–Budapest, 1992. 43. p. A katolikus püspökkari értekezleteket az egész Horthy-korszakban Budapesten tartották. Ezért a következőkben nem írjuk ki külön a helyszínüket.

¹⁴ Id. mű, I. kötet, 47. p.

¹⁵ Esztergomi Prímási Levéltár. (A továbbiakban: EPL.) Circulares litterae dioecesanae anno ... ad clerum archidioecesis Strigoniensis. (A továbbiakban: Circulares.) 1920/I. 7. p.

Prohászka Ottokár 1920. április 3-án levelet küldött Csernoch Jánosnak. Ennek egyik fő témája a vegyes házasságok ügye volt. A székesfehérvári püspök ezzel kapcsolatban így írt: „A protestánsok nagyon el vannak keseredve s a parlamentben is ki fog sülni a villamos szikra; méltóztassék odahatni, hogy a status quo ante visszaállíttassék.”¹⁶ Prohászka naplójának 1919. november 22-i bejegyzéséből tudjuk, hogy a reformáció követői iránt egyébként toleráns főpapot idegesítették a protestánsok panaszai az új katolikus egyházi törvénykönyv vegyes házasságokkal kapcsolatos álláspontjára.¹⁷ Azonban tisztában volt azzal, hogy a keresztény-nemzeti Magyarország megerősítése politikai téren megköveteli a katolikus-protestáns együttműködést. Ezért kérte a hercegprímástól, hogy igyekezzen elérni a reformáció egyházai számára elfogadható korábbi állapot visszaállítását a vegyes házasságok kezelését illetően. Csernoch hasonló megfontolásból egyetértett Prohászkaival. De nem Székesfehérvár püspöke volt az egyetlen, aki ilyen kéréssel fordult az esztergomi érsekhez. A Keresztény Szövetség Intéző Bizottsága 1920. április 15-én kelt beadványában arról értesítette Csernochot, hogy agitációt kezd a felekezeti viszálykodások ellen. A bizottság úgy látta, hogy katolikus részről leginkább azzal tudnák előmozdítani a vallási békét, ha a püspöki kar kieszközölné Rómában az enyhítést hazánk számára a vegyes házasságokra vonatkozó szigorú kánonjogi előírások tekintetében.¹⁸

Egyre erőteljesebben hallatták hangjukat a kérdésben a protestánsok is. 1920 folyamán mind több mértékadó református és evangélikus egyházi személyiség hangoztatta kritikai észrevételeit a hazai katolicizmussal szemben. Alapvetően két dolgot sérelmeztek. Az egyik a vegyes házasságok és a reverzálisok megváltozott helyzete, a másik az egyes egyházaknak nyújtott államsegély mértéke volt. Utóbbiról úgy vélekedtek, hogy a katolikusokat jobban támogatja pénzügyileg a kormányzat, mint ahogy az 1848. évi XX. törvénycikk értelmében megengedhető lenne. A katolikusok természetesen védelmezték saját érdekeiket, így egyre élesebb hangvétellű polémia bontakozott ki. 1920 és 1921 fordulójára eltűnőben volt az a békülékeny és együttműködésre törekvő magatartás, ami 1919 második felében és 1920-ban a forradalmak okozta sokkból éledező nagy történelmi egyházakat túlnyomóan jellemezte. A reformáció követőinek csoportjában Raffay Sándor volt az első egyike, aki figyelemztetést intézett a katolikusokhoz. A *Szózat* nevű politikai napilap 1920. április 4-i, húsvéti számában *Föltámadás* címmel írt vezércikket. Ebben a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke egyenesen úgy látta, hogy Magyarországon kultúrharc fenyeget, aminek a katolikusok az okai. Raffay így panaszkodott: „Mi szükség volt a keresztény egyházak ébredő megértését, kölcsönösen vágyott összesimulását ismét szétütni a reverzális újból kihirdetett kényszerével? Hát nem látják be, hogy

¹⁶ EPL Categoria (A továbbiakban: Cat.) 38. 1274/1920.

¹⁷ Prohászka Ottokár: Id. mű, 111. p.

¹⁸ EPL Cat. D/b. 1276/1920.

békés együttélés nélkül csak pusztá jelszó a keresztény kurzus, melynek sem igazsága, sem tartalma nincsen?”¹⁹

Raffay írására azonnal reagált a katolikus sajtó. Az *Új Nemzedék* és a *Nemzeti Újság* című napilapok Vass József véleményét közölték. A későbbi miniszter ekkor egyetemi tanár és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának nemzetgyűlési képviselője volt. Katolikus papként értetlenségének adott hangot Raffay megnyilatkozását illetően. Szerinte felesleges és káros napirendre tűzni a vegyes házasságok kérdését, mert erre vonatkozóan az Apostoli Szentszék már döntött. Az *Új Nemzedék* 1920. április 7-i számában Vass véleménye mellett Petri Elek református püspök nyilatkozatát olvashatták még az érdeklődők. A Dunamelléki Református Egyházkerület lelki vezetője Raffaynál jóval visszafogottabb álláspontra helyezkedett. Általános-ságban azt hangsúlyozta, hogy a keresztény felekezetek összefogására van szükség. Emellett azonban rámutatott arra, hogy a reverzálisokat illetően a katolikus papok részéről „bizonyos merevség” tapasztalható.²⁰

Hamarosan bekövetkezett a probléma Prohászka által megjelölt parlamenti felvetése is. Erre a nemzetgyűlés 1920. április 14-i ülésén került sor Kováts J. István felszólalásában. Az Országos Kisgazda és Földmíves Párthoz tartozó Kováts a református közélet neves személyisége volt. Egy ideig Budapesten teológiai tanárként működött, majd 1918 őszétől 1919 márciusáig a protestáns ügyek kormánybiztosa volt. Nemzetgyűlési beszédében a keresztény kurzus fenntartása és megerősítése érdekében kérte a katolikus egyház vezetőit, hogy vegyék komolyan a protestánsok velük kapcsolatos panaszait. Utalt Raffay Sándor fent említett cikkére, majd négy olyan tényezőt jelölt meg, melynek megoldatlansága súlyosan terheli a katolikus-protestáns viszonyt. A négy elem a következő volt: a reverzálisok ügye, a katolikus autonómia kérdése, a főkegyúri jog gyakorlásának rendezetlensége és a protestáns katonai lelkészlet alárendelése a katolikus tábori püspökségnek.²¹ Kováts hangsúlyozottan foglalkozott a vegyes házasságoknál megkövetelt kötelezvényekkel. Arra kérte a „hazafias katolikus főpapságot”, hogy járjon el a Vatikánban az ezen a téren Magyarországnak régebben biztosított kedvezmény visszaállításáért. Ekkor a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja képviselői közül Prohászka Ottokár közbeszólt: „Meglesz!

¹⁹ Szózat. Politikai napilap. Főszerk.: Ulain Ferenc. 1920. április 4. 1. p.

²⁰ Új Nemzedék. Felelős szerk.: Milotay István. 1920. április 7. 3. p.

²¹ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. I. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1920. 406–408. p. A főkegyúri jog gyakorlásánál a fő problémát az jelentette, hogy az 1918-ban életbe lépett *Codex Iuris Canonici* 329. kánonja kizárólagosan a pápa jogának minősítette a főpapok kinevezését. Ehhez képest csak másodlagos problémát jelentett, hogy az államfői hatalmat kormányzóként gyakorló Horthy Miklós református volt. 1927 májusában az Apostoli Szentszék és a magyar állam egy ún. intesa semplice (egyszerű megállapodás) keretében rendezte a kérdést. Eszerint a püspöki és érseki székek betöltésében a Vatikán dönt, de előzetesen nem hivatalos formában a magyar kormány közölheti az adott esetre vonatkozó észrevételeit. Lásd: László T. László: Egyház és állam Magyarországon 1919–1945. Szent István Társulat, Budapest, 2005. 176–181. p.

A primás maga megy le Rómába!”²² Ezt Kováts örömmel nyugtázta, a jelenlevők pedig általános helyesléssel és tapsal vették tudomásul.

A protestánsok iránti jóindulatáról közismert Csernoch felvállalta a hozzá több irányból érkező felkérést a vegyes házasságok problémájának rendezésére. Ezen a téren volt már tapasztalata, hiszen még csanádi megyés püspökként jelentős szerepet játszott az 1907-es *Ne temere* pápai dekrétum hatálya alóli magyarországi mentesség elérésében.²³ Esztergom érseke 1920. július 6. és 16. között járt Rómában. Útjának eredményéről 1920. október 27-én tájékoztatta a püspökkari konferenciát. Csernoch több kérést terjesztett elő a Vatikánban. Az elcsatolt országrészek egyházjogi helyzetének rendezését illetően segítőkészséget tapasztalt a magyar katolikus érdekek iránt. Nem így történt a katolikusok és protestánsok közötti frigyek ügyében. A hercegprímás – püspöktársai véleményének kikérése után – lényegében azt kérte az Apostoli Szentzséktől, hogy hazánkban a vegyes házasságok esetében engedélyezzék az új katolikus egyházi törvénykönyv életbelépése előtti gyakorlat folytatását. Ezzel kapcsolatban Csernoch vatikáni tárgyalópartnerei hangsúlyozták a felmerülő rendkívül nagy nehézségeket. Némi reményt adott azonban az az ígéretük, hogy a témát az 1920. őszi bíborosi konzisztórium meg fogja tárgyalni.²⁴ Azonban a bíborosok tanácskozását követően elutasító válasz érkezett Rómából. Erről értesülve Csernoch a püspöki kar határozata alapján még egy próbálkozást tett az Apostoli Szentzséknél. Ám az 1921. november 16-i püspökkari értekezleten arról kellett beszámolnia, hogy ismét negatív döntés született az illetékes vatikáni kongregációban.²⁵ Ezek után nem volt mit tenni. Róma hajlíthatatlan álláspontját a kompromisszumra kész magyar főpapoknak tudomásul kellett venniük. Többször már nem kísérelték meg, hogy a katolikus világ egyház központjában a vegyes házasságokra vonatkozó engedményeket kérelmezzenek. A magyarországi felsőklérus protestánsokkal szemben elutasító álláspontot képviselő tagjai teljesen elégedettek voltak a Vatikán fenti magatartásával. Szmrecsányi Lajos egri érsek például már az 1922. március 22-i püspökkari konferencián sürgette, hogy a *Codex Iuris Canonici* vegyes házasságokról szóló előírásait minden főpásztor a legszigorúbban tartassa be.²⁶

A protestánsok elismerően nyugtázták a katolikus egyház hazai elöljáróinak próbálkozásait a vegyes házasságok és a reverzálisok méltányos rendezésére. Nagy volt azonban csalódottságuk, amikor kiderült, hogy ezen a téren Róma részéről a jövő-

²² Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. I. kötet. Id. mű, 407. p. A protestáns érdekeket szenvedélyesen védelmező Kováts J. István egyébként fiatalemberként tért át a római katolikus vallásból a reformátusba.

²³ Reisner Ferenc: Csernoch János hercegprímás és a katolikus egyház szerepe IV. Károly monarchia-megmentési kísérleteiben. *Studia theologica Budapestinensia* 4. Márton Áron Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1991. 31. p.

²⁴ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások... I. kötet. Id. mű, 59–60. p.

²⁵ Id. mű, 84. p.

²⁶ Id. mű, 96. p.

ben nem remélhető semmilyen engedmény. A reformátusok és az evangélikusok tántoríthatatlan kitartással követelték a számukra hátrányos katolikus gyakorlat megváltoztatását. Az evangélikus egyház 1921. november 10–11-én, Budapesten tartott egyetemes közgyűlésén is tárgyalták a vegyes házasságok ügyét. Ekkor az egyház jogügyi bizottsága azt a véleményét fejtette ki, hogy az új katolikus egyházi törvénykönyv nem érvénytelenítette azokat az engedményeket, amelyek Magyarországon a *Codex Iuris Canonici* 1918-as életbelépése előtt a vegyes házasságok tekintetében fennálltak. Ezért a közgyűlés úgy határozott, hogy evangélikus részről semmiféle változtatást nem fogadnak el a megszokott gyakorlathoz képest.²⁷ Ezt a határozatot elküldték a református és az evangélikus egyház azonos érdekeinek képviselőit ellátó Protestáns Közös Bizottságnak és Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Utóbbit felkérték, hogy álláspontjukat közölje a katolikus egyház hazai vezetőivel és igyekezzen elérni náluk az evangélikus vélemény akceptálását.²⁸ Vass 1921 decemberében átküldte az iratokat Csernochnak és állásfoglalását kérte. A hercegprímás 1921. december 28-án kelt válaszában tájékoztatta a kultuszminisztert a probléma megoldására az Apostoli Szentszéknél tett lépéseiről és azok kudarcáról. A helyzet evangélikus értelmezését tévesnek minősítette és leszögezte: „A kérdés, amelyről szó van, hogy t.i. a katolikus egyház saját jogkörében híveinek mely házasságát tarja érvényesnek, kizárólag a kath. egyháznak belső ügye.”²⁹ A kultuszminiszter ennek megfelelő értesítést küldött az evangélikusság eljáróinak.

Ezzel azonban a levélváltás nem zárult le. Ugyanis Sztrehlo Kornél, az evangélikus egyház egyetemes ügyésze és a Protestáns Közös Bizottság előadója ugyanebben a témában levelet írt Csernochnak 1922 júliusában. Aziránt érdeklődött, helyesen értelmezték-e az 1921-es egyetemes közgyűlésen – éppen az ő javaslata alapján – az evangélikusok a vegyes házasságok és a reverzálisok ügyét.³⁰ Csernoch 1922. augusztus 3-án kelt, udvarias hangú válaszában természetesen ugyanazt közölte Sztrehloval, mint korábban a miniszterrel.³¹ Sztrehlo újabb levelében köszönetet mondott a tájékoztatásért, majd kijelentette: „Különösen igaz örömet fejezem ki afelett, hogy a magyar püspöki kar és annak élén Eminenciád iparkodott Rómát arra rábírní, hogy az exemptiót Magyarországnak meghagyják. A magyar püspöki karnak ezen bölcs belátásra valló lépését a mi protestáns egyházi köreinkkel közölni fogom és azt

²⁷ Evangélikus Országos Levéltár. (A továbbiakban: EOL.) Evangélikus egyetemes közgyűlési jegyzőkönyvek. (A továbbiakban: Eek jkv.) IV. kötet. Az 1921. november 10–11-i közgyűlés jegyzőkönyve. 5–6. p. Az evangélikus egyetemes közgyűléseket a Horthy-korszakban mindig Budapesten tartották. Ezért a következőkben nem jelöljük külön a helyszínüket. A korabeli protestáns egyházi testületek és tisztségek nevében szereplő „egyetemes” jelző mai értelemben az „országos” szónak felel meg.

²⁸ EPL Cat. 38. 4124/1921. Raffay Sándor püspök és Zsigmondy Jenő egyetemes felügyelő-helyettes levele Vass Józsefnek 1921. november 22-én. Másolat.

²⁹ EPL Cat. 38. 4124/1921. Csernoch János levele Vass Józsefnek 1921. december 28-án.

³⁰ EPL Cat. 38. 2442/1922. Sztrehlo Kornél keltezés nélküli levele Csernoch Jánosnak.

³¹ EPL Cat. 38. 2442/1922. Csernoch János levele Sztrehlo Kornélnek 1922. augusztus 3-án.

hiszem, hogy ez a kedélyek megnyugtatóra fog szolgálni.”³² Miután Sztchlo vég-
érvényesen megbizonyosodott a hivatalos katolikus álláspontól, azt bejelentette az
evangélikusok 1922. október 12-i egyetemes közgyűlésén. Megállapította, hogy a
Római Kúria ugyan a magyar kormánnyal hivatalosan nem közölte a vegyes házas-
ságok hazai gyakorlatával kapcsolatos felfogásának megváltozását, azonban azt kész
tényként kell kezelni a protestánsoknak. A közgyűlés részvevői Sztchlo jelentésének
meghallgatását követően sajnálatukat fejezték ki arra vonatkozóan, hogy a Vatikán
ezzel a ténykedésével aláássa a magyarországi keresztény felekezetek közötti békés
együttműködést. A kormányhoz felterjesztést küldtek, melyben kérték, hogy min-
dent kövessen el a protestánsokat sértő római intézkedés visszavonására. Az evangé-
likus lelkészeket felhívták a vegyes házasságok elleni küzdelemre. Kijelentették, hogy
amennyiben sehogy sem kerülhető el egy evangélikus házasságkötése katolikkal,
akkor az utóbbitól reverzálist kell szerezni a saját javukra.³³

A reformátusok az evangélikusokhoz hasonló csalódottsággal vették tudomásul
a hercegprímás római próbálkozásainak kudarcát. Több egyházi fórumon foglalkoz-
tak a vegyes házasságok ügyével. Így például az egyetemes konvent Budapesten tar-
tott 1923. június 14-i ülésén tárgyalta a Középszabolcsi Református Egyházmegye
határozatát. Ez arra kérte a református felekezet központi igazgatási testületét, hogy
járjon el az állami hatóságoknál a katolikus egyház megváltozott vegyes házassági
gyakorlata ellen. Akár a világi törvényhozás útján is ériék el, hogy az új katolikus
egyházi törvénykönyvnek a hatályban levő magyar jogrendszerrel ütköző kitételei
a reverzálisok vonatkozásában ne érvényesülhessenek. A konvent úgy döntött, hogy
a szabolcsi reformátusok kérelmét átküldi a Protestáns Közös Bizottsághoz, amely
már foglalkozik a szóban forgó kérdéssel.³⁴ A bizottság 1923. november 16-án és
21-én tartott ülésein a konvent átiratát megtárgyalva külön munkacsoportot hozott
létre annak vizsgálatára, hogyan lehetne megszüntetni a vegyes házasságoknál a pro-
testánsokat sértő újfajta katolikus gyakorlatot.³⁵ A Protestáns Közös Bizottság éve-
kig foglalkozott a problémával, azonban kézzel fogható eredményt nem ért el. Hiába
fordult a kormányhoz, az sem tudott hathatósan eljárni az Apostoli Szentszék e
téren hajlíthatatlan magatartásának megváltoztatását illetően.

Az 1920-as évek folyamán a sajtóban és a különböző egyházi rendezvényeken
katolikusok és protestánsok egyaránt számtalan alkalommal foglalkoztak a vegyes
házasságok és a belőlük születő gyermekek vallásának kérdésével. A katolikus püs-
pöki kar 1926. március 17-i ülésén Cesare Orsenigo budapesti apostoli nuncius a

³² EPL Cat. 38. 2442/1922. Sztchlo Kornél levele Csernoch Jánosnak 1922. augusztus 14-én.

³³ EOL Eek jkv. IV. kötet. Az 1922. október 12-i közgyűlés jegyzőkönyve. 8. p.

³⁴ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1923. évi június
hó 12–14. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Benedek Zsolt. Bethlen
Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1923. 144. p.

³⁵ Sztchlo Kornél: A Protestáns Közös Bizottság munkája 1892–1924. Bethlen-nyomda Rt.,
Budapest, 1926. 55–56. p.

Vatikán elégedetlenségét tolmácsolta amiatt, hogy Magyarországon gyakoriak a vegyes házasságok. Kijelentette, hogy ezek veszedelmességére a katolikus hívőket erősen figyelmeztetni kell, s az ilyen frigyek létrejöttét meg kell nehezíteni. A katolikus főpásztorok azonnal kinyilvánították, hogy korábban is elítélték ezt a káros szokást, s most „... a Szentatya óhajára fokozott éberséggel igyekeznek a vegyes házasságokat akadályozni.”³⁶ Ezt követően a püspökök körlevelekben figyelmeztették a katolikus papságot a *Codex Iuris Canonici* ide vonatkozó előírásainak szigorú betartására. Az Esztergomi Főegyházmegyében az 1927. augusztus 30-án keltezett pásztorlevél hívta fel a plébánosok figyelmét a vegyes vallás házassági akadálya alóli felmentés feltételeire.³⁷ A hívőknek lelkészeik elmagyarázták a más vallásúakkal kötött házasságok káros lelki következményeit. Bilkei Ferenc székesfehérvári esperes-plébános pedig tájékoztató brosrút adott ki 1928-ban annak indoklására, hogy miért tiltja a katolikus egyház a vegyes házasságokat.³⁸

Természetesen a protestáns lelkipásztorok szintén igyekeztek visszatartani a gondjukra bízottakat a vegyes házasságoktól. Például Ravasz László – a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke – az 1920-as évek közepén *Az igazi házasság* című füzetében óvta a reformátusokat a katolikusokkal való frigyre lépéstől.³⁹ Emellett a reformáció követői kitartóan bírálták a katolikusok hajlíthatatlan magatartását. A reformátusok negyedik budapesti országos zsinatának 1928. május 11-i ülésén a felekezet iskoláiról szóló VI. egyházi törvény módosításáról tárgyaltak. Ennek során napirendre került a vallási közösség tanítóinak és tanárainak házasodása. A zsinati atyák tiltották a kálvinista tanszemélyzet számára a katolikusokkal történő vegyes házasságok kötését és saját egyházuk kárára a reverzális adását. Az erről folytatott vitában Kovács J. István zsinati jegyző kárhoztatta a *Codex Iuris Canonici* felfogását a vegyes házasságokról.⁴⁰ Görömbey Péter nagykállói református lelkész pedig egyenesen úgy látta, hogy a kánonjogi törvények szellemisége szerint „... aki nem katolikus, az nem is ember.”⁴¹

³⁶ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások... I. kötet. Id. mű, 172. p.

³⁷ EPL Circulares. 1927/VIII. 37–38. p.

³⁸ Bilkei Ferenc: Miért tiltja a katolikus egyház a vegyes házasságokat? Vörösmarty Nyomda, Székesfehérvár, 1928.

³⁹ Ravasz László: Az igazi házasság. Komoly szó református vőlegényekhez és református menyasszonyokhoz. Kiadja a Magyar Traktátus Társaság, Budapest, é. n.

⁴⁰ A Magyarországi Református Egyház Budapesten 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának naplója. I. kötet. Első ülésszak 1928. május 8–16. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 1928. 78. p.

⁴¹ Id. mű, 80. p. Bár Görömbey fenti véleménye túlzó, az kétségbenvonhatatlan, hogy alaposan ismerte a *Codex Iuris Canonici* vonatkozó részeit. Erről tanúskodik a témában kiadott könyve is. Vö.: Görömbey Péter: A felekezeti béke és a kánoni törvénytár intézkedései. Városi Nyomda, Debrecen, 1934. A mű címében Görömbeyként szereplő szerző kétségtelenül azonos a zsinati iratokban Görömbey néven emlegetett személlyel.

Újra foglalkozott az eltérő vallásúak házasságainak kérdésével a katolikus püspökök konferenciája is 1929. március 13-án. Az értekezlet napirendjén szerepelt, hogy a Sacra Congregatio S. Officii 1928. december 31-én kelt iratában aziránt tudakolódott, nem volna-e lehetséges Magyarországon a vegyes házasságokkal kapcsolatos reverzálisokat szabályozó állami törvények módosítása.⁴² A vatikáni legfőbb hitügyi hatóságnak az ötlet felvetésére sikerült kiválasztania a két világháború közötti időszak hazai szempontból egyik legkevésbé alkalmas részét. Hiszen az ilyen próbálkozás nyugodt felekezeti közeli helyzetben sem kerülhette volna el a protestánsok heves tiltakozását. 1928 és 1929 fordulóján pedig egyáltalán nem volt békésnek nevezhető nálunk a katolikus-protestáns viszony. Ennek oka XI. Pius 1928. január 6-án kiadott *Mortalium animos* kezdetű enciklikája volt. Ebben a pápa rámutatott, hogy a római egyház Krisztus egyedül igaz egyháza. Minden rajta kívül eső keresztény vallási csoportot szakadársgánnak bélyegzett. A katolikus hívőknek pedig a leghatározottabban megtiltotta, hogy az ismételten eretneknek nyilvánított protestánsok vallási egységteremtésében részt vegyenek.⁴³ A pápai körlevél nemzetközileg és hazánkban egyaránt éles kritikát váltott ki a reformáció követőinek táborában. Ennek következtében 1928–1929-ben idehaza rendkívül feszültté vált a kereszténység két nagy irányzatának kapcsolata. A katolikus főpapokban volt annyi józan belátás, hogy ilyen körülmények között nem tartották alkalmasnak az időt a reverzálisok állami újraszabályozásának kezdeményezésére. 1929. tavaszi értekezletükön ennek megfelelően foglaltak állást. Ugyanakkor ígéretet tettek a Szent Officium két további felvetésének teljesítésére. Ezek közül az egyik a vegyes házasság tilalma alóli felmentések megadásának szigorítására vonatkozott. A másik az egyházi engedély nélkül kötött frigyek utólagos jóváhagyásának megnehezítését tartalmazta.⁴⁴ Ilyen módon igyekeztek visszaszorítani a túl gyakran tartott házasságkötések számát az eltérő vallásúak között.

A vegyes házasságok gyakoriságának csökkentésére nem csak a katolikus, hanem a református és az evangélikus egyház is folyamatos erőfeszítéseket tett. Mindhárom felekezet vezetése tisztában volt vele, hogy a legideálisabb az lenne, ha híveik csak saját vallási közösségükön belül házasodnának. Ez egyrészt megszüntetné az egyházi jogi problémákat. Másrészt elmúlna annak a veszélye, hogy valamelyik házastárs ráveszi hitének elhagyására a másikat, vagy vallási közömbösségbe torkollik kapcsolatuk. Az emberi szíveknek azonban nem lehetett parancsolni, sem észérvekkel meggyőzni a szerelmeseket. Bár az évente létrejött vegyes házasságok száma mutatott ingadozást, de jelentősen nem változott. Így például 1920-ban 18 879; 1925-ben 14 893; 1931-ben 15 890 volt az eltérő vallásúak által kötött házasságok száma

⁴² A magyar katolikus püspöki tanácskozások... I. kötet. Id. mű, 247. p.

⁴³ Karl Heussi: Az egyháztörténet kézikönyve. Osiris Kiadó – Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000. 542. p.

⁴⁴ A magyar katolikus püspöki tanácskozások... I. kötet. Id. mű, 247–248. p.

hazánkban.⁴⁵ Ami ezeknek az esküvőknek az adott években megtörtént összes házasságkötésből való részesedését illeti, az a következőképpen alakult: 1920-ban 17,5%; 1925-ben 20,0%; 1931-ben 20,8%.⁴⁶ Ez az arány valóban magas volt, így érthető, hogy miért sürgették a Vatikánban a csökkentésére való törekvést. A vegyes házasságoknak csak egy részében történt reverzálisadás. Akik nem akartak egyoldalúan megegyezni gyermekeik vallásáról, azokat a protestáns lelkészek eskették meg, vagy csak polgári házasságot kötöttek. A reverzalist adók részesedése az összes vegyes házasságon belül így változott: 1920-ban 34,4%; 1925-ben 39,3%; 1931-ben 48,7%.⁴⁷ Ezekből a megegyezésekből a katolikus egyház javára jött létre 1920-ban 54,1%; 1925-ben 51,8%; 1931-ben 53,1%. A református felekezetnek kedvezett az összes reverzálisból 1920-ban 36,1%; 1925-ben 38,1%; 1931-ben 37,5%. Az evangélikus hitben kívánta minden gyermekét nevelni a vegyes házasságoknak 1920-ban 9,1%-a; 1925-ben 9,3%-a; 1931-ben 8,6%-a.⁴⁸ A kiemelt évek adatai hűen tükrözik az 1920-tól 1931-ig terjedő időszak vegyes házassági és reverzálisadási tendenciáit. A statisztikai adatok alapján látható, hogy a szigorú egyházfegyelem révén a katolikus egyház biztosítani tudta magának a születendő gyermekeket a vegyes házasságok abszolút többségében. Azonban korántsem tudta elérni azt az arányt – tulajdonképpen a 100%-ot –, amit szeretett volna. Mindezek következtében a katolikusok a maguk szempontjából ugyanúgy elégedetlenek voltak a reverzálisok megoszlásának alakulásával, mint a protestánsok, akik folyamatos veszteségeket szenvedtek el ezen a téren.

A reformátusok és az evangélikusok nem szűntek meg követelni a vegyes házasságok és a belőlük származó gyerekek vallásának nekik szintén elfogadható rendezését. Kitűnt ezen a téren Raffay Sándor, aki sokszor kemény hangvételben nyilatkozott erről a problémáról. A katolikus püspökök 1929. október 25-én tartott értekezletükön nehezményezték, hogy „... ez évi október 4-én elhangzott beszédében Raffay erős és bántó bírálat tárgyává tette a vegyes házasságokról szóló katolikus tanítást.”⁴⁹ Ezzel Raffay püspöki jelentésére utaltak, amit a Bányai Evangélikus Egyházkerület 1929. október 4-én, Budapesten tartott közgyűlése elé terjesztett. Ebben gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszternek címezve szavait a következőket mondta: „Bízom abban is, hogy a vegyesházasságok kérdésében a római katolikus egyház hivatalos és most már a gyakorlatba is beleerőszakolt kíméletlen

⁴⁵ Somogyi István: A reverzálisok. Megegyezések a gyermekek vallására. Jupiter Könyvnyomda, Budapest, 1933. 33. p.

⁴⁶ Ugyanott.

⁴⁷ Id. mű, 36. p.

⁴⁸ Az 1920-as és 1925-ös adatok származási helye: Karner Károly: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Theológiai Tanulmányok 14. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, Debrecen, 1931. 35. p. Az 1931-es adatok származási helye: Somogyi István: Id. mű, 36. p.

⁴⁹ A magyar katolikus püspöki tanácskozások... I. kötet. Id. mű, 270. p.

eljárásának megszüntetésére, míg arra idő van, minden lehető megtesz...⁵⁰ Ezt a kitételel a katolikus sajtó hevesen támadta, elutasítva Raffay kritikájának jogosságát. Hasonlóan tettek a főpásztorok is. Az evangélikus püspököknek azonban nem lehetett kedvét szegni. Az elkövetkező években változatlan határozottsággal képviselte egyháza érdekeit ezen a téren.

XI. Pius pápa 1930. december 31-én *Casti connubii* kezdetű enciklikát tett közzé. A körlevélben a katolikus egyházfő a modern kor kihívásaival szemben védelmezte az egyház tanítását a keresztény házasságról. Idealizálta a férfi és a nő tradicionális kapcsolatát és erkölcsileg jóváhagyta a családban hagyományosan kialakult szerepeket.⁵¹ Elutasította azt a felfogást, hogy a polgári házasság egyenrangú lenne az egyházzal. Kárhoztatta a vallási közönyt és hitehagyást eredményező vegyes házasságokat és a válást. A családok és a társadalom jövőjének biztosítására egyedüli járható útként a katolikus házasság megerősítését jelölte meg.⁵² A pápai megnyilatkozás újabb lendületet adott hazánkban a felekezeti vitáknak.

A Horthy-korszak hátralevő részében végig fennmaradtak a nézeteltérések a vegyes házasságokról és a belőlük származó gyermekek vallására vonatkozó reverzálisokról. Ám az ezekről zajló polémia semmilyen pozitív eredményt nem hozott. A reformátusok és az evangélikusok nem tudták elérni az 1918-as *Codex Iuris Canonici* életbelépése előtti helyzet visszaállítását, amely nekik megnyugtató lett volna. Azonban a katolikus egyház sem tudta keresztülvinni céljainak teljes megvalósítását ezen a téren. Így az 1919 és 1945 közötti hazai katolikus–protestáns kapcsolatokat leginkább megterhelő problémakör megoldatlan maradt.

⁵⁰ EOL Bányai Evangélikus Egyházkerület Levéltára. Különanyag. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Az 1929. október 4-i közgyűlés jegyzőkönyve. 28. p.

⁵¹ Gergely Jenő: A pápaság története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 338. p.

⁵² EPL Circulares. A pápai enciklika magyar fordítása bekötvé az 1931-es kötet végére.

Die Sache von den katholisch-protestantischen Ehen und des Reverses
in den 1920er Jahren in Ungarn

In den 1920er Jahren wurden mehrere Auseinandersetzungen zwischen den ungarischen katholischen und protestantischen Kirchen aufgetaucht. Dazwischen verursachten die meisten Konflikte die Sache von der gemischten Ehe und des Reverses. Der Ausgangspunkt dieses Problems war das Codex Iuris Canonici, welches in der römisch-katholischen Kirche in 1918 in der Inkraftsetzung war. Es hat bestimmt, dass eine römisch-katholische Person eine gültige Ehe mit einem nicht katholischen Mensch nur vor einem katholischen Pfarrer binden darf. In solcher Situation mussten sie, die Katholiken und auch anderes Teil, ein Verpflichtungsschein, sogenannte Revers davon geben, dass sie alle Kinder in dem katholischen Glauben erziehen werden. Die Protestanten haben dagegen protestiert und sie mochten erreichen, wenn ein Kind in einer gemischten Ehe geboren wird, könnten der Junge die Religion von seinem Vater und das Mädchen von seiner Mutter befolgen. Dafür haben sie immer wieder um die staatliche Leitung bitten, dass sie bei den Katholiken erzielen, dass sie ihr Verhalten der gemischten Ehe verändern.

János Csernoch, wer der Erzbischof in Esztergom (Gran) war, verursachte in 1920 und in 1921 im Vatikan, dass die katholische Kirche bestimmte Zession für die Protestanten im Fall der gemischten Ehe in Ungarn geben könnte. Jedoch haben sie im Zentrum der Weltkirche diese Bitte steif abgelehnt. Es hat die Missbilligung von den Protestanten verursacht und es hat eine konfessionelle Anfeindung ergeben, welche mehrere Jahren lang gedauert hat. Von der Leitung der protestantischen Kirchen war Sándor Raffay, wer ein lutheranischer Bischof gewesen ist, wer den Standpunkt der katholischen Kirche beurteilt haben. Ähnlich haben sich der reformierte Bischof, László Ravasz, István Kovács J. ein Synodenotar und andere verhalten. Natürlich sind die meisten heftigen Antworten von der katholischen Seite nicht weggeblieben.

Der Papst, Pius der XI., hat die Enzyklika Casti connubii in 1930 veröffentlicht. Es hat die gemischten Ehen verpönt und es hat anvisiert, die katholischen Ehen zu verstärken. Diese päpstliche Äusserung hat einen neuen Anstoss für die konfessionelle Streitigkeit in Ungarn gegeben, welche zu keinen positiven Ergebnissen geführt hat.

BETHLEN DUNÁNTÚLI KAMPÁNYKÖRÚTJA ÉS EREDMÉNYEI 1922-BEN

E témával még nem foglalkozott a szakirodalom. Romsics Ignác Bethlen Istvánról szóló nagysikerű biográfiája nem tárgyalja a miniszterelnök 1922-es nemzetgyűlési választásokban játszott szerepét.¹ E kérdéssel nem foglalkozott érdemben Szabó Ágnes: A konszolidáció kezdete – 1922 c. tanulmánya sem.² Ezt nem teszi meg Paksy Zoltán: Választások Bethlen módra – 1922 c. legújabb összegzése sem.³

Eddig mi is csak az Országos Kisgazda- és Földművespárt Országos Kisgazda-, Földműves és Polgári Párttá bővítésének – azaz az Egységes Párt megalakításának – folyamatát vizsgáltuk.⁴ Látva azonban e kérdéskör vizsgálatának elhanyagoltságát és fontosságát, hozzákezdünk a téma részletes feldolgozáshoz. E munkánk első része Bethlen és Nagyatádi Szabó 1922-es választási körútja Csongrád megyében címmel 2010-ben jelent meg.⁵ Ennek folytatása volt a Bethlen István 1922-es kampánykörútja és eredményei a Duna-Tisza közén c. tanulmány megjelenése 2011-ben.⁶ Ezt követte 2013-ban Az Egységes Párt és az 1922-es választások előkészítése c. értekezésünk.⁷ E munkák sorába illeszkedik jelen tanulmányunk.

CELDÖMÖLKÖN

Bethlen május 13-án, szombaton este indult el a háló- és étkezőkocsival is ellátott különvonaton a Nyugat-dunántúli kampánykörújtára. Erre az útjára elkísérte Vass József kultuszminiszter és Hegyeshalmy Lajos kereskedelmi miniszter, akik a kor-

¹ Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet. Bp. 1991. 147. o.

² Szabó Ágnes: A konszolidáció kezdete – 1922. Lásd: Parlamenti választások Magyarországon. 1920–1990. Napvilág K. Bp. 1994. Szerk.: Földes György, Hubai László. 85–104. o.

³ Paksy Zoltán: Választások Bethlen módra – 1922. Parlamenti választások Magyarországon. 1920–2010. Napvilág K. Bp. 2010. Szerk.: Földes György, Hubai László. Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás. 83–109. o.

⁴ Sipos József: Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt kormánypárttá bővítése. Századok, 2002. 5. sz. 899–1059. o.

⁵ Sipos József: Bethlen és Nagyatádi Szabó 1922-es választási körútja Csongrád megyében. Lásd: Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szerk.: Miklós Péter. Belvedere. Szeged. 2010. 46–57. o.

⁶ Sipos József: Bethlen István 1922-es kampánykörútja és eredményei a Duna-Tisza közén. Lásd: Acta Historica. Tomus CXXXIII. Szeged, 2011. 71–92. o.

⁷ Sipos József: Az Egységes Párt és az 1922-es választások előkészítése. Múltunk, 2013/4. 186–246. o.

mánpárti KNEP és az Egységes Párt közös jelöltjei voltak a vasvári és a szombathelyi választókerületekben. Ott voltak még: Eckhardt Tibor sajtófőnök és dr. Kassay Béla, a miniszterelnök titkára. A kormánypárt vezetőségét Simonyi-Semadam Sándor volt miniszterelnök képviselte. Az Egységes Párt vezetőségéből most hiányzott Gömbös Gyula ügyvezető alelnök, aki ezen a napon saját abádszalóki választókerületében mondta el programbeszédét. A vonat 14-én reggel fél nyolckor érkezett meg a celldömölki állomásra. Ott Maróthy László főispán, Gyömöre György a választókerület egységes párti jelöltje, Herbst Géza alispán és dr. Radó Gyula pártelnök köszöntötték a vendégeket. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége helyi szervezete és a protestáns nőszervezet vezetői virágcsokrokkal köszöntötték Bethlent.

A gyűlés nyolc órakor kezdődött a városháza előtti téren. Gyömöreynak gróf Cziráky György legitimista politikus volt az egyik ellenfele. A másik pedig Mohácsi Lajos marcalgergelyi református lelkész. Ő április 11-én elvbarátaival együtt kivált az Egységes Pártból és megalakították az ellenzéki 48-as-Kisgazda-Földmíves és Polgári Pártot, amely agrárdemokrata programot vallott. Május elején pedig a Rassay által vezetett Függetlenségi- Kisgazda- Földmíves és Polgári Párttal kötöttek választási szövetséget. Gr. Cziráky még egyetlen programbeszédet sem tartott a választókerületben. Mégis veszélyes ellenfél volt, mert gróf Mikes szombathelyi püspök korábban kibocsátott egyházi körlevele, a legitimista jelöltek támogatásra szólította fel Nyugat-Dunántúl katolikus többségét.

A Szózat szerint Mohácsi Lajos ellenzéki fellépése paptársai körében sem találkozott teljes egyetértéssel és az egyházmegyei lelkészi értekezlet tiltakozott is szereplése miatt. Különösen a földreform demokratikus végrehajtásáért, a nincstelenek és a szegényparasztok helyzetének javításáért kampányolt. Ezt a Szózat szintén kifogásolta, mert e követeléseket túl radikálisnak tartotta.

Ebben a helyzetben Bethlen a városháza erkélyéről a mit akar az Egységes Párt kérdésre a következőket mondta: *„Független Magyarországot, erős Magyarországot nemzeti királysággal. Szociális és felekezeti békét akar, keresztény nemzeti demokráciával.”* Szociális és felekezeti békét azért akarunk, – mondta – mert a nemzetet *„a romlásba a szociális torzszalkodás és az osztályok egymás elleni harca döntötte. Ennek a harcnak véget kell vetni.”*

A legitimisták azon vádjaira, hogy az országban protestáns kormány van, amely protestáns királyt akar, ezt válaszolta: *„Nincs protestáns kormány, csak magyar. Nincs felekezeti állam, csak nemzeti,* amely nem akar semmiféle protestáns királyt a nemzet katolikus többségének. *Keresztény nemzeti demokráciát akarunk”* – ismételte meg. Mert e nélkül „nincs erős nemzet. E nélkül nincs nemzeti kormány, amely a nép széles vallain nyugszik.”

E nagy célok érdekében – mondta – *„demokratikus alapokra akarjuk az alkotmányt fektetni.”* Ezért *„meg kell reformálnunk alkotmányos intézményeinket, meg kell alkotni a főrendiház reformját,* meg kell szűnni annak az időnek, amikor születési előjogok alapján hoztak törvényt. Gondoskodni kell arról, hogy a főrendiházban a magyar

kultúrának vezető szerepet vívó tagjai is részt vehessenek a törvényhozásban. *Az önkormányzatokhoz hozzá nem nyúlunk*, de itt is *gondoskodni fogunk arról, hogy minden társadalmi osztály megfelelő érdekképviselést nyerjen* a törvényhozó városi és községi bizottságokban.” Ezzel a kompromisszumos formulával egyrészt az önkormányzatokban ülő virilistákat, vagyis a vagyonosokat nyugtatta, másrészt a Kisgazdapárt agrár-demokrata csoportja követései egy részének a megvalósítását is ígérte.

Ígérte a földreform „becsületes” végrehajtását. Ugyanakkor a rá oly jellemző módon ehhez hozzátette: azt nem azért csináljuk meg, hogy a *„földbirtokos osztályt szegényebbé tegyük, hanem, hogy a földnélkülieket földhöz juttassuk.”* Ígérte azt is, hogy a kormány megfelelő beruházási programokkal új munkahelyeket fog teremteni.

A miniszterelnök tehát lényeges kérdésekkel foglalkozott és már itt válaszolt a legitimisták által felvetett és a katolikus többséget foglalkozató kérdésekre. Ezeknél azonban fontosabbak voltak *az alkotmány demokratikus alapokra való helyezéséről mondott ígéretei*. A főrendiház megszüntetését, illetve reformját a Kisgazdapárt agrár-demokrata csoportja is követelte. Bethlen itt a lehetséges kompromisszumot, vagyis a főrendiház reformját ígérte: a születési előjogok megszüntetésével és a kultúrális élet vezetőinek bevonásával. Ez a legitimista arisztokrácia megfélemlítését is szolgálta. Az önkormányzatok reformjáról azonban csak azt a homályos ígértetett tette, hogy azokban minden társadalmi osztály megfelelő képviselést kap. Tehát mindkét kérdésben az általánosság szintjén beszélt.

Vass József foglalkozott a királykérdéssel és a legitimisták által folytatott felekezeti vitákat elítélte. A gyűlés végén Hegyeshalmy Lajos is a választók figyelmébe ajánlotta Gyömöreyt. Ezután a miniszterelnök kíséretével Kőszegre utazott.

KŐSZEGEN

Ott a város nevében Jambrics Lajos polgármester és Veres István nagybirtokos, az Egységes Párt helyi elnöke köszöntötték. Bethlen válaszában hangoztatta: *„mi az egységet, békét, az egyetértést és a megbocsátást hirdetjük.”* A népgyűlésen pedig, – ahol Rakovszky Iván volt nemzetgyűlési képviselő mondta el programbeszédét – ismét a konszolidáció feladatairól beszélt: *„Az a meggyőződés vezet minket, hogy csakis a polgárság becsületes munkája és az egész társadalom egyetértése lesz képes ezt az országot talpra állítani. Negyven éve küzdöttünk az önálló hadseregért, önálló vámterületért, nemzeti jegybankkért és önálló külpolitikáért. Mindez egy nap alatt az ölünkbe hullott. Van nemzeti hadseregünk, de le van szerelve. Van önálló pénzügyünk, de nincs hozzá pénzünk. Van önálló vámterületünk, de nincs hozzá területünk. (...) Hogy e vívmányokat értékesse tehessük, ehhez a képességet nem várhatjuk a szerencsétől, hanem csak saját magunktól, az egész polgárság becsületes munkájától.”*

Itt is hangoztatta: az Egységes Párt *„társadalmi békét akar.”* A nemzetet csak akkor lehet kivezetni a bajból, ha a *„társadalmi és az osztálybéke helyreáll”* – mondta. Végül azzal biztatta a hallgatóságát, hogy a *„trianoni béke nem az utolsó szó, ame-*

lyet Európa kimondott és közeledik az idő, amikor majd szebb napokat élhetünk.” A felelősséget azonban elhárította magától, mert így fejezte be a beszédét: „Ez azonban inkább önöktől függ és nem a kormánytól, mert a nemzetnek sorsa a nemzet kezében van.” Ennek ellenére a miniszterelnök beszédét nagy tetszéssel fogadták a kőszegiek.

A népgyűlés után a városházán tartott ebéden Bethlen még a következőket mondta: „ez a választás sokkal fontosabb, mint hinnénk, mert nem normális időket élünk. (...) *Azt hiszem, csak erős kormány és egységes kormányzópárt lesz képes ezt az országot megmenteni azoktól a bajoktól, amelyek még mindig fenyegetik.*” A miniszterelnök szavait és támogatását Rakovszky Iván köszönte meg és felhívta a város társadalmát, hogy „szervezkedjék és tömörüljön az Egységes Párt zászlaja alá.”

A miniszterelnök tehát a Kőszegen elmondott beszédében is reálisan vázolta a belpolitikai helyzetet és foglalta össze a kormány előtt álló konszolidációs feladatokat. Ezután Bethlen Szombathelyre utazott. A kőszegi ebéd után még Simonyi-Semadam Sándor szólt a külpolitikai helyzet és a királykérdés összefüggéseiről. Erről beszélt Echardt Tibor is: kifejtette a legitimista és a szabad királyválasztók közötti ellentétek nemzeti egységet bomlasztó hatását, amelyet – szerinte – elvi szinten a magyar alkotmányos keretek között kell és lehet majd megoldani. A sajtófőnök szól a Szombathelyen Lingauer Albin szerkesztésében megjelenő legitimista *Vasvármegye* c. újság karlista és társadalombomlasztó tevékenységéről is. Erre azért volt szükség, mert Lingauer volt Rakovszky kőszegi legitimista ellenfele. Ő az Andrássy-Friedrich-párt jelöltje volt. Patacsi Dénes, Baranya megyei kisgazda pohárköszöntőjében *a város és a falu együttműködésének* szükségességét emelte ki. A Kőszegen maradt miniszterelnöki kíséret tagjai autón mentek Szombathelyre.

SZOMBATHELYEN

Bethlent a szombathelyi állomáson is nagyszámú és lelkes közönség várta. A vármegye nevében dr. Maróthy László főispán, a keresztény pártokból egyesült Hegyeshalmy-párt nevében pedig dr. Németh Gyula pártelnök üdvözölte. Tehát Szombathelyen a KNEP Hegyeshalmyt támogató csoportja – a választási kampány idejére – szövetséget kötött az Egységes Párt városi szervezetével és ilyen szervezeti keretekben támogatták a miniszter kampányát.

A pályaudvaron elhangzott köszöntésekre a miniszterelnök így válaszolt: „innen Szombathelyről és Vasvármegye területéről indul ki a propagandaharc a kormány ellen. Azért jöttünk ide, hogy ennek a propagandának a szemébe nézzünk. (Éljenzés!)” Magabiztosan kijelentette: a legitimista „propagandának nincs talaja az országban,” azt le is fogjuk győzni.

Az állomásról a miniszterelnök és kísérete a közönség sorfala között a városháza hajtatott. Ott Herbst Géza alispán és Joódy Endre kerületi rendőrtanácsos (!) valamint a vármegye tisztségviselőinek tisztelegését fogadta. Onnan a megye előkelő-

ségeivel a Kultúrpalotába hajtattott. Ott először Hegyeshalmy beszélt, aki nem adott részletes programot, mert azt korábban már kétszer ismertette. Kiemelte: a kormány eldöntötte, még a választások előtt javítani fog a közalkalmazottak súlyos helyzetén. Tiltakozott a legitimisták azon vádjai ellen, hogy a kormány az 1921-es őszi detronizációval forradalmi alapra helyezkedett volna. Hangoztatta, megvalósította a szombathelyi kereskedők kívánságát: a városban áru- és terménytőzsdét hoztak létre. Ígérte, – ha megválasztják – az értéktőzsdét is létrehozzák. E példák is mutatják, hogy a választásokon – már akkor is – kemény gazdasági és pénzügyi érdekérvényesítésért is folyt a küzdelem.

Utána – éljenzés és taps kíséretében – Bethlen emelkedett szólásra és egy lendületes beszédben rámutatott az ellenzék és különösen a legitimisták – szerinte – kétszínű játékára. Kijelentette: ő a választási kampányban már többször kifejtette a kormány programját. Az ellenzék részéről azonban ő programot eddig még nem hallott, csak vádaskodásokat. Ezekkel az ellenzék az országban a „szerencsétlen háború és a forradalmak okozta nyomorúság következtében beállott elégedetlenséget” akarja fokozni. „Az elégedetlenséget könnyű fokozni és szervezni, de ez nem komoly program.”

Volt igazság ebben az állításában. Mint ahogy abban is, hogy a „kormány nagyon súlyos örökséget vett át (...) a háború, a forradalmak és az idegen megszállás folytán, és ennek következményeit az ország még hosszú éveken át sanyaltni fogja, pillanatnyilag segíteni rajtuk nem lehet és csak a nemzet vállvetett munkája lesz képes az országot ebből a helyzetből kiemelni. (Úgy van! Úgy van!)”

Ezután sorban válaszolt azokra a vádakra, amelyeket gróf Andrássy Gyula és legitimista társai az utóbbi időben a kormányról állítottak. Helyeselte az ellenzék „Tessék takarékoskodni!” követelését. De akkor nem kell az ellenzéknek követelni a legdrágább reformokat, – mondta. A beszédéből nem derült ki, hogy mely reformokra gondolt. Foglalkozott a folytatódó drágasággal is. Visszaütasította az ellenzék vádját, hogy az 1921 tavaszán visszaállított mezőgazdasági szabadforgalom okozta volna az „általános óriási drágulást.” Jogosan mondta: „*a mai viszonyok között sem ez a kormány, sem az ő kormányuk nem tudna vállalkozni arra, hogy újból rekviráljon és maximáljon.*” Ezzel összefüggésben beszélt arról is, hogy miért nem lehet még szabadabbá tenni a külkereskedelmi fogalmat.

A miniszterelnök elismerte, hogy a gyorsuló infláció miatt a tisztviselők helyzete nagyon rossz. Bejelentette: a napokban megjelenik egy *kormányrendelet, amely a „tisztviselők fizetését felemeli majdnem arra a fokra, mint ahogy azt a KANSZ követelte. (Éljenzés!)*” A valószínűleg többségében városi és megyei tisztviselőkből és hozzátartozóikból álló közönség tehát ezt a bejelentést is éljenzéssel fogadta. Bethlen visszaütasította azokat az ellenzéki állításokat, hogy az országban *nincs jogrend*. Azokért a sajnálatos bűncselekményekért, amelyek a közrendet megzavarják – mondta – nem a kormány a felelős és „nem oka ezeknek.” Becsületszavára állította, hogy a „kormány minden bűncselekménnyel szemben férfias eréllyel jár el és fog eljárni.” Ehhez persze hozzátette: „*azok az urak, akik a kormánynak ezt a szemrehányást teszik – jobb*

és baloldali radikálisok – részben osztályizgatást, részben felekezeti izgatást végeznek. Aki izgatást végez, számoljon azokkal a következményekkel, amelyek ebből folynak.” Sőt! E gondolatsor végén már azt állította: „az izgatás az oka annak, hogy a közhangulat még nem nyugodott meg és hogy bűncselekmények fordulnak elő.” Ez is jól mutatja Bethlen módszerét: a szélsőjobboldal által elkövetett terrorcselekményekért az ellenzéki politikusokat tette felelőssé és még meg is fenyegette őket.

Ezután már elsősorban a legitimista ellenzék vezérének Andrásynak a kampányban a kormány és ellene felhozott vádjaira reagált. Először a hálátlanság vádját utasította vissza: Andrassy ugyanis azt emlegette, hogy ő volt az egyike azoknak, akik 1921. április elején a Teleki-kormány távozását sürgették. Bethlen elismerte, hogy akkor Andrassy őt „rábeszélte,” hogy vállalja a kormányalakítást. „Azonban meg egyeztünk abban az alapon, hogy a királykérdést nem bolygatjuk és, hogy puccsokat a kormány nem fog tűrni. Viszont a detronizációhoz sem fog hozzájárulni. Én ezt az alapot becsületesen betartottam 1921. október 20-ig. Betartottam még a pécsi beszédemben is.” Ez tényleg így történt! Ezért a miniszterelnök joggal állította, hogy a kettejük közti „meg egyezést nem én szegtem meg.”

Bethlen visszautasította a legitimisták első és második királypuccsal kapcsolatos vádjait is. Emlékeztette Andrásyt: 1921. áprilisában neki is az volt a véleménye, hogy „veszélyes a nemzetre nézve, ha a király itt marad. Már pedig ez a veszély csekélyebb volt, mint októberben. Mégpedig azért, mert áprilisban még nem volt készen a gyűrű körülöttünk. A kisantant gyűrűjébe még nem tartozott bele Románia sem és áprilisban még hadseregünk sem volt leszerelve, amennyiben az ellenőrző bizottság csak október elején jött Magyarországra és szerelte le a magyar hadsereget arra a létszámra, amelyet a trianoni szerződés előírt.”⁸

Andrassy azon állítására, hogy a kisantant esetleges támadását a nagyhatalmak leintették volna, Bethlen azt válaszolta, hogy éppen ellenkezőleg: az antanthatalmak már 1920 februárjában kimondták: a Habsburg-ház restaurációját nem fogják tűrni. És amikor 1920 októberében ez a kérdés újra napirendre került, akkor is kijelentették: „abban az esetben, ha a kormány azt elősegíti, szabadkezet ad a kisantantnak.” Ebben is igaza volt a miniszterelnöknek!

Nevetségesnek tartotta a legitimisták azon vádját is, hogy a detronizációs törvény, az 1921. évi XLVII. tc. „forradalmi alapon áll.” Elmondta, ha ez a vád igaz lenne, akkor Andrassy is forradalmi alapon állna. Ugyanis 1921. október végén Tihanyban az ország egy „magas dignitáriusa előtt” ő is úgy nyilatkozott, hogy a detronizációt az ország érdekében elkerülhetetlennek tartja. Sőt! Azt az üzenetet küldte, hogy azt Bethlennek kell végrehajtania, mert különben „sokkal rosszabb állapotok fognak előállni.” Ezért Andrassy ne álljon elő ilyen kijelentésekkel, – fejezte be Bethlen ezt a találó válaszát is.

⁸ Szózat, 1922. V. 16. 1–2. o. A magyar hadsereg ekkori leszerelésével érdemes lenne a hadtörténetészeknek foglalkozni.

Azokkal a legitimista vádakkal szemben pedig, amelyek azt állították, hogy a kormány nem teljesítette a kötelességét a királyi családdal szemben a miniszterelnök kijelentette: „Nem felelnek meg a valóságnak és csak propagandacélt szolgálnak, hogy ezzel agitálva politikai pártot toborozzanak össze.” Elmondta: a királyi család megélhetési költségeinek növelésére 1922. február 20-ig, amíg a nemzetgyűlés együtt volt gróf Apponyi Albert és társai sem tettek javaslatot. Ha tehát hibás valaki, ők velünk együtt hibásak.” Hozzátette: 1921-ben a királyi család magyarországi javainak összes jövedelme 12 milliót tett ki. Ebből azonban a király meghatalmazottja „csak 5 milliót vett föl. Mirajtunk nem múlt, hogy nem vett fel többet.” Sőt! Azt is állította, hogy ez az 5 millió sem jutott el a királyi családhoz, mert egy részét a legitimisták propagandacélokra fordították. Az elmúlt hetekben erről a kérdésről kibontakozott sajtóvitában Andrassy már elismerte, hogy 30.000 koronát fordítottak erre a célra. Ezzel szemben Bethlen azt állította, hogy „*ez az összeg egymillió koronánál is nagyobb.*”

A miniszterelnök az is bejelentette, hogy a király halála után a kormány „saját felelősségére – amihez még felmentvényt kell kérnie a nemzetgyűléstől – hárommilliót juttatott a királyi család fenntartására.” Ezért e téren is minden vádat visszautasított. És ezt, – mint láttuk – érveivel jól megalapozta. Szerinte azok léptek forradalmi alapra, akik nem ismerik el érvényesnek a meghozott törvényeket, és így lehetlenné teszik az ország külpolitikáját is.

A miniszterelnöki beszéd végén ismételten kijelentette: „Ennek az országnak békére, nyugalomra van szüksége, hogy *polgári rend* mellett polgári munkával lassanként újból fölemelkedjünk.” Ehhez kérte az Egységes Párttal együttműködő Hegyes-halmy Lajos támogatását.⁹

A miniszterelnök beszéde után Patacsi Dénes Baranya megyei kisgazda, az Egységes Párt egyik vezetőségi tagja szólalt fel. Ő azt állította, hogy aki a város és a falu népe közötti ellentéteket szítja, az a saját és a nemzet sírját ássa meg. Kritizálta a liberális demokrata ellenzéket, akik – szerinte – a parasztságnak a kampányban azt ígérik, hogy ha ők kerülnének kormányra, akkor a vagyonváltságot elengednék. Ezt jogosan, demagógiának és izgatásnak nevezte, mert így nem lehetne az államháztartást rendezni. Ezért az ilyen politikusok a népnek és a nemzetnek kárára vannak. Ilyen Rassay, – mondta – aki kereszténypárti volt és annak idején azzal vádolt minket (a kisgazdákat – SJ), hogy zsidópártiak vagyunk, most pedig megfér Drozdyval és zsidótársaival, Vázsonyival, Sándor Pállal és a többiekkel.” Patacsi e kijelentései is mutatják, hogy az 1922-es választásokon az Egységes Párt vezetőinek egy része az akkori liberális ellenzék zsidósággal való együttműködését is felhasználta lejáratásukra. Ezek az antiszemita megjegyzések Nyugat-Dunántúlon sem maradhattak eredménytelenek. Bár a *Szózat* elismerte, hogy voltak olyanok, akik közbeszólásokkal igyekeztek megzavarni Patacsit.

⁹ Uo, 1922. V. 16. 3. o.

A gyűlés utolsó szónoka Simonyi-Semadam Sándor volt. Ő – az Egységes Párt egyik vezetőségi tagjaként – a legitimizmus és az alkotmányosság elméleti kérdéseit fejtegette. Bethlen érveit erősítendő azzal zárta a beszédét, hogy az 1920. évi I. tc és az 1921. évi XLVII. tc. alapján kell állani addig, amíg meg nem változnak a külpolitikai erőviszonyok, és szabadon határozhatunk a nemzet sorsa felett.

A gyűlésen ott voltak gr. Cziráky emberei, de közbekiabálásaikkal csak néha tudták megzavarni a szónokokat. Bethlen és kíséretének távozásakor azonban az utcán már többen Czirákyt éltették.

Ezután a miniszterelnök és kísérete Rum községbe ment, ahol Vass József kultuszminiszter kampányát segítette. A miniszter a paraszti tömegnek elsősorban a földreformtörvény végrehajtását ígérte. Elismerte, hogy az országban „igen sok a nagybirtok, de még több a földönfutó, becsületes, dolgoz, keménykezü és keresztény lelkületű ember, aki azonban az élet mostohasága következtében nem tudott hozzájutni ahhoz, hogy családja részére egy darab földet szerezzen.”

Ennek ellenére határozottan állította: „Ingyenes földosztást azonban sohasem szabad hirdetni, mert aki a másét törvény ellenében elveszi, vétkezik az Isten és az ember törvénye ellen.” Kérte az embereket, hogy ne menjenek fejfel a falnak, mert akkor az egész nemzetet végromlásba sodorják. A türelmetlenek megnyugtatóására kijelentette: a kormány elhatározta, hogy a törvényt végrehajtatja, és akik ezt sürgetik, azok meg is fogják kapni azt, amire jogosultak.

Jellemző módon Bethlen nem erősítette meg ebben. A trianoni békeszerződés következményeiről beszélt és arról, hogy az anyagi javaknál többet ér az erkölcsi tőkénk. Ha a nép „becsületesen, szorgalmasan összetart, akkor van jövője ennek a népnek, és mindent visszaszerezhetünk és vissza is fogjuk szerezni, amit elvesztettünk.” Tehát nem a földreform végrehajtását ígérte a parasztoknak, hanem Magyarország visszaszerzését.

A miniszterelnök és kísérete az esti órákban visszatért Szombathelyre. Ott este 9 órakor a Sabária étteremben 300 terítékes bankettet adtak tiszteletükre. Borsics Béla bankigazgató miniszterelnökre mondott pohárköszöntőjére ő így válaszolt: A belpolitikában „*két ellenséggel kell megküzdenünk.*” Az egyik oldalon az októbristákkal, akik elérkezettnek látják az időt, hogy „ismét a fórumra léphetnek. Látom, – mondta – hogy Búza Barna és Fényes László mandátum után vadásznak.”

A másik oldalon a legitimistákat említette, akik „időszerűtlen közjogi kérdések forszírozásával” akadályozzák a kül- és belpolitikai konszolidációt. Ezért mindkét politikai irányzat ellen harcot hirdetett! Velük szembeállította a kormány reálpolitikáját, mert szerinte „nem közjogi kérdések körül fordulnak meg az erőviszonyok. (...) A valóság az – mondta – hogy *közgazdaságot és kultúrpolitikát kell csinálnunk.* Kultúrpolitikát, amely alkalmas arra, hogy ennek a nemzetnek erejét újból kifejlessze, naggyá és hatalmassá tegye.”¹⁰ Ezek a célkitűzések közelebb voltak a realitásokhoz, mint a legitimista ellenzéké.

¹⁰ Uo, 1922. V. 16. 7. o.

Május 15-én, hétfőn a miniszterelnök és kísérete folytatta nyugat-dunántúli kampánykörútját. Először Kőrmenden, aztán Répcelakon, majd Csornán mondott rövid beszédeket. E helyeken – jó érzékkel – elsősorban arról beszélt, hogy a kormány feladatának tekinti a vidéki Magyarország fejlesztését. Így a különvonata csak 18.15-kor érkezett meg a soproni állomásra. Az ott elhangzott üdvözlőbeszédek után először a Városházára, majd a Kaszinóba hajtatott.

Ott először gr. Klebelsberg Kunó belügyminiszter fejtette ki programját, aki már 1920-tól is e kerület nemzetgyűlési képviselője volt. Azzal kezdte, hogy a személyét ért támadásokra nem reagál, mert azokat – mondta – undorral elutasítja magától. A királykérdést viszont hosszan részletezte. Arról is elsősorban azt hangoztatta, hogy Andrássyék a kampányban ki akarják sajátítani Bethlen 1921 októberében folytatott politikáját. Ezt azonban nem tudják megtenni, mert nem juthatnak abba a „diplomáciai helyzetbe, hogy a restaurációt külpolitikailag előkészítsék.”

Az ellenzékről pedig kijelentette: „nem homogén csoportosulás.” Az ilyen heterogén csoportokat ellenzéki agitációra, a kormány elleni harcra szerint csak ideiglenesen lehet összefogni, de „ha sikerülne az ellenzéknek a kormányt és pártját megdönteni, akkor egyszerre nyilvánvalóvá lennének a köztük fennálló kiegyenlíthetetlen ellentétek és az egész alakulat elemeire bomlanék föl. A kormány meggyengülése tehát távolról sem hozna megoldást, ellenkezőleg politikai káoszba döntené az új nemzetgyűlést is.” Éppen ezért Klebelsberg szerint is nem közjogi vitákra van szükség, hanem olyan „*közgazdasági és szociálpolitikai*” tanácskozásokra, amelyek a trianoni békeszerződésből fakadó tömegnyomort a lehetőség szerint enyhítsék.¹¹ Sok igazság van ebben az érvelésben. Az érdekes, hogy Klebelsberg programbeszédében egyáltalán nem foglalkozott az oktatás és a kultúra kérdéseivel. Vele szemben, – mint látni fogjuk – Bethlen azokról is beszélt.

A miniszterelnök beszédének nagy része szintén a királykérdéssel és a legitimistákkal folytatott vitákkal foglalkozott. Ezekről szólva jórészt megismételte, amit erről Szombathelyen mondott. Hazugságnak nevezte a legitimisták azon vádját, hogy a kormány 1921 októberében lövetett a királyra. Megismételte, hogy Tihanyban Andrássy elismerte a detronizáció szükségességét. Tagadta a legitimisták által terjesztett vádakat, hogy a királyi család a kormány miatt nyomorgott. Politikájukat kalandorpolitikának nevezte.

A trianoni Magyarország egyik fontos problémájának mondta a *történelmi középosztály pusztulását*, aminek következménye a „nemzeti kultúra” lesüllyedése lehet. Ez nyilván összefüggésben volt azzal, hogy a Kaszinóba jelentek között többségben lehettek a városi és a vármegyei tisztviselők, akik életszínvonala a felgyorsult infláció miatt romlott. Ezért Bethlen *itt is bejelentette, hogy a kormány a saját hatáskörében*

¹¹ Uo.

felemelte a tisztviselők fizetését és azzal nem várta meg az új nemzetgyűlés összehívását. Ugyanakkor kijelentette: ezt a kérdést csak fizetésemeléssel megoldani nem lehet! „Ennek kultúrpolitikai és közgazdasági oldala is van” – mondta. Ennek érdekében a középosztály, illetve az értelmiség nagy részét „hasznos, gazdasági foglalkozások felé kell irányítani.” De gondoskodni kell arról is, hogy *a „jövő generáció ne hivatalos pályákon keressen magának elhelyezkedést, hanem gazdasági téren.”* Ezért „nekünk már az elemi oktatást összeköttetésbe kell hoznunk a gazdasági élettel, az ipari és a kereskedelmi élettel. A gimnáziumok számát apasztva, *a polgári iskola folytatásaként középfokú szakiskolákat kell fejleszteni,* az egyetemi fokon pedig gondoskodnunk kell arról, hogy megfelelő internátusok létesítése révén az a nyomor, amelyben a főiskolai ifjúság van, megszűnjék.” Ígérte Sopron állami eszközökkel való olyan határvárossá való fejlesztését, amelynek feladata elsősorban az Ausztriával lebonyolítandó külkereskedelem lesz.

Bethlen tehát Sopronban is a reálpolitikájának folytatását ígérte és ellenezte a jel-szavas és közjogi politikát. Utána Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszter a *keresztény demokráciáról* beszélt.

A gyűlés után Bethlen és kísérete a Pannónia Szállóban társasvacsorán vettek részt és csak 16-án reggel 8 óra után értek vissza a fővárosba. (Úgy, hogy a vonatuk Biatorbágnál elgázolt három vasúti pályamunkást, aki közül az egyik meghalt, a másik súlyosan megsebesült és csak a harmadik szenvedett kisebb sérüléseket.)

Május 15-én Gömbös – mint a kormánypárt ügyvezető alelnöke – az ellenzéki újságok és politikusok Egységes Pártról tett nyilatkozatait tendenciózusnak minősítette. Ezek célja az, hogy az „egységes pártba vetett bizalmat aláássák” nyilatkozta a Szózatnak: A 14-ig befutott jelentések alapján a 211 vidéki választókerületből „142 kerületben ma már biztosítva van az abszolút többség” – mondta. 35 kerületben pedig az eséllyel bíró jelöltek az Egységes Párt jelöltjei. Ha nem is hivatalos jelöltek, de legkésőbb a pótválasztásokon az Egységes Párt fog győzedelmeskedni. Ezek szerint – érvelt Gömbös – a 211 vidéki kerületből az egységes pártnak 177 választókerület biztosnak látszik. Az Ernst által vezetett KNEP-nek vidéken 12 kerület megnyerését, a Heinrich Ferenc által vezetett Nemzeti Demokrata Pártnak pedig 2 mandátumát látta biztosítottoknak. Ehhez számolta még a Budapesten és környékén induló Keresztény Egység Táborának a szerinte 8 esedékes mandátumát. Ezért a kormánypárt és a kormányt támogató pártoknak összesen 199 mandátumot jósolt a 243-ból.¹²

VÁLASZTÁSOK ÉS EREDMÉNYEK NYUGAT-DUNÁNTÚLON

1922. május 28-án tartották a választások első fordulóját. Ekkor 141 mandátum sorsáról kellett döntenie a választópolgároknak. E választókerületek döntő többségében a nyílt szavazás volt érvényben. A kormány és az Egységes Párt vezetői úgy

¹² Uo.

gondolták, hogy azok többségében a kormánypárt jelöltjei jutnak mandátumhoz. Az első fordulóban azonban volt néhány választókerület, ahol titkos szavazással dönthettek a választópolgárok. Ilyen volt a soproni választókerület is.

KLEBELSBERG VERESÉGE SOPRONBAN

Sopronnak – mint láttuk – 1920-tól Klebelsberg volt a képviselője. Ő 1920 nyarától az ún. disszidens képviselőcsoport egyik vezetője volt. Disszidenseknek nevezték azokat a képviselőket, akik a két nagy kormánypártból – az Országos Kisgazda és Földművespártból és a KNEP-ből kiléptek. E képviselők többsége a magyar konzervatív politikai elithez tartozott. Közülük is kiemelkedett gróf Klebelsberg Kuno, aki 1921. decemberétől a második Bethlen kormány belügyminisztere volt. Ő dolgozta ki az ún. Bethlen-Klebelsberg-féle választójogi rendeletet, amely a vidéki Magyarország újra bevezette a nyílt szavazást.

Sopronban a belügyminiszter mellett még két másik jelölt indult: gr. Andrássy Gyula a legitimisták vezetője és dr. Hebelt Ede egyetemi magántanár, aki az MSZDP jelöltje volt. A választások utáni napon befutó eredmények alapján még a Világ c. lap is úgy vélte, hogy a küzdelem Andrássy és gr. Klebelsberg között fog eldőlni.¹³

30-án azonban a titkos szavazatok összeszámllálása után kiderült, hogy a három jelölt közül a legtöbb szavazatot Hebelt Ede kapott: 4010-et. Andrássy 2942-öt, Klebelsberg pedig csak 2832-öt. Tehát Klebelsberg kibukott és a pótválasztáson Andrássy mérkőzhetett Hebelttel, aki a leadott szavazatok több mint 40 %-át megkapta. Sopronban az volt a vélemény, hogy a pótválasztást Hebelt fogja megnyerni, mert Klebelsberg „szavazóinak egy része, a hivatalos nyomás megszűntével Hebelt mellé fog állni, egy másik része nem fog szavazni, és csupán csak egy kis töredék szavaz majd Andrássyra.”

A soproni választás eredményéről értesülve Gömbös így nyilatkozott: „Sopron viselkedése hálátlanság azzal a kormánnyal szemben, amely Sopront megmentette az Ausztriához való csatolástól. (...) Úgy látszik, zűrzavaros fejek zűrzavaros munkájával és *a forradalom metelyével állunk szemben.*” Erre a Világ joggal jegyezte meg, hogy a „városi kerületekkel, amelyek titkosan szavaznak, nem lehet úgy elbánni, mint a nyíltan szavazó falusi kerületekkel.”¹⁴ Tehát Bethlen miniszterelnök és pártvezér kampánya sem tudta meggyőzni a soproniakat, hogy a többségük Klebelsbergre szavazzon. A belügyminiszterre veresége kínos volt az Egységes Párt vezetésének. Ennek ellenére gr. Klebelsberg Kuno a június 16-án megalakult harmadik Bethlen kormány vallás- és közoktatási minisztere lett.

¹³ Világ, 1922. V. 30. 1. o.

¹⁴ Uo.: 1922. V. 31. 1. o.

SOPRONBAN AZ MSZDP LEGYŐZTE ANDRÁSSY GYULÁT

Sopronban a pótválasztásokat június 5-én tartották meg. A két szavazás között az Andrássy-párt és az MSZDP között a plakátharc a végletekig kiéleződött. Például Andrássy hívei a munkásnegyedekben kommunista tartalmú röpiratokat terjesztettek, amelyekben azt ígérték a munkásoknak, hogy ha „Hébert Ede győz, két héten belül meg fog történni Sopronnak Ausztriához való csatolása.” Más fenyegető tartalmú rölapokat is megjelentettek.

Ezekről Hébert így nyilatkozott: Sopron magyar és német polgársága „megvetéssel fordul el ezektől a kortesfogásoktól.” Nevetséges az osztályellentétek hangsúlyozása is, – mondta – mert az „internálótáborok feloszlata és a kivételes hatalomról szóló törvény megszüntetése, valamint a törvénytelen alapon összeülő nemzetgyűlés feloszlata” demokratikus követelések. A legközelebbi célunk az általános titkos választójog, pedig olyan cél, melyet „minden más európai államban a progresszív polgárság valósított meg.” Hébert meghatva beszélt a hívei ragaszkodásáról: ők pedig még a párthelyiségbe is alig merészkedtek, mert tudták, hogy jelöltjük még mindig rendőri felügyelet alatt áll.

Az első forduló után Klebelsberg szavazói és a három kormánypárti helyi lap zavarban voltak és passzív módon viselkedtek. Ugyanis Klebelsberg utasítása nem adott útmutatást. Azt írta választóinak, hogy szavazzanak lelkiismeretük szerint. A soproni Egységes Párt vezetősége azonban a választások előtti napokban felajánlotta Andrássynak a támogatásukat. Ennek feltételül szabták, hogy Andrássy megválasztása esetén a soproni mandátumáról lemond és a harmadik választások esetén átengedi helyét és szavazóit Klebelsbergnek.

Andrássyék ezt az ajánlatot visszautasították. Ennek ellenére június 5-én olyan szövegű plakátok jelentek meg, amelyet a két párt helyi elnökei írtak alá és felszólították Sopron polgárait, hogy fogjanak össze a szociáldemokraták ellen. Ez azt jelentette, hogy az addig Klebelsbergre szavazókat felszólítják: a második fordulóban szavazzanak Andrássyra.¹⁵

Így nagyon szoros lett a választások eredménye. Meglepetésre azonban e paktum ellenére a szociáldemokrata Hébert Ede legyőzte Andrássy Gyulát. Összesen 10504 szavazatot adtak le: ebből Andrássy kapott 4912, Hébert pedig 5080-at. Tehát az MSZDP jelöltje 168 szavazattöbbséggel Sopron nemzetgyűlési képviselője lett. Érvénytelenítettek 511 szavazatot.¹⁶

A *Világ* szerint Andrássy csak 4910, Hébert viszont 5081 szavazatot kapott, aki így 171 szavazattal győzte le Andrássyt. Az első választási fordulóhoz képest ez azt is jelentette, hogy Hébert Ede mintegy ezer szavazattal kapott többet, mint akkor. E szavazókat valószínű, hogy a korábban Klebelsbergre szavazókból csábította el.

¹⁵ Az Újság, 1922. VI. 7. 3. o.

¹⁶ Szózat, 1922. VI. 8. 3. o.

Azok kétharmada azonban Andrássyra szavazott, aki még így is alulmaradt ebben a küzdelemben. Annak ellenére, hogy a Sopronban megjelenő négy újság közül három kormánypárti, egy pedig Andrassy-párti volt. Ezek az újságok az egész választási kampányban egyetlen sornyi helyet sem adtak Hébelt közleményeinek, aki egyébként az egész időszak alatt rendőri felügyelet alatt állt és a programbeszédét sem tarthatta meg.¹⁷

Ez a választási eredmény a fővárosban a jobboldali és legitimista körökben nagy megütközést keltett. A *Szózatban* ezt így interpretálták: „Sopronban éppen úgy, mint a legtöbb városban a választók összeírását nem végezték gondosan, a választói jogosultságot nem ellenőrizték és ennek folytán ezrivel jutottak be a választói névjegyzékbe olyanok, akik a rendelet értelmében választói jogosultsággal nem bírnak, akik a szociáldemokraták szavazatait szaporították.”

Wolff Károly pedig, aki a fővárosi Keresztény Egység Táborának vezetője volt, így reagált az MSZDP soproni győzelmére: „ha nem fogunk össze keresztény polgárok, akkor elvesztünk. Most nem meddő közjogi kérdések eldöntéséről, hanem világnézetek harcáról van szó. Nem arról van szó, hogy éljen-e Ottó. *Előbb dőljön el a nagy harc: Krisztus győz-e, vagy az Antikrisztus.*”¹⁸

A SZOMBATHELYI VÁLASZTÁSI KÜZDELEM ÉS EREDMÉNYEI

Szombathelyen a választások második fordulóján, június 1-én tartották meg a választásokat. Mint korábban láttuk e városban a KNEP és az Egységes Párt közös jelöltje Hegyeshalmi Lajos kereskedelmi miniszter indult. Fő ellenfele gr. Cziráky volt, aki pártonkívüli, de legitimista jelölt volt. Az MSZDP jelöltje Saly Endre volt.

A Világ június 2-i száma a címlapján kiemelte, hogy Hegyeshalmi Lajos kereskedelemügyi miniszter „elvesztette a szombathelyi és a győri választókerületet.” E cikkből persze kiderült, hogy tulajdonképpen mindkét helyen pótválasztásokon fog eldőlni a mandátumok sorsa. Ugyanis Szombathelyen nagy többséggel győzött ugyan gr. Cziráky József pártonkívüli programmal, 4575 szavazattal. Hegyeshalmi 2514 szavazattal a második lett, míg Saly Endre szociáldemokrata jelölt pedig 2357 szavazattal a harmadik. Ezért az első két jelölt között majd csak pótválasztáson dőlhet el a mandátum sorsa! A győri első kerületben pedig a titkos választások miatt még nem számolták össze a szavazatokat, így a Világ csak feltételezte a Hegyeshalmi bukását.¹⁹

A Hubai-féle választási atlasz szerint Szombathelyen volt 13462 választásra jogosult. Ebből érvényesen szavazott 9235 fő. Ez a választásra jogosultak 68,60 százaléka. Ebből gr. Cziráky Józsefre 4333-an szavaztak, vagyis a szavazók 46,93 százaléka.

¹⁷ Világ, 1922. VI. 8. 1. o.

¹⁸ Szózat, 1922. VI. 8. 4. o.

¹⁹ Világ, 1922. VI. 2. 2. o.

Hegyesalmira 2512-en szavazta, tehát a szavazók 27,20 százaléka. Salyra 2390-en szavaztak, vagyis a szavazók 25,88 százaléka.²⁰

A szombathelyi legitimisták elleni küzdelemhez a kormány és az Egységes Párt az MSZDP országos és helyi vezetőit is megpróbálta megnyerni. Erre jó példa a szombathelyi pótválasztás ügye, ahol, – mint láttuk – gr. Cziráky és Hegyesalmi Lajos küzdöttek egymással. A kormány a szombathelyi szociáldemokrata vezetők Hegyesalmi támogatására való megnyerése és a pótválasztok levezénylése érdekében Magyary Lajos belügyminiszterei miniszteri osztályos tanácsost küldte a városba. Közte és a Miniszterelnökség egyik vezető munkatársa között június 8-án távirógépen folytatott beszélgetésből kiderült, hogy a helyi MSZDP vezetőkkel folytatott tárgyalása azért nem volt sikeres, mert „ők Budapestről olyan utasítást kaptak, hogy ők egyik párthoz sem csatlakozhatnak.” Magyary azt is jelezte, hogy a főispán, a polgármester, a vármegyei ügyész és az ő véleménye szerint is a helyi szociáldemokraták szavazataikkal Czirákyt fogják támogatni.

A miniszterelnökségtől azt a választ kapta, hogy „*Peyer éppen itt volt nálunk, vele a dolgot a miniszterelnök úr megbeszélte, és eszerint az ottani helyi szervezetek az itteni központtól azt az utasítást kapták, hogy a helyi viszonyok mérlegelésével vagy semlegességet tanúsítsanak, vagy Hegyesalmi támogatassák.*” Magyary szerint a szombathelyi szociáldemokrata szavazók semlegessége esetén „eredményt semmi körülmények között” elérni nem fognak. Egyúttal kérte, hogy a miniszterelnökségről járjanak közben a belügyminisztériumnál, hogy a „Szombathelyre szánt 150, a Vasvárra kért 100 és a Celldömölkre kért 30 csendőr haladéktalanul” útba indítsák.

Hegyesalmi kereskedelmi miniszter hozzájárulásával június 9-én Magyary a szombathelyi szociáldemokrata párt két vezetőjével (Varga István elnök és Szamedli Károly vezetőségi taggal) a következőkben állapodott meg: „amennyiben a tárgyalások alkalmával több ízben említett 20–24 vasúti műhelymunkás régi állapotába visszahelyeztetik, úgy a szóban forgó munkások aláírásával plakátok és egyéb nyomtatványok útján az egész szervezett munkásság támogatását fogják kérni Hegyesalmi jelölt számára.” Ez alapján, ha Hegyesalmi a kerület képviselőjévé választják, akkor a „Potyondi közjegyzőnél letétbe helyezendő 2,700.000 korona a párt elnöksége által felvehetővé válik, mely összeg munkáskulturális célokra fordíttatik.” 300.000 korona pedig e megállapodás végleges megkötésekor a „felmerülő költségek fedezésére” az elnökségnek kifizetik.

Magyary azt is jelentette, hogy a vasvári járás csendőrparancsnokát, aki nem lépett fel keményen a legitimista agitációval szemben és választási elnökök közül azokat, akik addig nem viselkedtek kifogástalanul, kicseréltette. *A csendőrség pedig 10-től az utcán lesz és remélte „jó hatást fog kelteni.*” Magyary újabb 1.000.000 korona kiutalását is kérte a kampányhoz. 10-én Magyary jelentette a miniszterelnökségre, hogy miután a szombathelyi MSZDP vezetőinek átadta a MÁV vezetőinek értesítését,

²⁰ Hubai im.: 44. o.

hogy a korábban elbocsátott munkásokat visszaveszik és az esedékessé vált összeget is „lefizette” azok még azt kérték, hogy a kormány a most visszavett munkások elbocsátásuk óta elveszített illetményét is fizesse ki. Erre azonban már sem a miniszterelnök, sem a kereskedelmi miniszter nem volt hajlandó. Ezért Magyary azt válaszolta, hogy így a szombathelyi szociáldemokrata munkások támogatását nem fogja tudni biztosítani Hegyeshalmy számára.²¹ Ez a történet is jól mutatja, hogy a kormány és annak vezetői milyen módszerekkel és mértékben voltak képesek beavatkozni a választásokba. Majd meglátjuk, hogy sikerrel jártak-e?

A második pótválasztáson a 17 nyíltan szavazó választókerületből 8 ellenzéki képviselőt választottak meg. Szombathelyen, – a kormány és az Egységes Párt minden próbálkozása ellenére – gr. Cziráky József pártonkívüli legitimista győzött 5661 szavazattal. Hegyeshalmy Lajos (Ernszt-Huszár-párt) 3955 szavazatával szemben. Ezt az eredményt a *Szózat* úgy kommentálta, hogy a gróf a „szociáldemokraták támogatásával győzött” a kereskedelmi miniszterrel szemben. Ezzel, – mit írta – ismét bebizonyosodott az a „titkos és a közvélemény előtt gondosan eltakart összeköttetés, mely a választások alatt az aulikus és magát kereszténynek nevező Andrássy-párt és a nemzetközi szociáldemokraták között fennállott.”²² Holott láttuk, hogy a kormánypárt próbálta megvenni a szociáldemokraták szavazatait.

Egyébként a választási adatok részletesebb elemzése sem bizonyítja a *Szózat* állítását. A Hubai-féle választási atlasz szerint a szombathelyi választókerületben 13462 választásra jogosult volt. Ebből csak 9616-an mentek el szavazni, tehát a jogosultak csupán 71,43 százaléka. Ez az egyik olyan választókerület, ahol a pótszavazáson a legkevesebben vettek részt. Ezért mi azt feltételezzük, hogy a szociáldemokrata szavazók többsége nem ment el szavazni. A jobboldali szavazópolgárok pedig a legitimista-szabad királyválasztó ellentétek miatt megosztottak voltak, de a szombathelyiek többsége legitimista volt. Így gr. Cziráky 5661 szavazatot kapott, ami a szavazatok 58,87 százaléka volt. Hegyeshalmi pedig – minden kormánypárti támogatás ellenére – csak 3955 szavazatot kapott, tehát a szavazatok 41,13 százalékát.²³ Tehát Bethlen szombathelyi kampánya nem érte el célját. Hegyeshalmi kereskedelmi minisztere megbukott a választási küzdelemben.

CELDÖMÖLKI VÁLASZTÁSOK

Mint Bethlen nyugat-dunántúli kampánykörútján láttuk a celdömölki választókerületben Gyömörey György volt az Egységes Párt jelöltje. Bethlen az ő kampányát segítette. Ellenfelei voltak: gr. Cziráky József legitimista és Mohácsi Lajos ellenzéki 48-as

²¹ A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon 1921–1924. Bp. 1956. 287–288. és 294–297. o.

²² *Szózat*, 1922. VI. 13. 2. o.

²³ Hubai.: 47. o.

kisgazdapárti. Ezzel az érdekes választási küzdelemmel az országos sajtó nem foglalkozott. Ezért csak a választási eredményeket tudjuk ismertetni.

A Hubai-féle választási atlasz szerint Gyömöreyn nem segített Bethlen celdömölki kampánybeszéde, mert az első választáson kiesett. A június 1-jén megtartott választáson a választókerület 18321 választásra jogosult polgára közül 12886-an szavazak érvényesen. Ez a szavazópolgárok 70,33 százaléka volt. Ebből Gyömöreire csak 3042-en szavaztak, tehát a szavazóknak csak 23,61 százaléka. Czirákyra, az Andrássy-Friedrich-párt jelöltjére 5946-an szavaztak, a szavazók 46,14 százaléka. Mohácsira 3898-an, tehát a szavazók 30,25 százaléka. Ez azt jelentette, hogy a pótválasztáson Cziráky ellenfele Mohácsi lett.²⁴

A június 11-én megtartott pótválasztáson mindkét fél növelni tudta a rá szavazók számát. Ekkor 14383-an szavaztak érvényesen, a szavazók 78,51 százaléka. Tehát többen szavaztak, mint az első fordulóban. Cziráky 8283 szavazatot kapott, tehát a szavazatok 57,59 százalékát. 6100-an szavaztak Mohácsira, a szavazók 42,41 százaléka. Ez – a választókerület vallási összetétele, a katolikus túlsúly miatt – Mohácsi jó eredményének mondható.²⁵

Éppen ezért javasoljuk, hogy a helytörténészek tárják fel az e választókerületben lezajlott 1920 és 1922-es választási küzdelmeket.

A KÖSZEGI VÁLASZTÁSOK EREDMÉNYEI

Mint láttuk Bethlen nyugat-dunántúli választási kampánykörútjának egyik állomása Kőszeg volt, hol Rakovszky Iván megválasztását szorgalmazta. A miniszterelnöknek az a törekvése sem érte el a célját. Ugyanis a június 1-én megtartott választáson Lingauer Albin legitimista politikus győzött. Ő az Andrássy-Friedrich-párt jelöltjeként indult. A kőszegi választókerületben 8555 választópolgárt írtak össze. Ebből 6812-en szavaztak érvényesen. Ez a szavazók 79,63 százaléka volt. Ebből Rakovszkyra csak 2160-an adták a voksukat, tehát a szavazóknak csak a 31,71 százaléka. Lingauer Albinra pedig 4652-en, tehát a szavazók 68,29 százaléka.²⁶ Ennek ellenére Bethlen június 16-án Rakovszkyt kérte fel a harmadik Bethlen kormány belügy-miniszterének.

A VASVÁRI EREDMÉNYEK

Mint láttuk Bethlen a május közepén tett nyugat-dunántúli választási körútján Rum községben is kampányolt, hogy segítse Vass József vallás és közoktatási miniszter parlamentbe kerülését. Neki nem volt könnyű, mert volt párttársa, Haller István,

²⁴ Uo. 44. o.

²⁵ Uo. 47. o. Megjegyezzük, hogy itt Mohácsi eredménye, – aki a 48-as ellenzéki kisgazdapárt egyik vezetője volt – a KNEP eredményének van feltüntetve.

²⁶ Uo. 44. o.

most az ellenzéki keresztényszocialistaként állt vele szemben. És még két másik pártonkívüli jelölt is volt a választókerületben.

A június 1-jén megtartott választásokon a következő eredmények születtek: A vasvári választókerületben volt 12880 választásra jogosult. Ebből 9171-en szavaztak érvényesen. Ez a választópolgárok 71,20 százaléka volt. Közülük 3284-en szavaztak Vassra, ez a szavazók 35,81 százaléka volt. Hallerra 2753-an szavaztak, tehát a szavazók 30,02 százaléka. Az egyik pártonkívüli jelöltre 1636-an szavaztak, tehát a választók 17,84 százaléka. A másik keresztény ellenzéki helyi jelöltre pedig 1498-an szavaztak, tehát a választók 16,33 százaléka.²⁷ Így félő volt, hogy a pótválasztáson ez utóbbi keresztény ellenzéki szavazók többsége Hallert fogja támogatni.

A pótválasztásig eltelt időt Haller jobban kihasználta mint Vass: Haller mint ellenzéki politikus és keresztényszocialista a földreform radikálisabb és demokratikusabb végrehajtását ígerte. Gépkocsival újra bejárta a választókerületet. Még a pótválasztások előtti napokban is kampányolt. Ezt a választási törvényvényre hivatkozva a helyi közigazgatás betiltotta, Hallert pedig egy napra őrizetbe vette. Mivel május 28-án Hallert Cegléden már parlamenti képviselőnek választották, ezért a mentelmi jogára való tekintettel egy nap múlva szabadon engedték.²⁸

A június 11-én megtartott második pótválasztáson vasvári választókerületben Haller István (Haller-párti) 628 szótöbbséggel legyőzte Vass József vallás- és oktatási minisztert, aki az Ernst vezette kormányt támogató KNEP egyik vezetője volt. E választókerületben a Hubai-féle választási atlasz szerint 12880 választásra jogosult volt. Ebből 9565-en szavaztak, a jogosultak 74,26 százaléka. Tehát a második fordulón többen vettek részt, mint az elsőn. Ebből Vass Józsefre 4056-an, tehát a választók 42,40 százaléka. Hallerra pedig 5509-en, tehát a választók 57,60 százaléka.²⁹

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Bethlen Nyugat-dunántúli kampánykörútja tehát nem érte el célját. Nem tudta megváltoztatni az ottani politikai erőviszonyokat. A legitimista klérus döntően befolyásolta a zömmel katolikus és mélyen vallásos emberek döntő többségét. A helyi sajtóorgánumok többsége is a legitimisták kezében voltak. A földbirtokosok többsége is királypárti volt. Ezért a nyugat-dunántúli választókerületek többségében legitimista jelöltet választottak parlamenti képviselőnek. E téma kutatását nem tartjuk lezártnak. E téma alaposabb feltárása érdekében további helytörténeti kutatásokra van szükség. Ez a feladat már a fiatalabb kutatókra vár.

²⁷ Uo. 45. o.

²⁸ Szózat, 1922. VI. 12. 3. o.

²⁹ Hubai, im.: 47.o. Megjegyezzük, hogy itt a Haller István választási eredménye – hibásan – az MSZDP eredményének van feltüntetve.

The Campaign Trail of István Bethlen in Western Transdanubia
in 1922 and its Results

Hungarian literature considers the elections of the national assembly between May and June 1922 one of the most important starting points of the Bethlen consolidation. The reason for this is that at this time Nagyatádi's Smallholders' Party (Nagyatádi-féle Kisgazdapárt) merged with the National Centre Party to form the Unity Party (Egységes Párt), which gained 143 seats out of the total 245 in the parliament. How was it possible? This study sets out to investigate this question. More specifically, only one part of the above mentioned campaign, since hereby it is attempted to closely examine only the Western Transdanubian campaign trail of Bethlen out of his altogether 6 elections campaign trails. The Prime Minister targeted this region because legitimists had their most powerful mass support by, most of all, the Catholic clergy and the masses. However, three ministers of his government went for constituencies here as well: Count Kuno Klebelsberg, Minister of Internal Affairs, in Sopron, whose opponents were Count Gyula Andrássy, one of leaders of the legitimists, and dr. Ede Hebel, law-school professor, who was the nominee of the Hungarian Social Democratic Party (MSZDP). Lajos Hegyeshalmi, Minister of Trade, also went for the constituency in Szombathely, whose opponent was the legitimist Count György Cziráky. In the borough of Vasvár, József Vass, Minister of Religion and Education competed with István Haller, the Christian socialist nominee for the constituency. Thus, the study examines the campaign speeches and promises of Bethlen which were sophisticated and of high standard, and which remained realistic all throughout the campaign, as they promised economic, social and political consolidation. Nevertheless, the speeches could not alter the oppositional standpoint of the legitimist majority. Klebelsberg had already failed in the first election round, while the second one was won by the social democrat Hebel. Lajos Hegyeshalmi was beaten in the second round by Cziráky. The same was done to József Vass by István Haller. Accordingly, the study addresses these questions in detail.

TÖREKVÉSEK EGY MAGYARAJKÚ ORTODOX PÜSPÖKSÉG LÉTREHOZÁSÁRA AZ 1930-AS ÉVEKBEN. NÉMETH ISTVÁN PÜSPÖK ÉLETRAJZÁHOZ

Németh István 1890. július 25-én született a Zala vármegyei Halápon. Római katolikus teológiai tanulmányai befejeztével 1914. június 24-én szentelték pappá a váci egyházmegye szolgálatára, amelynek területén – többek között – Bagon és Lőrinciben működött segédlelkészként.¹ Később megnősült, áttért az ortodox hitre és előbb a szerb ortodox egyház, majd a konstantinápolyi patriarkátus papjaként szolgált Szentesen. 1934. március 15-én a híveiből álló magyar ortodox egyház – állami engedély nélküli, nem hivatalos – zsinata püspökké választotta, majd 1934. szeptember 23-án Mar Theodosius néven püspökké szentelte I. Efrém (Mar Ignatius Afram I Barsoum) antiochiai szír jakobita pátriárka és kinevezte a „magyar görögkeleti ortodox egyház érsekévé”.² Miután Szentesről távozni volt kénytelen, Budapestre költözött. A második világháború után pedig nyugatra távozott és folytatta keleti keresztény egyházi tevékenységét.³ Németh István Theodosius püspök 1969 márciusában hunyt el Münchenben.⁴

Az alábbiakban Németh István szentesi éveinek eseményeit, valamint püspökké választásának és szentelésének történetét tekintem át – mint azon törekvések egyikét, amelyek egy magyarajkú ortodox püspökség létrehozására irányultak a két világháború közötti Magyarországon. Tanulmányom elsődleges forrása a szentesi ortodox egyházközségnek a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára Szentesi Levéltárában őrzött (A szentesi görögkeleti egyház iratai. XII. 4. 1–4. doboz) irat-együttese volt.

1929. augusztus 18-án tartotta a szentesi városháza 42. számú tárgyalótermében ülését „a szentesi görögkeleti egyház belő ügyeit intéző bizottság”. A bizottság kijelölt elnöke Lakos István polgármester-helyettes volt, de az eseményen részt vett Csergő Károly Csongrád vármegyei alispán is. A bizottsági tagok – Gyuricza Jenő,

¹ Chobot Ferenc: A váci egyházmegye történeti névtára. II. köt. Vác, 1917. 859.

² Taylor, William: Antioch and Canterbury. The Syrian Orthodox Church and the Church of England. Gorgias Press, New Jersey, 2005. 123.

³ Sasvári László – Diószegi György Antal: Görög alapítású egyházközségek Trianon után. Adalékok az ortodoxia történetéhez Magyarországon 1920–1949 között – különös tekintettel a régi magyarországi görögök által alapított egyházközségek sorsára. Budapest, 2010. 34–37.

⁴ A halálozással kapcsolatos adatokat Tóth Tamás bocsátotta rendelkezésemre. Segítségét ezúton is köszönöm!

Gyuricza György, Gyuricza Andor, Gyuricza Pál, id. Argyelán Miklós, Kira Antal, Veres György, Veres Péter, Kifor Ferenc, ifj. Kifor János, vitéz Kürti Demeter, Kelenczés Sándor és Kelenczés György – ekkor egyrészt (ismételten) kijelentették az egyházközség „magyar nemzeti” jellegét, másrészt lelkésszé választották Németh Istvánt.⁵

Az ülésen a levezető elnöki feladatokat ellátó helyettes polgármester megállapította, hogy a 30.782/1908. számú magyar királyi vallás- és közoktatásügyi minisztériumi határozat értelmében „a szentesi görögkeleti egyház magyar jellege törvényes alapon kimondatott”. Ezután Gyuricza Jenő – mint az egyházközség alapítójának leszármazottja (ezen minőségüket a Gyuricza család tagjai gyakran hangsúlyozták az egyházközség hivatalos ügyeinek intézésében vállalt szerepük alátámasztására) – megfogalmazta a közösség igényét a magyar jelleget kifejező magyar istentiszteleti nyelvre, valamint a szándékot, hogy olyan lelkészt válasszanak maguknak, „aki nem tarozik sem a szerb, sem a román egyházi fennhatóságok alá”. Majd hozzátette: „A trianoni békeszerződés következtében az eddigi egyházi fennhatóságtól, amit in spiritualibus et dogmaticis⁶ a karlócai patriarkátus gyakorolt, a szentesi magyar görögkeleti egyház elvált; a karlócai–belgrádi pátriárkának a jurisdikcióját⁷ mi, magyar ajkú vérbeli magyar emberek a trianoni békeszerződés életbe lépése óta eddig is csak túrtük, most pedig nemzet és haza ellen vétkeznék az egyház, ha tovább is elismerné azt.”⁸ Gyuricza Jenő hangsúlyozta, hogy az egyházközség fölötti összes kánoni joghatóság „az autokefál görögkeleti magyar egyház teljes kiépüléséig visszaszállanak az ősi jogforrásra, a konstantinápolyi pátriárkára”, majd javasolta Németh István lelkésszé választását, amit az egyházközségi tanács egyhangúlag támogatott és az alábbi határozatot hozta.

„A szentesi magyar görögkeleti egyház intézőbizottsága Gyuricza Jenő javaslatát egyhangú lelkesedéssel elfogadja és ezáltal Németh István görögkeleti magyar esperes lelkész urat meghívás útján a szentesi magyar görögkeleti egyház lelkészéül megválasztja. Kimondja, hogy határozatilag értesíti, dr. Wiener T. László hódmezővásárhelyi görögkeleti adminisztrátort⁹, miszerint szolgálatainak hálás megköszönése mellett további szolgálatai alól felmenti és az eddigi szolgálatokra szóló engedélyt tőle visszavonja.”¹⁰

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára. Szentesi Levéltár. (a továbbiakban: MNL CSML SZL) XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Az egyháztanács 1929. augusztus 18-i ülésének jegyzőkönyve.

⁶ Lelki és dogmatikai ügyekben, vagyis nem egyházkormányzati kérdésekben.

⁷ Kánoni joghatóságát.

⁸ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Az egyháztanács 1929. augusztus 18-i ülésének jegyzőkönyve.

⁹ Érdekes, hogy Wiener Tibor (1887–1978) – a neves műgyűjtő – is váci egyházmegyes katólikus papból lett a szerb ortodox egyház lelkésze.

¹⁰ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Az egyháztanács 1929. augusztus 18-i ülésének jegyzőkönyve.

Németh István számára 1926. október 19-én (6-án) két dokumentumot adott ki a szerb ortodox egyház püspöki szinódusa által 2000 májusában a szentek listájára fölvelt Dositej Vasić (1887–1945) niši püspök.¹¹ Az egyikben (2351/1926. sz.) elismerte egyházmegyéje kötelékébe tartozó papnak, s szabadságot és a püspökség területétől való távollétet engedélyezett számára azzal, hogy az egyházmegyei határain kívül is „az összes szent titkokat és isteni szolgálatokat végezheti, melyeket bármely görögkeleti lelkész jogosítva van végezni”. A másik iratban (2352/1926. sz.) pedig kitüntetésként fölhatalmazta Németh Istvánt papi ruháján a vörös öv viselésére.¹²

1929. szeptember 17-én Csergő Károly alispán tájékoztatta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot a lelkészválasztásról, amelyre Petri Pál államtitkár október 2-i levelében a következő sorokkal reagált: „a lelkészválasztás csak abban az esetben igényel részemről való tudomásul vételt, ha a megválasztott egyén nem magyar állampolgár; az egyházi főhatósági jóváhagyás, pontosabban a püspöki jurisdictio pedig a megválasztott egyén és az egyházközség oly belső ügye, mely a kormány érdeklődési körén általában teljesen kívül áll”.¹³

A lelkészválasztás előtt nem sokkal (1929 júliusában) az egyházközségi bizottság nevében Gyuricza Jenő jegyző és Kira Antal főgondnok 1929. november 1-jével fölmondta az egyházközségtől lakást bérlő Pokorny László és özv. Wellisch Vilmosné szerződését, mivel a helyiségeket a közösség lelkészlakás, illetve tanácsterem céljára vette volna használatba.¹⁴ Végül a paplakot Németh István rendelkezésére bocsátották, míg a másik megürült lakást Jobban Ferenc József városi tisztviselőnek adták bérbe.¹⁵

1929. augusztus 19-én – a lelkészválasztás másnapján – az egyházközségi tanács ismét ülést tartott, amelyen azonban már a megválasztott lelkész elnökölt. Ekkor Gyuricza Jenő javaslatára a közösség havi négyszáz pengő tiszteletdíjat szavazott meg Németh részére, valamint egy lakást és egy veteményes kertet adott át neki használatra. Az ülésen Kira Antal fölvette, hogy ha már az egyházközségben a magyar lett a liturgia nyelve, akkor az egyházi ünnepek is „más felekezetek ünnepével

¹¹ Dositej Vasić 1913-tól Niš püspöke, majd 1932-től Zágráb szerb ortodox érseke volt. A szerb egyház megbízottjaként sokat tett a csehszlovákiai – és benne a kárpátaljai – ortodoxia pozícióinak erősítéséért. Halálához a horvát fogságban és kórházban elszenvedett sérülések is hozzájárultak. Mint hitvalló került a szentek sorába, ünnepe január 13. <http://www.pravoslavie.ru/english/7420.htm> (A letöltés időpontja: 2014. január 22.)

¹² MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Jelzet nélkül. [6808/1929. augusztus 21. ikt. sz.]

¹³ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Jelzet nélkül. [6808/1929. augusztus 21. ikt. sz.]

¹⁴ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Jelzet nélkül. [64/1929. ikt. sz.]

¹⁵ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Az egyháztanács 1929. augusztus 19-i ülésének jegyzőkönyve.

egyidejűleg” – vagyis a „régí” Julián-naptár helyett az „új” Gergely-naptár szerint – kerüljenek megtartásra. Németh István válaszáat az ülés jegyzőkönyvében az alábbi szavakkal örökítették meg.

„Németh István esperes lelkész legnagyobb örömének ad kifejezést a bizottság ilyen magyar hazafias kifejezésének nyilvánítható kérését illetően és kinyilatkoztatta, hogy ebben nincs semmi olyan cselekedet, mely az egyház egyenes működését csökkentené, sőt épp a legnemesebb cselekedet itt, a magyar földön élő görögkeleti magyar egyháznál.

A bizottság a legnagyobb örömének kifejezése mellett köszönetet mond Németh István esperes lelkésznek, valamint határozatilag is kimondja ezután, hogy az ünnepek, melyek eztán következnek az úgynevezett új naptár szerint fognak megtartani, mely hivatalos elnevezéssel Gergely-féle naptár.

Németh István esperes lelkész ismételten köszönti a bizottságot ezen hazafias elhatározásáért és ígéretet tesz a bizottságnak ismételten arra nézve, hogy ha továbbra is ilyen szellemben akar haladni magyar egyházának felvirágoztatásában és ha bizalmát továbbra is ennyire neki ajándékozza, minden lépését a legbuzgóbb papi erejével fogja támogatni.”¹⁶

Az egyházközség az 1930. év folyamán elkészítette alapszabályát, amelyben egyrészt kihangsúlyozta annak magyar nemzeti jellegét, másrészt kifejezte autonómiáját. A dokumentumot Petri Pál vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár 1930. december 24-én hagyta jóvá azzal, hogy az alapszabály ideiglenes jellegű – addig hatályos, „amíg a görögkeleti magyar egyház ügye véglegesen rendeztetik” – és az egyházközség működési területe Szentes városára és Csongrád vármegyére terjed ki.¹⁷

Ugyancsak abban az évben – hosszú idő után először – vagyonszámlát készült, illetve részletes zárszámadás került összeállításra. Az ezekről készült dokumentumokat Németh István 1931. január 27-én küldte el a vármegyei alispáni hivatalnak, amit az február 23-án el is fogadott. 1930-ban a szentesi ortodox egyházközség 14 737 pengő 98 fillér bevételt és 12 866 pengő 17 fillér kiadást számolt el.¹⁸

Dositej Vasić püspök 1931. augusztus 29-én (16-án) hozott döntésével „Németh Istvánt, a niši egyházmegye missziós lelkészét a papi rendtől való megfosztásra ítélte”. Döntését a szerb ortodox egyház szent szinódusa 1932. október 6-án (szeptember 23-án) jóváhagyta és erről tájékoztatta mind a niši püspököt, mind Zubkovic György budai püspököt, mind Németh Istvánt. A területileg illetékes budai szerb

¹⁶ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Az egyháztanács 1929. augusztus 19-i ülésének jegyzőkönyve.

¹⁷ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Jelzet nélkül. [699/alisp1931. sz.]

¹⁸ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Jelzet nélkül. [7/1931. ikt. sz.]

főpap minderről szeptember 26-án kelt levelében tájékoztatta a Csongrád megyei alispánt.¹⁹

Nemcsak támogatói, de ellenzői is voltak Németh István magyar nemzeti ortodox egyházközséget megteremtő kísérletének. 1932. március 15-én Kelenczés Sándor és huszonnégy – szentesi, illetve környékbeli ortodox – társa levélben fordult a Csongrád megyei alispánhoz, amelyben egyrészt vitatta Németh lelkészi tevékenységének jogalapját (a papi rendhez való tartozását és a szentesi parókusi megválasztásának jogosságát), másrészt sérelmezte a pap azon állítását, hogy a helyi ortodox egyházközség számára a magyar jelleg biztosítása tőle származik. (Az eredetileg görög alapítású egyházközség már a huszadik század első évtizedében – 1907–1908-ban – kinyilvánította magyar jellegét, s ennek szellemében írt alapszabályát a vallás- és közoktatásügyi minisztérium is megerősítette.²⁰) A panasz írói – mint a későbbiekből kiderül, joggal – tartottak az ortodox egyháztól való hivatalos (kánoni) elszakadás lehetőségétől, s nem nézték jó szemmel Németh István öntörvényű és igen csak átpolitizált tevékenységét.

Ahogy a levélben olvasható: „A természet rendje szerint nem engedhető meg, hogy a vallásba vetett hitet bárki is a saját önző útjai és érvényesülései egyengetésére használja fel a hazafiság jelszavával. Míszerintünk az az igazi hazafi, aki minden dicsvágy, minden felfelé törés és önzés nélkül szolgálja megcsonkított hazánkat. Arcpirító a Németh István-féle nagydobverés, mely úgy tüntet fel bennünket, mint akik a magyarság szempontjából szelídítésre szorulnak. Mi a valódi gör[ög]. kel[eti]. vallásban akarunk tovább is élni és nem egy olyan gör[ög]. kel[eti].-nek nevezett szemfényvesztésben, ahol a vélt pap papi méltóságától meg van fosztva.”²¹

Kelenczés Sándor és társai Németh Istvánnak a szentesi lelkészi állásból való eltávolítását igénylő kérelmüket és panaszlevelüket Zubkovics György budai szerb ortodox püspöknek is megküldték, aki 1932. május 9-én kelt levelében azt közölte a csongrádi alispánnal, hogy a szentesi ortodox egyházközség hívei joghatósága alá tartoznak, s ebből kiindulva lelképásztori ellátásukkal Wiener Tibor László hódmezővásárhelyi lelkészt, illetve – előbbi akadályoztatása esetére – Gyurgyevics István szegedi parókust bízta meg.

Az ügy különös módon folytatódott. Németh István a helyén maradt: egyrészt hívei – Gyuricza Jenő, Kira Antal és társaik –, másrészt a szentesi és a Csongrád vár-

¹⁹ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Jelzet nélkül. [Eln.386/ex1932.]

²⁰ Lásd bővebben Labádi Lajos négyrészes cikksorozatát a szentesi ortodox egyházközség történetének első időszakáról a *Szentesi Élet* 2008. augusztusi számaiban.

²¹ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Jelzet nélkül. [7760/1932.]

megyei törvényhatóság vezetőinek támogatásával, sőt rágalmazás vádjával hosszú évekig elhúzódoó bírósági eljárást kezdeményezett Kelenczésék ellen.²²

A budai püspök döntését már csak azért is figyelmen kívül hagyta az egyház-község híveinek egy része, mert fölfogásuk szerint a kánoni joghatóság tekintetében is változás következett be, amikor a szentesi egyházközség Németh István megválasztáskor kijelentette: nem tartozik a budai szerb püspök joghatósága alá (noha akkoriban Németh formailag a szerb egyház missziós papjaként szolgált), s helyette a konstantinápolyi (görög) ökumenikus pátriárka juriszdikcióját ismerte el.

A szentesi görögkeleti magyar egyházközség tanácsa 1932. október 25-i ülésén Németh István esperes elnök mellett Gyuricza Jenő, Gyuricza Andor, Gyuricza Péter Pál, Kira Antal, ifj. Kifor János, Veres Péter, Csigér János és vitéz Kürti Demeter egyházi tanácsstagok vettek részt. A testület két határozatot hozott. Az egyik értelmében özv. Gyuricza Istvánné a használatában lévő kántori lakást (amely két szobából, valamint könyhből és kamrából állt, s tartozott hozzá pince és sertésól is) 1933. január elsejétől élete végéig díjmenetesen vehette igénybe. Emellett Schiffer Izidornak, Gyuricza Péter Pálnak és Gyuricza Györgynek az egyházközség tulajdonában lévő ingatlanokért fizetett bérleti díjai szintén csökkentésre kerültek. A másik határozat a lelkész javadalmazását érintette. Az „autonóm görögkeleti magyar egyház egyháztanácsa” Németh Istvánt – addigi havi négyszáz pengős fizetése helyett – „1933. január 1-től az egyház tulajdonában lévő Kossuth utca 4–6. szám alatti házak és telek összebevételével javadalmazza, de kötelezi a lelkészt, hogy jövedelméből köteles az egyház épületeit jó karban tartani”. Az esperes ezért köszönetet mondott, majd kijelentette, hogy ebből a jövedelméből is legföljebb négyszáz pengőt vesz igénybe havonta, a többit pedig „az egyház szükségleteire” fordítja.²³

1934. március 15-én az „autokefál görögkeleti magyar egyházhoz tartozó egyházközségi vezetőségek” zsinatot tartottak „az 1868. évi IX. t[örvény].c[ikk]. 9. §-val²⁴ biztosított önkormányzati jog alapján egyházi felsőbbbségük megválasztása végett”.²⁵ A zsinaton összegyűltek a magyar nemzeti ortodox egyház püspökévé választották Németh Istvánt, aki innentől leveleit már nem csak mint „szentesi magyar görögkeleti esperes-lelkész”, hanem mint „választott püspök” is jegyezte. Mivel azonban a püspökké választását sem a szentesi és dél-alföldi ortodox hívek nagy ré-

²² MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Jelzet nélkül. [Eln161/ex1932.]

²³ MNL CSML SZL XII. 4. 1. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. Jegyzőkönyvek. 1891–1932. Az egyháztanács 1932. október 25-i ülésének jegyzőkönyve.

²⁴ 1868. évi IX. törvénycikk (a görögkeleti vallásuk ügyében) 9. §: „A görög-keleti vallás se nem szerb, se nem román ajkú hívei ezentúl is meghagyatnak mindazon jogaikban, a melyeket egyházközségi s iskolai ügyeik önálló intézésében, szertartási nyelvük szabad használatában, mint szintén egyházközségi vagyonnak és alapítványaik kezelésében eddig gyakoroltak.”

²⁵ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Jelzet nélkül. [Németh István meghívólevele Csergő Károly Csongrád vármegyei alispánnak. Szentes, 1934. március 12.]

sze, sem – érthető módon – a magyarországi ortodox egyházak vezetősége, sem a kulturális kormányzat nem támogatta, püspökké szentelésére, s az egyházmegye jogi elismerésére nem kerülhetett sor.

Mindezeket megelőzve 1934 januárjában több magyar ortodox csoport – szentesiek (Gyuricza György és társai), hódmezővásárhelyiek (Misán János és társai), orosháziak (Flefe Sándor és társai), mezőpeterdiek (Magyari Gábor és társai) és körrösszegapátiak (Marosán Gergely ortodox lelkész és Varga Mózes tanító) – Horthy Miklós kormányzóhoz fordult azzal a kéréssel, hogy Némethet a magyar ortodox egyházmegye püspöki adminisztrátorává nevezze ki.

Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter a kialakult helyzetről alkotott véleményét 1934. június 26-án írta meg Farkas Bélának, Csongrád megye főispánjának: „A püspöki adminisztrátori kinevezés a magyarországi gör[ög]. kel[eti]. egyházi ügyek országos rendezésére vonatkozó tárgyalások mostani állapotában nem időszerű. Különben is, nevezett lelkész azzal a cselekedetével, hogy csekély számú hívét minden felsőbb engedély nélkül folyó év március 15-re Szentesre összehívta és ott magát püspökké választotta, alkalmatlanná és érdemtelenné tette magát a püspöki adminisztrátori tisztség betöltésére.”²⁶

1934. augusztus 14-én Germanosz amasiai címzetes érsek, a konstantinápolyi egyetemes patriarkátus közép-európai exarchája nyilatkozatot adott ki a szentesi ortodox hívek számára, amelyben közölte, hogy Németh István a konstantinápolyi ortodox patriarkátus kötelékéből augusztus 11-i hatállyal elbocsátott. Egyben cáfolta azt a – magyar sajtóban is megjelent – hírt, miszerint Némethet püspökké szentelték volna. Ismertette, hogy Németh István mind a jeruzsálemi ortodox, mind az antiochai ortodox, mind az antiochiai szír jakobita egyház vezetőjénél jelentkezett és az 1934. márciusi püspökké választására hivatkozva kérte a püspöki rendre való fölszentelését. Mivel mindenhol sikertelenül járt – írta Germanosz érsek –, a svájci ókatolikus konventhez fordult, ahol azonban szintén elutasították kérését.²⁷

Németh Istvánt 1934. szeptember 23-án Mar Theodosius néven szentelte püspökké I. Efrém – Mar Ignatius Afram I Barsoum – (1887–1957) antiochiai pátriárka, a szír jakobita ortodox egyház feje és kinevezte a „magyar görögkeleti ortodox egyház érsekévé”.²⁸ (Valószínű, hogy később Németh Theodosius István szentelte püspökké Boros Istvánt, aki – noha eredetileg katolikus pap volt – a „magyar görög katolikus egyház” püspökeként tevékenykedett New Yorkban az 1940-es években.)²⁹

²⁶ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Jelzet nélkül. [VKM 5522/1934./II. főosztály]

²⁷ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Jelzet nélkül. [Germanosz érsek levele a szentesi ortodox egyházközségnek. Bécs, 1934. augusztus 14.]

²⁸ Taylor, William: i. m. 123.

²⁹ Brandreth, Henry R. T.: *Episcopi vagantes and the Anglican Church*. Society for Promoting Christian Knowledge, London, 1947. 67.

Németh István püspöki szolgálatának magyar nemzeti jellegét hangsúlyozta az *A keleti keresztény egyház a fajmagyarok között az őshazától napjainkig* című, az Országos Rákóczi Szövetség 1939. évi március hó 26-án tartott díszközgyűlésén elhangzott előadásában, amelynek szövege abban az évben nyomtatásban (tizenhat oldalas füzet formájában) is megjelent. „Püspökké szenteléssel kapcsolatban – így Németh – a magyar keleti egyház nyerte el alázatos személyemen keresztül a román nemzeti-ségi egyházzal szemben azt a megtisztelő jogot, hogy a jeruzsálemi római katolikus, görögkeleti görög, görögkeleti kopt, görögkeleti szír és görögkeleti örmény pátriárkák hozzájárulásával az Üdvözítő Szent Sírjánál magyar nyelven mondhattam Szentmisét, melynek révén nyelvünk kanonikus szent nyelvvé vált.”³⁰

Fiáth Miklós, a belügyminisztérium kivándorlási osztályának vezetője 1934. november 26-án értesítette a Csongrád megyei főispánt, hogy Németh István – mint politikailag megbízhatatlan egyén – számára útlevel a minisztérium előzetes hozzájárulása nélkül nem adható ki. Levelében többek között az alábbiakat írta.

„Németh keletre utazott és sorra járta a különféle patriarchátusokat, ú[gy]. m[int]. a jeruzsálemit, az antiochiait azzal a reménnyel, hogy valamelyik őt püspökké fogja felszentelni. Sőt Jeruzsálemből keltezve a magyar sajtó útján egy olyan közleményt is közhírré tétetett, hogy az antiochiai pátriárka őt püspökké szentelte és hogy a jövőben ezen patriarchátus főhatósága alá tartozik. Ezzel szemben a gör[ög]. kel[eti]. ort[odox]. patriarchátusok közül egyik sem szentelte őt püspökké. Cél ért azonban a Homszban³¹ székelő szír jakobita monofizita³² patriarchánál, aki által főpappá fel is szenteltetett. Németh az erről szóló okmányt folyó évi október hó 19-én bemutatta. Megvizsgálva azt nevezett miniszter úr³³, Némethnek tudtára adta, hogy miután a szír ortodox egyház nem azonos a Magyarországon törvényesen bevett gör[ög]. kel[eti]. ortodox egyházakkal, őt szentesi görögkeleti lelkésznek többé nem tekinti, s Magyarországon görögkeleti istentiszteleteket nem végezhet. Amennyiben azonban ő, [vala]mint a szír ortodox egyházba esetleg őt követő hívei, kilépve a görögkeleti egyházból mint felekezetnélküliek az elsőfokú közigazgatási hatóságnál jelentkeznek és új vallásfelekezetüket törvényesen elismertetni óhajtják, ezirányban a törvényben előírt lépéseket megtehetik.

³⁰ Idézi: Sasvári László – Diószegi György: i. m. 35–36.

³¹ Homsz – arabul: Hims (حمص), ősi görög nevén: Emesza (εμεσσα) – város Szíria nyugati részén, Damaszkusztól északra, százhatvan kilométerre fekszik.

³² A monofizita keresztény tanítás úgy tartja, hogy a megtestesülés után Jézusban az isteni és az emberi természet egyetlen természetté lett. Ezzel szemben az ortodoxia által a 451. évi kalkedóniai zsinaton megfogalmazott álláspont szerint Krisztusnak két – isteni és emberi – természete volt.

³³ Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter.

Németh István a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr szóbeli kijelentését tudomásul vette és jelenleg mint szír jakobita monofizita főpap szerepel.³⁴ Megjegyzem, hogy Némethet tudomásom szerint újabban a konsztantinápoli görögkeleti ökumén patriarchátus is folyó évi augusztus hó 11-én kelt intézkedéssel mindennemű egyházi tisztségtől megfosztottnak mondotta ki.³⁵

Ezután Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter Farkas Béla csongrádi főispánt bízta meg a szentesi magyar görögkeleti egyháztanács működésének felügyeletével, illetve annak elnöki feladatainak ideiglenes ellátásával. 1935 őszén Németh István bírósághoz fordult és elmaradt – havi négyszáz pengős – bérét, illetve méltányos nyugdíjat követelt a szentesi egyházközségtől, amelynek ingatlanját, amelyet még lelkészi lakásként kapott meg, még 1938 nyarán is használta. Ekkoriban kelt leveleit mint „Németh István, a szentesi görögkeleti magyar egyház esperes-lelkésze, felszentelt püspök-érsek” írta alá.

Összességében megállapítható, hogy a magyar nemzetiségű ortodox hívek azon igénye, hogy önálló egyházszervezetük – püspökségük – legyen több formában is megfogalmazást nyert. Egyik formája volt az egykoron görögök által alapított szentesi magyar ortodox egyházközség tagjainak törekvése, amelynek részeként előbb a magyar liturgikus nyelvet használó egykori katolikus pap Németh Istvánt választották meg lelkészükké, majd pedig – más ortodox közösségekkel együttműködve – igyekeztek elérni „magyar ortodox” püspökké választását és fölszentelését. Ezzel párhuzamosan a magyar kormánynak – amely politikájának helyi képviselői (például a Csongrád megyei alispán vagy a szentesi polgármester) kezdetben támogatták Némethék mozgalmát – is gondja volt a magyar ortodoxok lelkipásztori ellátásának biztosítására. Ennek jegyében hozták létre 1942-ben a Budapesti Görögkeleti Hittudományi Főiskolát és ennek szellemében támogatták a Popoff Mihály orosz emigráns lelkész vezette – aki a magyar kultuszkormányzattól elnyerte a nagyprépost méltóságot is – magyar ortodox egyházat.³⁶ Németh Istvánt tehát eleinte politikailag is támogatták, ám később a bizalmat mind helyi (szentesi), mind országos szinten – valószínűleg nyughatatlan természete és számos konfliktusa miatt – megvonták tőle.

³⁴ A (jakobita ökeleti) szír egyházzról lásd bővebben: Berki Feriz (szerk.): Az orthodox kereszténység. Budapest, 1984. Magyar Ortodox Adminisztratúra. 25–45.; Myz, Roman: Keleti egyházak. Szeged, 1999, Agapé Kiadó. 17–21.; Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest, 1971, Szent István Társulat. 168–171.; Thöle, Reinhard (szerk.): Bevezetés az ortodoxia világába. Budapest, 2001. Kálvin Kiadó. 282–285.

³⁵ MNL CSML SZL XII. 4. 3. doboz A szentesi görögkeleti egyház iratai. 1927–1933. Jelzet nélkül. [BM 9889/934.VIII.res]

³⁶ Vö. Manzinger Krisztián: Az ortodox egyház a magyar nemzeti célok szolgálatában? Regio, 2010. 3. sz. 149–179.

Endeavours to Establish a Hungarian-Speaking Orthodox Bishopric in the 1930s.
To the biography of Bishop István Németh

István Németh was born on 25th July, 1890. Having finished his Roman Catholic theological studies, he was ordained as a priest for the service of the Diocese of Vác on 24th June, 1914. Later on, he got married, converted to the Orthodox faith and first served as a cleric of the Serbian Orthodox Church and then as that of the Patriarchate of Constantinople in Szentes. On 15th March, 1934, the unofficial (not state-authorized) ecclesiastical council of the Hungarian Orthodox Church, made up of its followers, elected him to be bishop. Not long after that, on 23rd September, 1934, he was also ordained as a bishop under the name of Mar Theodosius and was appointed 'the archbishop of the Greek Orthodox Church of Hungary' by Ephrem I (Mar Ignatius Afram I Barsoum), the Jacobite patriarch of Antioch. After the Second World War, István Németh left for the West, and continued his activity within the frames of Eastern Christianity. He deceased in Munich, in March, 1969. Bishop István Németh's activity in the 1930s fitted the endeavours of the Hungarian Orthodox believers to the establishment of an independent Church organization (a bishopric). In that spirit, the members of the Hungarian Orthodox Parish of Szentes – which had been founded by the Greeks in the past – first elected István Németh, the former Catholic priest using the Hungarian language during liturgies, to be their pastor, and then, with the co-operation of other Orthodox communities, they also strived to advance his election and ordination as a 'Hungarian Orthodox' bishop. At the same time, the Hungarian government – namely, its local political representatives (the local leaders of administration and the elected mayor, in particular), who initially supported the movement of Németh and others – also provided the Hungarian Orthodox Christians with pastors.

The author of the present study reviews the events of István Németh's years spent in Szentes and the history of his election and ordination as a bishop. The primary source of the paper has been the file of the Orthodox Parish of Szentes (the documents of the Greek Orthodox Church of Szentes. XII. 4. Boxes 1–4) stored in the Szentes, Csongrád County Archives of the National Archives of Hungary.

A „TISZTA LAP” A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSSEN* AZ 1956. JÚLIUS 30–AUGUSZTUS 3-I PARLAMENTI ÜLÉSSZAK

A pártállami országgyűlések közismerten jelentéktelen események voltak: előre megírt felszólalások, a betérjesztett javaslatok érdemi vita nélküli elfogadása jellemezte őket. Egyedüli kivételként az utolsó, 1985-ben megválasztott parlament munkáját szokták megemlíteni, ahol jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény után évről évre jelentősebbé vált a törvényhozás munkája, évről évre megduplázódott az elfogadott törvények száma. Ennek fényében nem tűnik érthetőnek, hogy miért érdemes egyetlen ötnapos ülésszakkal egy önálló tanulmányban foglalkozni – még akkor is, ha arra 1956-ban került sor. A parlament 1956–57-es működéséről egyébként már egy önálló kötet is született, ám ez inkább az egyes képviselők tevékenységét vizsgálja. Az 1956. július–augusztusi ülésszokról mindössze a következőket állapítja meg a szerző: „naplójában nem találunk semmit, ami annak a jele volna, hogy a képviselők észleltek volna valamit a forradalom és a szabadságharc előszeléből. Esetleg Parragi György vérszegény interpellációja tekinthető ilyennek a hitoktatás kérdéséről.”¹

Ezzel szemben úgy vélem: a tárgyalat ülészak jelentős esemény volt. Bár a forradalom után, sőt a forradalom miatt, nem volt folytatása, de kiindulópontja lehetett volna az országgyűlés jelentősége növekedésének.² Ennek ellenére a szakirodalom hallgat erről az öt napos eseményről. Úgy is fogalmazhatunk, hogy épp úgy „feledésbe merült”, mint Gerő Ernő első titkárságának, reformjainak egésze.³ Az 1956 nyári ülészak három területen hozott fontos döntéseket, illetve hajtott végre jelen-

* Kutatásaimat az MTA Bolyai ösztöndíja támogatta. Szeretnék köszönetet mondani Szakolczai Attilának, amiért elolvasta a kéziratot és hasznos tanácsokkal segítette munkámat.

¹ Horváth Lajos: *A magyar országgyűlés 1956–57-ben*. Budapest, 2004. 179.

² E jelentőség-növekedés későbbi lehetőségeit természetesen nehéz megítélni, hiszen a történelem másként alakult. Valószínű azonban, hogy az országgyűlés kb. úgy működött volna a 60-as években, mint a csehszlovák nemzetgyűlés: viszonylag hosszú ülészakok, a törvényerejű-rendeletek számának és jelentőségének visszaszorulása stb. Erről lásd még: Bencsik Péter: *Az európai népi demokratikus és szocialista országok alkotmányainak összehasonlító vizsgálata*. Múltunk, 2012/3., 193–194. Olvasható interneten is: http://epa.oszk.hu/00900/00995/00031/pdf/EPA00995_multunk_2012_3_153-205.pdf

³ Bővebben lásd: Bencsik Péter: *Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisztta lap” politikájának néhány történeti problémája*. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tom. 129. Szeged, 2009. 111–137. Olvasható interneten is: http://allamszocializmus.lapunk.hu/tarhely/allamszocializmus/dokumentumok/tiszta_lap.pdf

tős lépéseket. Elsőként említem az országgyűlés szerepének növelésére tett intézkedéseket, amelyekről két határozat született. A második jelentős témakör a szocialista törvényesség megerősítésére irányuló törekvés volt, amely a szabálysértési bizottságokról szóló törvényt eredményezte, valamint itt kell megemlíteni Hegedüs András miniszterelnök, illetve Nonn György⁴ legfőbb ügyész parlamenti beszámolóját és ezek vitáját is. Végül, a harmadik kiemelkedő esemény az volt, hogy hét év óta először interpellációk is elhangzottak a tisztelt házban.

Az MDP PB először május 11-én, tehát még Rákosi Mátyás első titkársága idején foglalkozott az eredetileg júniusra tervezett nyári ülésszak kérdésével. A tervezett napirenden szerepelt a miniszterelnök beszámolója „az államigazgatás egyszerűsítéséről és megjavításáról, továbbá a szocialista törvényesség biztosításáról”, a legfőbb ügyész beszámolója, az új begyűjtési törvény, valamint az „új Ház-szabályzat” (vagyis az ügyrend) kidolgozása. Már ekkor igényként fogalmazódott meg, hogy az ülésen érdemi vita bontakozzon ki. Ennek érdekében a napirenden szereplő előterjesztéseket két héttel korábban szeretnék volna kiadni az illetékes bizottságoknak. A vita előkészítésére egy bizottságot kívántak létrehozni és felmerült az országgyűlés elnökségének átszervezése is.⁵

Június 14-én ismételten foglalkozott a PB a nyári ülésszakkal, arról azonban nem született döntés, hogy mikor tartsák meg azt. Az ülésszakot hat naposra tervezték, de a vita után végül öt napra csökkentették azt. A májusban eltervezett napirendhez képest bekerült a szabálysértési bizottságokról szóló törvényjavaslat vitája, illetve az interpellációk lehetősége, igaz még csak mintegy három órás keretben. A PB a régi reflexeknek megfelelően előírta, hogy kik fognak hozzászólni a vitában, előre elkészítették a miniszterelnök és a legfőbb ügyész beszámolójának elfogadásáról szóló határozati javaslatot is.⁶ Ezt követően az új ügyrend kérdéséről nyilatkozott a sajtónak Pongrácz Kálmán, az országgyűlés jogi bizottságának elnöke. Véleménye szerint a régi ügyrend „egyáltalán nem alkalmas a legfőbb államhatalmi szerv működésének szabályozására”, bizonyos parlamenti „intézmények” pedig (pl. a bizottságok és az interpellációk) emiatt nem tudtak kifejlődni. Az új ügyrend célja pedig az, hogy az állami életet „az eddiginél demokratikusabbá” tegye.⁷

A tervezett napirendből a vezetés számára legfontosabbnak az országgyűlési képviselők munkájáról, illetve az ügyrendről szóló határozatok voltak, legalábbis erre

⁴ Nonn neve egyes forrásokban Non néven szerepel. A továbbiakban – idézett forrásszövegek kivételével – a Nonn alakot fogom használni.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 276.f. 53/286. őc. Ez utóbbi átszervezés lényege az lett volna, hogy a ház tisztikarának egy tagja a képviselők munkájának jobb megszervezésével foglalkozzon. Az új ügyrendet a párt lapja már elég korán beharangozta: Szabad Nép, 1956. máj. 19., 3. Eszerint az Elnöki Tanács kérte fel az országgyűlés jogi bizottságát az új ügyrend elkészítésére.

⁶ MNL OL M-KS 276.f. 53/291. őc.

⁷ Szabad Nép, 1956. júl. 1., 3.

utal az, hogy ezt a két kérdést a PB július 5-én külön is megtárgyalta. Az előterjesztéseket Apró Antal nyújtotta be a testületnek. A képviselői munkáról szóló határozattervezet a Szovjetunióknak és a megelőző hét év eredményeinek szóló tiszteletkörök után kritikával illette az MDP-korszak parlamentjeinek tevékenységét: „nem valósultak meg kellőképpen azok a követelmények, amelyeket alkotmányunk a legfelsőbb államhatalmi szerv működésével szemben támaszt”. A kritika nem volt túlságosan éles, mindenestre a szöveg egyértelműen elhatárolódott a korábbi gyakorlattól, amelyet több alkalommal „nem helyeselhető” vagy „nem tartható fenn” kifejezésekkel minősített a tervezet. Bírálta, hogy az országgyűlés helyett fontos kérdéseket is az Elnöki Tanács szabályozott törvényerejű rendelettel. A javaslat szerint „érdemlegessé” kell tenni a kormány és az Elnöki Tanács parlamenti beszámolóit, „érvényt kell szerezni annak az alkotmányos rendelkezésnek”, hogy a Legfelsőbb Bíróság elnöke és a legfőbb ügyész is számoljon be munkájáról az országgyűlés előtt. Kritika bujt meg abban is, hogy javasolták: az eddiginél gyakrabban kell összehívni a házat, s az ülések időtartamát úgy kell megállapítani, hogy „lehetőség nyíljon az időszertű feladatok sokoldalú megvitatására”. Szükséges az is, hogy a képviselők időben megismerhessék az ülések elé kerülő kérdéseket. A napirendeket alaposabban kell előkészíteni, s minden törvényhez indoklást kell készíteni – folytatódott a javaslat. Mindezekből is kiérezhető, hogy a korábbi gyakorlat tehát ennek ellenkezője volt. Ez olvasható ki abból is, hogy az országgyűlési bizottságoknak „az ülésszakok közötti időkből is érdemleges tevékenységet kell kifejtetni”.⁸ A határozat a képviselők jogai és kötelességei terén is forradalmi változásokat javasolt: „kötelesek az eddiginél szorosabb kapcsolatot tartani választóikkal [...] rendszeresen számoljanak be [...] munkájukról. Tartsák meg fogadóóráikat.” Javasolta a tervezet, hogy a munkáját nem megfelelően végző képviselőket lehessen visszahívni. Mindezek érdekében célszerű volna az egyéni választókerületi rendszer bevezetése is – érvelt a tervezet. További fontos megállapítás volt, hogy „érvényt kell szerezni a képviselők mentelmi jogának” – hiszen ez megint azt jelenti, hogy az előző években e jog sem érvényesült. A tervezet végül a javaslatok megvalósítása érdekében további konkrét intézkedéseket javasolt (pl. új választójogi törvény kidolgozását).

A PB vitájának részletes jegyzőkönyve nem áll rendelkezésre, de a fennmaradt dokumentum tanúsága szerint tíz hozzászóló volt (köztük Rákosi, Gerő, Hegedűs is). A testület döntéséből látható, hogy a tervezet számos pontját kifogásolták. Ennek értelmében a megfogalmazást „pozitívabbá” kell tenni, utalni kell a párt szerepére is. A határozat szerint ki kell hagyni a szövegből a képviselők visszahívhatóságára, az egyéni választókerületi rendszerre történő áttérésre, valamint a mentelmi jog garantálására vonatkozó pontot, bár azzal az indoklással, hogy ezeket külön jogszabályban kell rendezni. Az ügyrenddel kapcsolatban kevesebb kifogás merült fel, itt

⁸ Ide tartozik a javaslat szerint a törvényelőkészítő munka, a szakértők bevonása, de az elfogadott jogszabályok végrehajtásának, továbbá az állami szervek ellenőrzése, a „bürokratikus gócok” felszámolásával együtt. MNL OL M-KS 276.f. 53/294. óe.

kisebbségi pontosítások mellett egyedül az változott, hogy kihúzták belőle a képviselői eskü bevezetésére tett javaslatot.⁹ Azzal, hogy a PB előre elfogadta mindkét későbbi határozat szövegét, megfosztották az országgyűlést valódi döntési jogkörétől, vagyis ismét csak a régi reflexek nyilvánultak meg. Igaz, mindez még a Gerő-féle tiszta lap-politika meghirdetése előtt történt.

Rákosi némileg váratlan lemondása után Gerő tehát átfogó reformokat hirdetett meg. A „tiszta lap” egyszerre jelentette az előző évek rossz gyakorlatával, bűneivel való szakítást és egy új politikai irányvonal kezdetét, illetve azt, hogy egyes, a párt számára kínos kérdésekre igyekeztek fátylat borítani.¹⁰ Ez a kettősség érezhető az országgyűlés működését érintő javaslatokon és tényleges változásokon. A régi gyakorlattal való szakítás igénye erőteljesebbé vált, a reformok egy részét gyorsan életbe is léptették. Ugyanakkor a korábbi hibák mélyreható feltárása elmaradt.

A parlamenti reformot Gerő programbeszéde és a KV határozata egyaránt érintette. Gerő július 18-i első beszéde, amit már első titkárként mondott, mentegetőzéssel kezdődött: „A helyzet úgy alakult, hogy nem tarthatok minden problémára kiterjedő, részletes beszámolót.” Amikor azonban rátért a „további demokratizálódást” célzó feladatokra, első helyen említette azt, hogy nagyobb szerepet kell biztosítani az országgyűlésnek. Az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletei helyett minden fontos kérdést törvényben kell rendezni,¹¹ ezért a parlamentnek „gyakrabban és szélesebb napirenddel kellene üléseznie”. Növelni kell a bizottságok szerepét, a képviselők és a választók között szorosabb kapcsolatot kell kialakítani. Ennek érdekében át kell térni az egyéni választókerületi rendszerre. Ez lehetővé tenné a munkáját nem megfelelően végző képviselők leváltását (azaz visszahívását) is – érvelt Gerő.¹²

A KV ülésén az országgyűlés szerepével kapcsolatban nem bontakozott ki vita,¹³ így a testület által elfogadott határozat tükrözte a PB korábbi álláspontját és Gerő felszólalásának lényegét.

⁹ MNL OL M-KS 276.f. 53/294. óe.

¹⁰ „A párt figyelmét nem a múltra kell fordítani [...] az önbírálat nem önmarcangolás” – fogalmazott Gerő 1956. július 18-i programbeszédében. MNL OL M-KS 276.f. 52/35. óe. Gerő talán úgy vélte, hogy a hibák nyílt feltárása aláásna a rendszer alapjait.

¹¹ Ennek ellentmondóan azt is hozzátette: növelni kell az Elnöki Tanács szerepét is. E megjegyzés célja nyilván az volt, hogy a bírálat ne az államfői testületet érje. Hogy miképp lehetne növelni az Elnöki Tanács szerepét, arról Gerő egy szót sem szólt. MNL OL M-KS 276.f. 52/35. óe.

¹² Uo. A beszéd szövegét a közvélemény már akkor is megismerhette, hiszen csaknem teljes egészében közölték a napilapok, valamint még a forradalom előtt önálló füzetben is megjelent. Lásd: Szabad Nép, 1956. júl. 19., illetve Gerő Ernő: *Pártegyeséggel a szocialista demokráciáért*. Budapest, 1956. 13–20.

¹³ Egyedül Ács Lajos utalt felszólalásában az országgyűlés munkájára. A javaslatokat teljes mértékben támogatta. MNL OL M-KS 276.f. 52/35. óe.

A sajtóban is foglalkoztak a parlament közeledő ülésszakával. A napirendek közül legnagyobb terjedelemben az új ügyrendről kérdezte a riporter Rónai Sándort, az országgyűlés elnökét.¹⁴

A PB már 1956. július 23-án elkezdett foglalkozni a reformok végrehajtásával, s a következő hetekben megindult a részletek kidolgozása. A pártállami–parancsuralmi reflexek azért még erőteljesek voltak: „össze kell hívni a Hazafias Népfront elnökségét, hogy állást foglaljon a KV határozataiban [...] és szólítson fel a párt- és a kormány politikájának támogatására. [...] Kíváncsi, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége hasonló értelemben foglaljon állást. [...] Hegedüs András és Non György elvtárs parlamenti beszédét ezek elmondása előtt legalább 3 nappal meg kell küldeni véleményezésre a Politikai Bizottságnak.”¹⁵

Ilyen előzmények után ült össze az országgyűlés 1956. július 30-án, hétfőn. Az öt napos ülésszak összesen több mint 24 óráig tartott. Az első ülésnap inkább technikai jellegű volt, kivéve a az elnöki tanácsi és a miniszterelnöki beszámolót. 30-án mondott beszédet a lengyel szjejm elnöke, Stanisław Kulczyński; ekkor történt meg jogilag is a minisztériumok átszervezése, illetve egyes miniszterek, elnöki tanácsi tagok felmentése és kinevezése.¹⁶ Emellett beterjesztették az ülésszakon tárgyalandó törvényjavaslatokat és bejelentették a benyújtott interpellációkat is.¹⁷

Az első napon politikai jelentősége csak a már említett két beszámolónak volt. Elsőként Kristóf István, az Elnöki Tanács titkára szólalt fel. Beszédében önkritikusan megállapította, hogy „az Elnöki Tanács munkájában a demokratizmus sokszor formális volt, ami gyakran kifejeződött abban is, hogy az Elnöki Tanács ritkán tartotta meg üléseit (!!) és nem egy esetben az elnökséggel pótolta az Elnöki Tanács kollektív munkáját.” Ugyancsak hiba volt, hogy fontos kérdésekben is törvényerejű rendeleteket hozott a testület, ezzel csökkentette az országgyűlés szerepkörét. Ezeket a hibákat ki kell javítani, ezért felmerült az Elnöki Tanács ügyrendje módosításának szükségessége is. Kristóf szerint az országgyűlés feladatainak növekedése nem csökkenti az Elnöki Tanács jelentőségét. A továbbiakban az a feladata a testületnek, hogy

¹⁴ Szabad Nép, 1956. júl. 22., 3. Néhány nappal később arról is tudósított a párt lapja, hogy a jogi bizottság elfogadta az új ügyrend tervezetét. Szabad Nép, 1956. júl. 25., 2.

¹⁵ MNL OL M-KS 276.f. 53/296. őc.

¹⁶ A változásokat még a KV július 18–21-i ülésén határozták el. A legfontosabb változás az volt, hogy Gerő első titkárrá való kinevezése miatt lemondott a minisztertanács első elnökhelyettesi posztjáról (helyét Hidas István vette át). Új elnökhelyettesként megválasztották Marosán Györgyöt is a kormány tagjává. Átszervezték a nehézipari tárcákat (összevonták a szénbányászati, illetve a vegyipari és energiaügyi tárcát Bánya- és Energiaügyi Minisztérium néven, de egyidejűleg létrehozták a Vegyipari Minisztériumot is). Altomáré Iván élelmiszeripari miniszter helyére Nyers Rezső került. Boldoczki Jánost Horváth Imre váltotta a külügyek élén. Az oktatásügyi tárca is új vezetőt kapott: Erdey-Grúz Tibort Kónya Albert követte. Az Elnöki Tanács két tagját (Nezvál Ferencet és Vég Bélát) felmentették, helyükre Gerő Ernő és Rónai Sándor került.

¹⁷ *Az 1953. július 3-ára összehívott országgyűlés naplója.* (A továbbiakban: Ogyn.) 28. ülés. 1339–1384.

fokozott munkával alaposan készítse elő a törvényerejű rendeleteket, s előtérbe kell helyeznie a tanácsok és más állami szervek feletti felügyelet feladatát, továbbá be kell vonnia a tömegeket az állami életbe.¹⁸

Hegedüs András miniszterelnök valamivel hosszabban szólalt fel, beszéde az ország életének számos fontos kérdését érintette. Csak a legfontosabbakat kiemelve: Bejelentette a béke-, illetve tervkölcsonök megszüntetését, a letelepedési engedélyek eltörlését. Hosszasan beszélt a Gerő által megfogalmazott szocialista demokratizmusról, annak fejlesztéséről, többek között az országgyűlés és a tanácsok munkájának megjavításáról, a kollektív vezetés és az egyéni felelősség fontosságáról. Elismerte, hogy a korábbiakban túlzott központosítás volt az országban. A tervmutatók számának további csökkentését és decentralizálást helyezett kilátásba. A gazdasági tervek jelentős részét helyileg lehet majd kidolgozni – hangoztatta. Részletesen tárgyalta a szocialista törvényesség kérdését is. Olyan szabályokat kell kidolgozni, amelyek garantálják ezt. Ennek érdekében egységesíteni kell a joganyagot, új államigazgatási törvényt kell kidolgozni, fokozottan kell ellenőrizni az államvédelmi szerveket, minden bíróságot és a büntetés-végrehajtási intézeteket az Igazságügyi Minisztérium felügyelete alá kell vonni. Ki kell alakítani a „helyes bírói ítélkezést”, a bírák tanácsok általi választásának rendszerét az addigi kinevezési gyakorlat helyett. Fontos a vádlottak védelmének „érdemibbé tétele”, valamint a már a ház elé terjesztett szabálysértési bizottságokról szóló törvényjavaslat is – vélte a miniszterelnök. Harcolni kell a törvénytelen intézkedések, a protekció ellen is.¹⁹ A megfogalmazott mondatok egyszerre jelentettek kritikát a korábbi gyakorlattal szemben, s egyidejűleg mutatják azt is, hogy *szocialista* jelző továbbra is korlátozta a törvényességet.

A miniszterelnök beszámolóját már „vita” is követte. A felszólalókat ezúttal is előre kiválasztották, de mondandójukat már valamivel szabadabban fogalmazhatták meg. A vitára másnap, július 31-én került sor. Összesen hét hozzászólás hangzott el,²⁰ majd végül Hegedüs kapott válaszlehetőséget. A felszólalók egy része saját szűkebb pátriája érdekében lépett fel (Achátz Imre, Földvári Rudolf, Molnár Ernő), a mások egy-egy résztémakört boncolgattak (Házi Árpád és Kiss Imre a tanácsok munkáját, Vég Béla a gazdasági kérdéseket elemezte). Földvári kritikát is megfogalmazott a kormány addigi tevékenységével szemben, de azt elismerte, hogy a hibákat, nehézségeket Hegedüs is feltárta beszédében. Valódi bírálattal inkább csak az utolsóként hozzászóló Urbán Ernő élt. Őt személy szerint is érintette Hegedüsnek az írókhoz szóló előző napi mon-

¹⁸ Ogyn. 28. ülés. 1347–1353. A képviselők közül senki sem szólalt fel a beszámolóval kapcsolatban. Az országgyűlés ellenszavazat nélkül fogadta el a beszámolót, amely ismertette a legutóbbi parlamenti ülészak óta hozott elnöki tanácsi határozatokat is.

¹⁹ Ogyn. 28. ülés. 1356–1382. A beszámolót gyakorlatilag teljes terjedelemben közzétették a más-napi lapok. Lásd Szabad Nép, 1956. júl. 31., 1–3. A beszéd második felében Hegedüs hosszabban foglalkozott a nemzetközi helyzettel és a kormány külpolitikájával.

²⁰ Ogyn. 29. ülés. 1388–1423. A felszólalásokat összefoglalta még: Szabad Nép, 1956. aug. 1., 1–2.

data: „bízunk abban, hogy a Központi Vezetőség július 18–21-i határozata után az írók egy részével fennállott félreértéseink és nézeteltéréseink végképp eloszlanak”.²¹ Urbán válaszában aláhúzta: a nézeteltérés oka az SZKP XX. kongresszusa tanulságainak vontatott alkalmazása volt. „A párt- és államvezetés [...] csak foltozgat, időt igyekszik nyerni, s hogy – gorombán szólva – eljátszotta a jogot, hogy a nép bizalmát élvezze, s az országot vezesse.” A kemény szavak után Urbán megenyhült és hozzátette: július csattanós válasz volt minderre és „minden remény megvan a kibontakozásra”. Magáról a miniszterelnöki beszédről úgy vélte, hogy az nem szólamokból állt, hanem konkrétumokból, továbbá magas szocialista humanizmus hatotta át. Helyeselte, hogy a középparasztokat levették a kulákklistáról, sőt erkölcsi és anyagi kárpótlást is kaptak. De vajon „nem félmegoldásnak tartja-e a nép igazságérzete, amikor [...] visszont az a funkcionárius, aki köztudomásúan személyes bosszú, vélt érdemhajhászás, »jófiúság« vagy egyéb hasonló okok miatt tört a vesztükre, továbbra is helyén marad és sem erkölcsi, sem anyagi szempontból nem vonják felelősségre?”²² Ez a felvetés voltaképpen a később kibontakozó ún. „funkcionárius-vita” egyik korai megjelenésének tekinthető. A vita kezdetének Losonczy Géza szeptember 2-i, a Művelt népben megjelent cikkét tekintjük. Urbán Ernő parlamenti felszólalása egy hónappal megelőzte Losonczy cikkét.²³ Vitázó felszólalásában a miniszterelnök is érintette ezt a megjegyzést: „Igaza van Urbán képviselőnek abban, hogy államapparátusunkban vannak olyan dolgozók, akik nem odavalók. Először persze bírálni kell, s ha a bíráló nem segít, ki kell tenni őket.”²⁴ Hegedűs András tehát bő egy hónappal Losonczy cikke előtt egyetértett a szektás, merev funkcionáriusok eltávolításának szükségességével!

A vita lezárulta után az országgyűlés ellenszavazat és tartózkodás nélkül, tehát egyhangúan elfogadta a miniszterelnök beszámolóját és az azon alapuló határozati javaslatot.²⁵

A második ülésnap legfontosabb napirendi pontja Nonn György legfőbb ügyész beszámolója volt. A legfőbb ügyész parlament előtti beszámolását az 1949-es alkotmány írta elő,²⁶ erre azonban első alkalommal csak ezúttal, 1956 nyarán került sor.

²¹ Ogyn. 28. ülés. 1368.

²² Ogyn. 29. ülés. 1420–1423. A fenti szó szerinti idézetek azonban nem kerültek bele a másna-pi Szabad Népbe, még tartalmi összefoglalásban sem.

²³ A témáról bővebben lásd: Bencsik Péter: *Az MDP értelmiségi határozata és az 1956 őszi »funkcionárius-vita«*. Actas, 24. évf. (2009) 2. sz. 87–103. Olvasható az interneten is: <http://allamszocializmus.lapunk.hu/tarhely/allamszocializmus/dokumentumok/ertelmiseg2.pdf>

²⁴ Ogyn. 29. ülés. 1427.

²⁵ Ogyn. 29. ülés. 1428.

²⁶ 1949. évi XX. tv. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. 43. § (2) bek.

A hosszúra nyúlt beszámoló²⁷ fő gondolatmenete a szocialista törvényesség²⁸ köré szerveződött. Összességében feltétlenül Gerőt támogató, tehát reformelkötelezett beszéd volt, amelyben azonban kétségtelenül akadtak „keményvonalas” elemek is.²⁹

Az első figyelemre méltó tény az, hogy Nonn az 1953. július 4-i, Nagy Imre nevéhez fűződő új ügyészi szervezet létrehozására utalt „új, lenini elvek szerint létrehozott ügyészség”-ként. Ismertette az ügyészség főbb feladatait, majd hozzátette: „Ilyen széles jogkörrel felruházott ügyészséget csak a szocialista állam ismer”. Ez valóban így is volt, hiszen az ügyészség feladatkörei tényleg túlságosan szélesek voltak, gyakorlatilag korlátozták a bírói függetlenséget (amely az államszocializmus idején egyéb okok miatt is merőben fiktív volt).³⁰

Nonn úgy vélte, hogy „az új ügyészi szervezet tevékenyen közreműködött a törvényesség megszilárdításában”. Ennek indoklásaként ismét a Nagy Imre-kormány 1953–54-es intézkedéseit sorolta fel (az internálás és a rendőrbíráskodás megszüntetése, amnesztia, bírósági törvény, tanácstörvény stb.). Utalt az 1956 júliusi KV-ülésre és arra, hogy számos új jogszabályt kell még megalkotni a szocialista jogrendszer teljes kiépítéséhez, „nem utolsósorban azért, mert a törvényesség és a törvények jelentőségét eddig sokszor lebecsültük”, s a jelenségek „nem egyszer törvényt sértő rendeletek és utasítások kibocsátását eredményezték”. Nem gyakoroltuk megfelelően a jogszabályok feletti törvényességi felügyeletet – fogalmazott önkritikusan a legfőbb ügyész.³¹

A továbbiakban konkrét eseteket is idézve a dolgozók jogos panaszairól, valamint a munkáltatók és a dolgozók által elkövetett gazdasági szabálysértésekről, hanyagságról beszélt. Kifejtette azt is, hogy „a szövetkezés önkéntességének megsértése súlyos törvényt sértés, amely ellen az ügyészség köteles fellépni.” Nonn úgy vélte, hogy

²⁷ Ogyn. 29. ülés. 1428–1447. A beszámoló tehát hosszabb volt, mint a miniszterelnök expozéja. A beszéd szövegének zömét közölték a másnapi lapok is, lásd Szabad Nép, 1956. aug. 1., 3–4. A lap szöveghűen idézte Nonnt, de 21 kisebb-nagyobb részletet kihagytak az újság hasábjairól. A továbbiakban a lábjegyzetekben jelzem, ha ennek a kihagyásnak valami jelentősége van.

²⁸ Természetesen nem állítom, hogy a szocialista törvényesség fogalmát itt vetették volna fel először. 1956. április–május óta cikkek egész sora foglalkozott a témával a Szabad Népben, Irodalmi Újságban, Társadalmi Szemlében. (Ezek tételes felsorolásától most eltekintek.) Mindenesetre az a tény, hogy a szocialista törvényesség kérdését a parlamentben is megtárgyalták, jelentőssé teszi Nonn beszámolóját is.

²⁹ 2006-ban, amikor az interneten számos ünnepi adatbázis készült a forradalom 50. évfordulóján, az Origo hírportál elkészítette a Szabad Net nevű összeállítását, az ötven évvel korábbi cikkek-ből válogatva. Ebben tendenciózusan (?) csak a „keményvonalas” részleteket emelték ki Nonn beszédéből. Ezzel a tényeket meghamisítva, torz beállításban tüntették fel Nonn beszédét és egész személyiségét is. Lásd: <http://szabadnet.origo.hu/20060801erositsuk.html>. (Letöltés ideje: 2009. június. Jelenleg már nem érhető el az interneten.)

³⁰ Ogyn. 29. ülés. 1429. Vö. Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Osiris, Budapest, 2007. 484.

³¹ Ogyn. 29. ülés. 1429–1431. Az utolsó két idézet önkritikus megjegyzéseit a Szabad Nép nem közölte, mint ahogyan azt sem, hogy „egyes helyi tanácsok nemegyszer visszaélnek hatalmukkal”.

a törvény előtti egyenlőség és a teljes egyenjogúság megvalósult az országban, nemi, felekezeti és nemzetiségi hovatartozás nélkül. A délszláv kisebbség diszkriminációja is megszűnőben van – fogalmazott. A törvényességnek azonban két oldala van: az állampolgári jogok védelme az egyik, az állampolgári kötelességek teljesítése pedig a másik. Ez utóbbit az állampolgároknak kell teljesíteni, többek közt pl. beadási kötelezettségük fegyelmezett végrehajtásával.³²

A beszámoló talán legjelentősebb részlete az „1948 után” elkövetett törvénysértésekről szólt. Ennek okai között említette az osztályharc állandó éleződésének dogmáját, a személyi kultuszt, az „államvédelmi szervek különleges helyzetét”, illetve azt a tényt, hogy 1953-ig sem az ügyészség, sem más állami szerv nem gyakorolt ellenőrzést az ÁVH felett. 1953-ban, Péter Gábor perében indult meg a törvénytelen-ségek kivizsgálása, amely az utóbbi időben gyorsult fel, „és ma már a [felülvizsgálat] végére értünk” – mondotta Nonn.³³ Ezután ismertette a rehabilitáció sokkoló statisztikai adatait: 149 elítélt ügyében járt el a Legfelsőbb Bíróság, s közülük 124 főt minden vádpont alól felmentett. Név szerint is megemlítette Rajk Lászlót és társait, továbbá Sólyom László tábornokot. A 149 említett személyen túl további 300 alaptalanul elítélt szabadult ki a börtönökből. Nonn kiemelte az ártatlanul meghurcolt személyek erkölcsi és anyagi kárpótlásának fontosságát, az ártatlanul kivégzettek családjának támogatását is. A kiemelt ügyeken túl megindult az egyszerű dolgozókat ért sérelmek (internálás, elbocsátás stb.) orvoslása is. Mindez – érvelt Nonn – „azt igazolja, hogy népi demokratikus rendszerünknek van ereje ahhoz, hogy a visszaéléseket, törvénysértéseket felfedje [...] hogy helyrehozza az elkövetett hibákat.” Sőt, ennél tovább is megyünk, folytatta: „szabadlábra helyezzük [...] azokat is, akikre valóban elkövetett bűncselekményeikért a múltban túl súlyos büntetéseket szabtak ki.” Az így szabadultak számát 1400-nál is többre taksálta a legfőbb ügyész.³⁴

Ezt követően rátért az ÁVH munkájának tárgyalására. Úgy vélte, hogy az előző három év alatt az ÁVH-nál is komoly változás történt, a szocialista törvényesség megszilárdult. Nonn arra hivatkozott, hogy számos államvédelmi dolgozóval szemben indult fegyelmi, vagy akár bírósági eljárás. Az újjászervezett ÁVH munkája igen fontos és felelősségteljes, ezért minden eszközzel, így az ügyészség munkája révén is erősíteni kell azt – vélte, hiszen „államvédelmi és igazságügyi szerveink a szocia-

³² Ogyn. 29. ülés. 1431–1433.

³³ A felülvizsgálat valójában nem ért véget ezzel. Jól mutatja ezt az, hogy az SZKP XXII. kongresszusa (1961 októbere) után az MSZMP ismét kénytelen volt foglalkozni a „munkásmozgalmi személyiségek ellen indított törvénysértő perek” kérdésével, s erről a PB 1962. augusztus 14–16-án hozott ismét határozatot. Csakúgy, mint 1956-ban, ekkor sem vizsgálták felül az 1946–1949 közötti koncepciók pereket; erre csak a rendszerváltás után került sor. Az 1962-es vizsgálatokat elemzi Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. 2. kötet. Szabad Tér–Kossuth, 2003. 80–102.

³⁴ Ogyn. 29. ülés. 1433–1436. A témához lásd még: Baráth Magdolna: *Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956)*. Múltunk, 1999/4. 40–97.

lista törvényesség maradéktalan betartásával ma már valóban csak az ellenségre mérik csapásaikat.”³⁵

„Bűnüldözésünk egyik legfőbb feladata a nép vagyona ellen vétők felelősségrevonatása” – folytatta beszámolóját a legfőbb ügyész. E munkában azonban különbséget kell tenni a jelentős és a jelentéktelen bűnöket elkövetők között, s utóbbiakkal (a „megtévedt dolgozókkal”) szemben csak „nevelő jellegű intézkedésekkel kell eljárni”. „Törvényeink a legutóbbi időkig nem adtak lehetőséget arra, hogy a jelentéktelen ügyek társadalmi úton, a bíróság mellőzésével kerüljenek elbírálásra.” Ez a gyakorlat szűnt meg a Munka Törvénykönyve módosításával, a társadalmi bírászkodás³⁶ bevezetésével, valamint az országgyűlés előtt fekvő szabálysértési bizottsági törvény megszavazása esetén. A vádlottak száma ezek következtében máris jelentősen csökkent. A bűnüldözési statisztika azt mutatja, hogy az összes bűncselekmény-kategóriában csökkent a bűnesetek száma. E jelenség okaként Nonn „társadalmi rendünk erősségét” nevezte meg. Az államrend elleni izgatások száma is csökkent, mivel „világosan elkülönítjük azokat, akik bírálattal feltárják a megmutatkozó hibákat [...] azoktól, akik [...] izgató, gyűlölködő kijelentésekkel [...] akadályozzák építőmunkánkat.” A burzsoá-reakciós nézetek hangoztatóinak nálunk nem lehet szólásszabadsága – szögezte le. „Egyre kisebb számban, de vannak még olyan panaszok, hogy a rendőrségen egyes beosztottak durva törvénysértéssel erőszakot alkalmaztak előállítottakkal szemben. Az ügyészi felügyelet kötelessége [...] a magukról elfeledkezett személyek elleni eljárni.”³⁷

Az ügyészi szervezet a bíróság munkájának törvényességét is felügyeli – mondta a továbbiakban a legfőbb ügyész. A burzsoá államok bíróságai nem a nép, hanem a tőke érdekeit védik, szemben a szocialista bíróságokkal. Visszautasította azokat a burzsoá vádakokat, miszerint bíróságaink nem az igazságot keresik. „Szocialista bíróságaink függetlenek és csak a törvényeknek vannak alávetve. A szocialista bíróságok a nép bíróságai és senkit sem ítélnek el pusztán osztályhelyzete miatt”.³⁸ Fontos volt, hogy Nonn egyértelműen leszögezte: „Az osztályellenség, ha nem vét törvényeink ellen és eleget tesz az állam iránti kötelezettségeinek, nem kerülhet bíróság elé.” Ennek némileg ellentmondva azonban azzal folytatta, hogy ha „a büntettes ártó szán-

³⁵ Ogyn. 29. ülés. 1436–1437. Az utolsó idézetet a Szabad Nép aug. 1-jei száma nem közölte. Az ÁVH és a szocialista törvényesség kérdései kapcsán lásd még: Baráth Magdolna: *Az államvédelem az egységes Belügyminisztériumban*. Betekintő, 2010/3. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2010_3_barath.pdf; uő.: *A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962*. In: Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 7. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet*, Budapest, 1999. 95–108.

³⁶ Erről lásd: Fleck Zoltán: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban*. Budapest, 2001. 176–214.

³⁷ Ogyn. 29. ülés. 1437–1442.

³⁸ A bíróságok függetlensége ténylegesen nem állt helyre, s a forradalom utáni megtorlás idején ismét közvetlen pártutasításokat kellett végrehajtania. Ugyanez vonatkozik az osztályszempontú bírászkodás kérdésére.

déka éppen osztályhelyzetéből [...] fakad”, akkor azt mindenképp figyelembe kell venni. Elismerte a legfőbb ügyész, hogy a múltban a bíróságok túl szigorú ítéleteket szabtak ki, amelyeket utólag is enyhítenek. Nyíltan szakított a beszámoló az ún. Visinszkij-elvvel:³⁹ „A múltban sok esetben a pusztá beismerés túlzott jelentőséget nyert. A beismerés azonban egy bizonyíték csupán.” Nagy jelentősége van annak is, hogy kimondta: „A védelemhez való jog érdemben illet meg minden bíróság elé állított személyt. Meg kell állapítanunk, hogy sokszor nem vettük kellőleg figyelembe a szocialista igazságszolgáltatás eme alapvető követelményét. A védői jogok korlátozása törvénysértés.” E hibás gyakorlat felszámolására már történtek intézkedések is – számolt be róla Nonn György. A továbbiakban a bíróságok társadalmi ellenőrzése, azon belül is főleg a bírák választása és választói előtti beszámolójának rendszeres megtartása javíthatná az ítélkezést – vélte. Beszámolt arról is, hogy csak nemrégiben számolták fel azokat a régi „burzsoá börtönszabályokat”, amelyek „az elítéltek legszélesebb kizsákmányolását tették lehetővé”.⁴⁰

A hosszas beszámoló végén Nonn a polgári peres eljárásokról, majd a törvényesség biztosítékairól szólt. „Véget vetünk minden önkénynek, törvénysértésnek” – ígérte, ezzel ismét elismerve, hogy ezek nem is sokkal korábban még mindennaposak voltak. Szépíteni próbálva a közelmúltról festett sötét képet, Nonn rátért a nyugati igazságszolgáltatás „bemutatására”, a valóságtól teljesen elrugaszkodott hazugságokkal: „a legkegyetlenebb terror eszközeivel próbálják meghosszabbítani a kizsákmányolást [...] az imperialista burzsoázia államának természetéhez tartozik a törvények kijátszása, a dolgozók kisemmizése [...] A mi rendszerünknek ez nem természete. Ellenkezőleg, rendszerünk nem tűri a törvénysértést, az önkényt”⁴¹ – állította, pedig pár perccel korábban maga is a rendszer által elkövetett önkényről és törvénysértésről beszélt. Ezek a zárógondolatok valójában nem is illenek a korábbiakhoz; az olvasónak az az érzése, hogy mintha ezeket csak külső utasításra, ideológiai okokból kellett beleszöni a beszámolóba. Akárhogyan is történt, kár, hogy ez is elhangzott, hiszen lerombolta azt a pozitív hatást, amit egyébként a beszéd keltett – vagy legalábbis kelthetett volna. Pedig – mint az a fentiekből kiderül – számos területen nyíltan felfedte az ötvenes évek terror-jellegű politikáját, az önkényeskedést, így a beszéd egésze olyan rendszerkritikának tekinthető, amely el is határolódott ettől a régi, bűnös rendszertől és „tisztá lapot” kívánt nyitni az igazságszolgáltatás működésében.

³⁹ Andrej J. Visinszkij az 1930-as évek szovjet főügyésze volt a nagy moszkvai koncepciós perek idején. Az ő nevéhez kapcsolják azt az elméletet, melynek főbb elemei a következők: nincs meg az ártatlanság védelme; a bizonyításhoz elég a beismerő vallomás; nem a bíróságnak kell bizonyítani a bűnösséget, hanem a vádlottnak, illetve a védelemnek az ártatlanságot. Maga Visinszkij hivatalosan tagadta ugyan a fenti elveket, de valójában a sztálinizmus idején ez volt a tényleges joggyakorlat. Vö. Visinszkij, Andrej Januarevics: *A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952., különösen: 278–281, 290–296.

⁴⁰ Ogyn. 29. ülés. 1442–1445.

⁴¹ Ogyn. 29. ülés. 1445–1447.

A beszámoló után ismét vita „bontakozott ki”, újból csak előre kijelölt felszólalókkal. Nonn nyílt bíráló szavai után azonban néhány hozzászóló szintén felbátorodott. Erre annál is inkább lehetőség volt, mert csak az első hozzászólás hangzott el még 31-én délután, a többiek már augusztus 1-jén szólhattak – elvileg volt tehát idejük átgondolni a mondandójukat.

Nagy Dániel viszont még július 31-én szólt hozzá Nonn beszámolójához. Számos helyi túlkapásról, törvénysértésről számolt be szinte az ország területének egészéről. Elsősorban a falvak életében előforduló önkényeskedésekre hívta fel a figyelmet. Felszólalása végén támogatásáról biztosította, elfogadta a legfőbb ügyész beszámolóját.⁴²

Augusztus 1-jén, az ülésszak harmadik tárgyalási napján a beszámoló vitájának folytatása előtt a ház megtárgyalta a Szovjetunió Legfelső Tanácsa leszerelési felhívását és határozatot is hozott ennek támogatásáról. Ugyancsak napirend előtt szólt fel Gerő Ernő a forint kiadásának tíz éves évfordulója alkalmából.⁴³

Ezt követően az előző délutáni felszólaló után még négyen kaptak szót a legfőbb ügyész beszámolója vitájában. Vélhetően jól előkészített felszólalások voltak, hiszen az előző nap szóló Nagy Dániel elsősorban a falvak, az ezúttal először szót kapott Csikesz Józsefné az üzemek szocialista demokráciájának megszilárdításáról beszélt. Csikeszné is számos törvénysértést idézett fel, majd hozzátette: a dolgozók is gyakran sértik meg a törvényességet. Nagy reményeket fűzött a szerveződő társadalmi bíróságokhoz. Sajnálatosnak nevezte, hogy ezek szervezése lassan és késedelmesen folyik. Pedig „a dolgozók széles tömegeinek neveléséhez elsősorban olyan légkör szükséges, amelyben maguk a dolgozók bélyegzik meg a kilengéseket. [...] Az üzemekben ilyen légkört kell teremteni a társadalmi bíróságoknak”.⁴⁴

Kiss Károly a pártvezetés tagjaként nem is hozzászólást mondott el, hanem kis túlzással szólva folytatta, vagy összefoglalta Nonn beszédét. Feljogosítottnak érezte magát, hogy a „nép nevében” szóljon (majd végül arra, hogy a párt nevében is elfogadja a beszámolót). Kifejtette, hogy az ügyészség munkája „az utóbbi időben örömdetesen megjavult”. Az ÁVH-t ért bírálatot jogosnak nevezte ugyan, de gyorsan hozzátette: „a testület egésze, munkájában és törekvésében a dolgozó nép érdekét szolgálta. Ma pedig, amikor levonta a szükséges tanulságokat az elmúlt esztendő hibáiból, amikor kivetette soraiból az oda nem való elemeket, még céltudatosabban szolgálja e nemes ügyet.” A dolgozók – vélte Kiss – „azt kívánják, hogy a mi népi igazságszolgáltatásunk legyen kemény, de ne büntessen igazságtalanul.” Be-

⁴² Ogyn. 29. ülés. 1448–1455. Tudósított róla: Szabad Nép, 1956. aug. 1., 4.

⁴³ Ogyn. 30. ülés. 1459–1462., ill. 1462–1464. Mindkettőről lásd: Szabad Nép, 1956. aug. 2., 1. Az első titkár felszólalását a lap szerint „viharos, lelkes taps” követte; ez kissé a személyi kultusz légkörét idézte fel.

⁴⁴ Ogyn. 30. ülés. 1464–1469.; Szabad Nép, 1956. aug. 1., 1–2.

szédét azzal végezte, hogy „fel kell lépni minden olyan kísérlet ellen, amely bizalmatlanságot akar szítani állambiztonságunk (sic!) és jogvédelmünk ellen”.⁴⁵

Sárfi Rózsi a tematikus hozzászólások sorát folytatta, s kimondottan a Munka Törvénykönyve szabályainak elég gyakori megsértéséről beszélt. Birkás Imre bírálta képviselőtársait és önmagát is: véleménye szerint keveset tettek a szocialista törvényesség biztosítása érdekében, „igaz, hogy a mentelmi jog gyakorlati hiánya nem tette ezt lehetővé”. E megjegyzés révén ismerhette meg a közvélemény, hogy az előző években mentelmi jog sem létezett valójában. Érintette a személyi kultusz kérdését is: „igyekszik az ellenséges agitáció úgy beállítani [...] mintha az a szocialista társadalmi rend velejárója lenne”, holott az szerinte „a korábbi osztálytársadalmak [...] maradványa”.⁴⁶

Nonn György viszonylag röviden válaszolt a felvetésekre. Kiss Károly dogmatikus értelmezéséhez csatlakozva maga is úgy értékelte, hogy gyökeres fordulat történt az államvédelmi szervek munkájában. „Éppen ezért az ellenség [...] a régi államvédelmi szervek hibáira hivatkozva próbál hangulatot kelteni a mai államvédelmi és rendőrségi szervezetek ellen.”⁴⁷ Az országgyűlés Nonn beszámolóját mindezek után ellenszavazat nélkül elfogadta.

A beszámoló és a vita jelentőségét abban látom, hogy széles nyilvánosság előtt tárta fel a múlt bűneit, még ha nem is azok teljes mélységében. Már emiatt is remélhető, hogy ezek után a Gerő-féle vezetés valóban gyökeresen új államvédelmi-igazságügyi politikát kíván folytatni. A szocialista törvényesség fogalmának 1956 nyarán érvényes definícióját megfogalmazni mégis meglehetősen nehéz. E fogalmat használták korábban is, s akkor egyértelműen az osztályharcos ítélkezést értették alatta. Azonban már 1956 májusában – egy, a Legfelsőbb Bíróságnak készült, ismeretlen szerzőjű írásban – elismerték: „osztályharcos ítéleten az igazságosnál, törvényesnél súlyosabb ítéletet értettünk, olyan ügyekben pedig, ahol osztályidegenek is szerepeltek, sokszor az osztályharcosság jelszavát hangoztatva teljesen félretettük a jogszabályokat, nyílt, éles törvénysértéseket követtünk el”.⁴⁸ A törvénysértésektől tehát Gerő, Nonn, sőt még Kiss is elhatárolódott, de addig nem jutottak el, hogy a „törvényesség” betartását követeljék meg, hanem csak a „szocialista törvényességet”, ami nyitva hagyta a lehetőséget arra, hogy a rendszerrel szemben állókra ellenséges cselekmény nélkül is lesújtssanak az „új államvédelmi szervek”.⁴⁹ Mindenesetre

⁴⁵ Ogyn. 30. ülés. 1469–1473.; Szabad Nép, 1956. aug. 2., 2.

⁴⁶ Ogyn. 30. ülés. 1473–1480, ill. 1480–84.; Szabad Nép, 1956. aug. 2., 2.

⁴⁷ Ogyn. 30. ülés. 1484–1486; Szabad Nép, 1956. aug. 2., 2.

⁴⁸ Idézi: Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest, 2001. 199.

⁴⁹ „A sajátos, eleve torzult optikájú, a törvényességet csak jelzős szerkezetben, tehát a maga teljességében el sem fogadó, sztálini korszakot idéző megközelítés jelzi, hogy mindennek alfája és ómegája a párt, a kommunista párt.” Révai Valéria (szerk.): *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltárási Bizottság jelentése*. Zrínyi–Új Magyarország, Budapest, 1991. 330.

a fogalom átértelmezését, vagy legalábbis annak kísérletét a helyes irányba tett apró lépésként, pozitívumként kell értékelni.

Az ülés után rátért a ház előtt fekvő egyetlen törvényjavaslat tárgyalására.⁵⁰ A szabálysértési bizottságokról szóló törvény tematikailag kapcsolódott a „szocialista törvényesség” kérdéséhez. Az előzményekhez tartozik, hogy július 24-én hirdette ki az Elnöki Tanács az 1956. évi 16. tvr.-t a szabálysértések megállapításának rendjéről és egyes büntettek szabálysértéssé minősítéséről. Ennek értelmében a tanácsok szabálysértési előadóinak számos új esettel kellett foglalkoznia és várható volt a túlterheltség jelentkezése. A törvényjavaslat előadója Nánási László volt, aki kiemelte: a javaslat segíti a törvényesség megszilárdulását, bevonja a dolgozókat a törvények védelmébe és sokoldalúbbá teszi a kisebb súlyú cselekmények elleni védekezést. A felállítandó szabálysértési bizottságok tagjait a tanácsok választják majd meg a tanácstagokból és más, köztisztelőben álló személyekből. A régi szabálysértési előadók természetesen szakmai tanácsot adnának nekik. Nánási szerint az állampolgárok nevelését „egy, a dolgozókból álló bizottság bizonyára jobban el tudja látni”. Ismertetette még az országgyűlés jogi bizottságának javaslatát, amely a törvényjavaslatot úgy módosítaná, hogy fellebbezés esetén a nagyvárosokban ne az azonos szintű végrehajtó bizottság legyen az eljáró szerv, hanem a fővárosi (megyei jogú városi) tanácson megszervezett szabálysértési bizottság lássa el a feladatot.⁵¹ Mai szemmel nézve persze erősen kétséges, hogy érdemes-e a „dolgozókat” bevonni az igazságszolgáltatás bármely szegmensébe, de korszakunkban a bíróságokon is „népi” (valójában elvtársi) ülnöki rendszer működött. Szintén figyelemre méltó az átnevelésbe vetett hit...

A javaslatához hárman szóltak hozzá. Ezeket sem lehet vitának nevezni, hiszen valamennyi hozzászóló támogatta a törvényt, s beszédükben annak fontosságát kívánták igazolni. Így inkább néhány, a korszakra jellemző motívumot emelnék ki a felszólalásokból. Ilyen pl. a nyugati világ bírálata. Juhász Imréné szerint ugyanis „az egyszerű dolgozóknak a bíraskodásban való ilyen részvétele csak a szocialista rendszerű országokban van biztosítva [...] [Nyugaton] az esküdteket a jómódúak sorából választották [...] Az imperialista országok nagy részében ma a bíraskodás területén a jognélküliség, az önkény uralkodik, a jog helyét a terror foglalta el [...] a kapitalista államokban az elkövetett bűncselekményekkel, vétségekkel arányban nem álló magas büntetések kiszabásával akarják elrettenteni a polgárokat a bűnözéstől, addig nálunk a fő módszer a nevelés, a megelőzés.” S mondta mindezt azután, hogy a legfőbb ügyész beszámolt a sorozatosan kiszabott túl súlyos hazai büntetésekről... A törvény indoklásaként elmondta még, hogy az ügyek feltorlódása a szabálysértési előadóknál azért is káros, mert fél éves átfutás esetén már jelentősen csökken a

⁵⁰ Eredetileg tervezték a begyűjtési törvény tárgyalását is, ezt azonban egy későbbi ülészsakra halasztották.

⁵¹ Ogy. 30. ülés. 1487–1489; Szabad Nép, 1956. aug. 2., 2.

nevelő hatás – sőt, sok esetben már a feljelentés is elmarad. Előnyt jelent az is, hogy az eljárás lefolytatása helyben történik (nem kell a járasszékhelyre sem utazni, mint korábban).⁵²

Hegyi Imre a bíróságok terheinek csökkenését is várta az új törvénytől, amely az ügymenet felgyorsításán át a törvénybe vetett bizalmat is javítja. Demokratikusnak nevezte a javaslatot azért is, mert növeli a tanácsok önállóságát. Ő is kiemelte a nevelés szerepét, s elmondott egy történetet, amelyben egy gyári munkás „inkább hat hónapig ült volna, de még egyszer nem állna saját munkatársai elé. Igen restellte, hogy ilyen dolog történt vele.”⁵³

Györe József, a korábbi belügyminiszter meglepő módon kritikus felszólalást tett. Elismerte a korábbi gyakorlat hibás voltát (pl. abban, hogy „ugyanaz a szerv, illetve személy nyomoz és bíraskodik [...] a szabálysértési előadók elfoglalt és egyoldalú, gyakran önkényes” intézkedéseket tettek). Később még a „törvénsértő” jelzővel is illette az előadók addigi munkáját. Káros volt, hogy az előadók községről községre jártak, „vándorbíraskodtak”, s a helyi embereket, ügyeket nem ismerve szabtak ki bírságokat. A nevelő hatás szerepét Györe is kiemelte, emiatt dicsérte a társadalmi bíróságokat is. Végül egy kisebb módosítást javasolt a jogszabályhoz, amit a törvényt benyújtó Apró Antal is támogatott és a Ház (ellenszavazat és tartózkodás nélkül) meg is szavazta azt.⁵⁴

A negyedik ülésnapon az elnöklő Rónai Sándor beszámolt parlamenti küldöttségek cserelátogatásáról és az Interparlamentáris Unióról, amellyel kapcsolatban négy, viszonylag hosszabb hozzászólás is elhangzott, amit Rónai válasza követett.⁵⁵

E nap, augusztus 2-a politikailag jelentős napirendjét két országgyűlési határozat vitája jelentette. „Az országgyűlés és az országgyűlési képviselők munkájáról”, ill. „az országgyűlés ügyrendjéről” címet viselő határozattervezeteket együttesen tárgyalta a parlament. Mindkét határozattal már jóval korábban foglalkozott a PB is, amint arról fentebb szó esett. Érdekes összehasonlítani a PB által tárgyalta tervezetet és a parlament elé került változatot: az eredeti előterjesztés sok helyen élesebben fogalmazott, ezt minden esetben tompították. Az országgyűlés elé került verzióban már nem kapott helyet a korábbi hibákra utalás, a megfogalmazások a PB instrukciói sze-

⁵² Ogyn. 30. ülés. 1489–1495. A felszólalást idézte a Szabad Nép aug. 2-i száma is, azonban az idézett ideologikus, nyugatot támadó gondolatok a lapban nem jelentek meg. Ott a felszólalásnak azt a részét emelték ki, hogy a törvény újabb tízezreket von be a közügyek intézésébe stb.

⁵³ Ogyn. 30. ülés. 1495–1499; rövid ismertetőt közölt a Szabad Nép aug. 2-i száma is.

⁵⁴ Ogyn. 30. ülés. 1499–1508; Szabad Nép, 1956. aug. 2., 2. A módosítás lényege az volt, hogy a szabálysértési bizottságoknak ne kelljen írásbeli jelentést adnia az ügyészségnek a tárgyalat esetekről, csak szóbeli tájékoztatást.

⁵⁵ Ogyn. 31. ülés. 1514–1547. A hozzászólók a magyar delegációk tagjai voltak, akik külföldi parlamenti látogatásokon vettek részt, így Wolf Johanna csehszlovákiai, Sebes István NDK-beli, Szádeczky-Kardoss Elemér Szovjetunióbeli tapasztalatairól számolt be, Friss István pedig az Interparlamentáris Unió magyar delegációjának munkáját ismertette. Lásd még: Szabad Nép, 1956. aug. 3., 1–2.

rint „pozitívabbá” váltak. Érdemes azonban a parlamenti „vitára” is figyelmet fordítani. Vajon az országgyűlés nagyobb szerepéről szóló határozat tárgyalásakor máris bővült a Tisztelt Ház jogköre?

A felszólalók köre mindenestre „népfrontos” lett, hiszen a volt kiskgazda miniszterelnök Dinnyés Lajos és a korábbi Radikális Párt elnöke, Harrer Ferenc is szót kapott. Talán ezzel is a koalíciós idők parlamentjéhez való visszakanyarodás szándékát kívánták jelezni Gerőék? A javaslatok előterjesztője Pongrácz Kálmán, a jogi bizottság elnöke volt, aki nem fukarkodott a korábbi gyakorlat kritikájával: „kétségtelen, hogy országgyűlésünk [...] eddig nem töltötte be azt a szerepet, amelyet a szocialista államban a legfelsőbb államhatalmi szervnek be kell tölteni”, annak érdekében, hogy „végezze mindazokat a feladatokat, amelyeket az Alkotmány előír”. Ismertette, hogy az országgyűlés jogi bizottsága felhasználta „pártunk ezzel kapcsolatos iránymutatásait”, illetve a többi szocialista ország tapasztalatait. Hozzátette: „Gondosan ügyeltünk rá, hogy javaslataink ne jelentsenek visszakanyarodást a burzsoá parlament felé”, hiszen „a burzsoá parlament és a szocialista országgyűlés között minőségi különbség van.” A kötelező ideológiai tiszteletkörök után ismét bírálta az addigi gyakorlatot, pl. a törvényerejű rendeletek túl nagy számát. „A törvényerejű rendelet alkotmányosan hozott jogszabály, de voltaképpen kivételes eszköz. Ha a törvényeknek törvényerejű rendeletekkel való helyettesítése általánossá válik, akkor az olyan hiba, amit meg kell szüntetnünk.” Hibás volt az is – folytatta –, hogy az országgyűlés fontos problémákat nem tárgyal meg, az Elnöki Tanács beszámolóí formálisak voltak, nem alakult ki interpellációs jog, ami szemben áll az alkotmánnyal. Mindezek miatt az országgyűlés és a képviselők munkája is formális volt. Pongrácz ezután ismertette a határozatok főbb pontjait és indokolta is ezek szükségességét. Bírálta, hogy az országgyűlés csak évente kétszer ült össze, de hozzátette: „nem kívánunk most a másik végletbe esni”. Az érdemi munkához azonban idő kell. A továbbiakban minden törvényhez részletes indoklást kell készíteni, meg kell tárgyalni minden fontos kérdést, rendszeressé kell tenni a ez Elnöki Tanács, a Legfelsőbb Bíróság elnöke és a legfőbb ügyész beszámolóját. Az országgyűlés fontos feladata a szocialista törvényesség biztosítása is, ami a mentelmi jog „szilárd biztosításából” is adódik: a képviselők bátran bírálhatnak... Növelni kell az országgyűlés állandó bizottságainak számát, amelyek révén az ülésszakok közt is élénk munka folyhat a parlamentben. De javítani kell a parlamenten kívüli munkát is: szükségesek a képviselői fogadóórák, a különféle beszámolók a választóknak. Pongrácz leszögezte: a határozatok helyesek, de csak elvek; „a gyakorlati életben annyit érnek majd, amennyit meg tudunk belőlük valósítani”. Az országgyűlés határozatait korábban nem hirdették ki a hivatalos lapban, ezúttal azonban a javaslat erre is kitért. Pongrácz szerint ez „szokatlan, de teljes mértékben demokratikus”.⁵⁶

⁵⁶ Ogyn. 31. ülés. 1547–1556.; Szabad Nép, 1956. aug. 3., 2.

A demokrácia persze ezúttal is jelzővel korlátozott, szocialista demokrácia volt, amelynek lényegét rögtön ki is fejtette Apró Antal. A szocialista demokrácia kibontakozása „a Párt vezetésével” képzelhető el. „Mi a demokrácia alatt [...] a dolgozó nép politikai és gazdasági hatalmát értjük. [...] Melyik kapitalista állam dicsekedhet ilyen demokráciával? [...] Ilyen demokrácia a kapitalista országokban nincs, de nem is lehet!” Majd hosszasan elemezte az egyik fő különbséget: „Az ellenséges imperialista körök azt is hangoztatják hazai csatlósaiikkal együtt, hogy az az igazi demokrácia, ahol többpárt-rendszer van, és hogy mi is kanyarodjunk vissza a hét-nyolc évvel ezelőtti politikai viszonyokhoz, csináljunk többpárt-rendszert, csináljunk valamiféle koalíciós hatalmat, esetleg szervezzük újjá a rég megszűnt pártokat. Nyíltan kell erről beszélnünk tisztelt Országgyűlés. Világosan meg kell mondani véleményünket, mert idehaza is van bizonyos körökben ilyen illúzió. Nyíltan és egyenesen megmondjuk, mi nem ezt értjük demokrácia alatt! [...] ők olyan országgyűlést szeretnének látni a mostani helyén, ahol óriási pártharcok dúlnak, parlamenti csaták folynak. Az országgyűlésben a most folyó alkotó, építő munka helyett a dolgozó osztályok, a képviselők közötti politikai pártharcokat szeretnék látni.” Nem kis csúsztatással azt is hozzátette, hogy a többpárti demokrácia a gyárak, földek visszaadását jelentené a tőkéseknek... Apró ezek után magabiztosan ezt is kijelentette: „nagy politikai tudatlanság, a nép erejének lebecsülése, ellenséges szándék kell ahhoz, hogy hazánkban a szocialista fejlődés ilyen jelentős eredménye után egyesek azt tételezzék fel, hogy visszafordítjuk, vagy hogy ők visszafordíthatják a szekér rúdját és a magyar népi demokrácia visszakanyarodik a polgári demokrácia irányába, vagyis jobbra megyünk”.⁵⁷

Miután a képviselőket felvilágosították a szocialista demokratizmus hatáiról, felszólalási lehetőséget kaptak a társutasok, azaz a korábban működő más pártok még aktív, az MDP-vel együttműködő képviselői. Dinnyés Lajos szerint a képviselők „máris az új ügyrend szellemében szólaltak fel”. Nem tudni, hogy szándékos vagy nem tudatos elszólás volt-e, de ehhez azt is hozzátette, hogy a felszabadulás óta először... Az elszólásoknak nem volt vége: Dinnyés azt találta mondani, hogy „sajnos itt [ti. a törvényerejű rendeletek kérdésében] is elburjánzott a demokrácia”, majd az általános derűtség után: „Helyesbítem: illetve a bürokrácia.” Kiemelte, hogy Hegedűs András az előző napok egyikén saját szavaival válaszolt, s ez jobb, mint az előre megírt szövegek. (Dinnyés nyilván élénken emlékezett, hogy az ő miniszterelnöksége idején még tiltotta a házszabály az előre megírt felszólalások felolvasását.⁵⁸) További bírálatként azt is kikotyogta, hogy az utóbbi években „a legtöbb törvény-

⁵⁷ Ogyn. 31. ülés. 1556–1568.; Szabad Nép, 1956. aug. 3., 2–4.

⁵⁸ *A Nemzetgyűlés házszabályai*. Budapest, 1946. 56. „Beszédet – az elvi jelentőségű nyilatkozatokat kivéve – tartósan olvasni tilos.” (87. §.)

javaslatot tárgyalás nélkül fogadtuk el”.⁵⁹ Harrer Ferenc „országgyűlésünk mai nappal elinduló megújításáról” szolt, s elsősorban az új ügyrenddel, azon belül is az interpellációkkal foglalkozott. Óvott attól, hogy a képviselők a továbbiakban választóik panaszáradatát minden esetben a ház elé vigyék; az interpellációnak nem egyéni sérelmeket, hanem a közérdekűeket kell feltárnia.⁶⁰

Az eddigi felszólalók csak indokolták, méltatták a javaslatokat, de az országgyűlés igazi szerepe a szabályok megalkotása lett volna. Láttuk, hogy mindkét határozatot a párt előzetesen megtárgyalta. Eddig a képviselők semmilyen változtatást nem javasoltak, kivéve Dinnyés Lajos technikai jellegű javaslatát, hogy a mentelmi bizottság legyen a tizedik állandó bizottság. Az utolsóként felszólaló Karácsonyi Béla viszont módosító indítványokat tett: az ügyrend hat paragrafusának egy-egy bekezdését javasolta megváltoztatni. Javasataira azonnal reagált Pongrácz Kálmán. Karácsonyi kérte, hogy a bizottságok feladatai közt a törvényjavaslatok megtárgyalása mellett külön tüntessék fel a költségvetés és a tervtörvény megvitatását. Ez Pongrácz szerint felesleges, ezért nem támogatta a javaslatot. Szintén elvetette azt, hogy az üléseken a hozzászólások a jelentkezés sorrendjében történjenek (így ugyanis az elnök irányíthatja a vita menetét, de természetesen mindenkinek meg kell adnia a szót). Elfogadta viszont azt a felvetést, hogy a bizottságokban a törvényjavaslatok előadói ismertessék a kisebbségi véleményeket is. Karácsonyi kifogásolta, hogy az ülések után csak 21 nappal kapják kézhez a képviselők az ülések jegyzőkönyvét. Pongrácz szerint ennek lerövidítése csak technikai kérdés. Szükségesnek látta elfogadni azt, hogy egyes interpellációk sürgősséggel kerülhessenek a ház elé. Az utolsó felvetés az volt, hogy a nem bizottsági tag képviselők vehessenek részt tanácskozási joggal a bizottságok zárt ülésein is. Pongrácz ezt lényegében elhárította azzal, hogy kívánatos lenne, ha a képviselők háromnegyede bizottsági tag lenne. Emellett arra kérte Dinnyést, álljon el attól a javaslatától, hogy a mentelmi bizottság legyen a tizedik állandó bizottság. Minden oka megvan annak, hogy ez így legyen, érvelt – de Matolcsi János közbeikiabálása után sem mondta el, hogy mi ez az ok. Dinnyés mindenestre elállt a javaslatától.⁶¹ A mentelmi bizottság ezek után létrejött, de nem számították az állandó bizottságok közé. A parlament a két határozatot végül azokkal a változtatásokkal fogadta el, amelyeket Pongrácz Kálmán is támogatott.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a plenáris ülés csak igen apró, technikai változásokat fogadott el. A két határozat lényegét a párt alakította ki, így az országgyűlésnek a párt nagyvonalú gesztusa tette lehetővé saját szerepének növelését (s így a párt később tetszőlegesen meg is vonhatta ezt a jogot). Tehát a képviselőknek ke-

⁵⁹ Ogyn. 31. ülés. 1569–1574.; Szabad Nép, 1956. aug. 3., 4. Egy későbbi publicisztika szerint később Gerő, Nonn, majd mások is papír nélkül szóltak fel, s „az ilyen módon elmondott beszédek szemmel láthatóan sokkal nagyobb érdeklődést, figyelmet keltettek a képviselők körében”. „Az új módszer az ülésszak utolsó napján kezdett már általánossá válni.” Szabad Nép, 1956. aug. 5., 3.

⁶⁰ Ogyn. 31. ülés. 1574–1578.; Szabad Nép, 1956. aug. 3., 4.

⁶¹ Ogyn. 31. ülés. 1578–1581.; Szabad Nép, 1956. aug. 3., 4.

vés köze volt ezen eredményekhez, a változást mégis jelentősnek mondhatjuk. Az 1956-os forradalom után ezen engedményeket visszavonták, a kádári parlamentek még kevesebb ideig üléseztek, a nyolcvanas évek elejéig folyamatosan csökkent az ülésnapok átlagos száma.⁶²

A két határozat valóban megjelent a hivatalos lapban.⁶³ Nem érdektelen összefoglalni, hogy mi is került a végleges változatba. A Szovjetuniónak és a pártnak tett kötelező tiszteletkörök után az 1/1956. Ogy. határozat kimondta, hogy „az eddiginél nagyobb mértékben kell felhasználnunk Alkotmányunk demokratikus alapelveit arra, hogy kibontakoztassuk a dolgozó nép államépítő tevékenységét.” A fő irányelveket az alábbiakban határozták meg: „minden alapvető kérdést törvényben kell szabályozni”; „ki kell bővíteni az országgyűlés irányító, ellenőrző tevékenységének körét”; az Elnöki Tanácsnak és a Minisztertanácsnak rendszeresen be kell számolnia tevékenységéről; biztosítani kell az országgyűlésnek a szocialista törvényesség megtartását. A fentiek érdekében az országgyűlés új munkamódszerei a következők: az eddiginél gyakrabban kell összehívni, s az ülések hosszát is úgy kell megállapítani, hogy legyen mód a javaslatok sokoldalú tárgyalására stb. A képviselőknek időben meg kell kapni a tervezeteket; minden törvényjavaslathoz részletes indoklást kell készíteni. A bizottságoknak az ülésszakok között is érdemi munkát kell végezni; működjenek közre a javaslatok előkészítésében; a munkába vonjanak be szakértőket. Az állandó bizottságok száma kilencre nőtt (jogi, igazgatási és igazságügyi; külügyi; honvédelmi; terv- és költségvetési; mezőgazdasági; ipari; kereskedelmi; kulturális; szociális és egészségügyi). Az eddiginél többször kell egyes kérdések megvizsgálására ideiglenes bizottságokat kiküldeni. Az új munkamódszerek a képviselőktől is megváltozott munkát követelnek: szorosabb kapcsolatot kell tartani a választókkal, segíteni azok panaszainak megoldását, rendszeresen beszámolva nekik munkájukról. Folyamatosan együtt kell működniük a helyi tanácsokkal, állami és társadalmi szervezetekkel. A képviselők megyénként csoportokat alakíthatnak. A házelnök feladata, hogy a képviselők bel- és külpolitikai kérdésekben egyaránt tájékozottak legyenek. A határozat utolsó fejezete kimondta, hogy további intézkedések szükségesek az irányelvek biztosítása érdekében: ki kell dolgozni a fő államhatalmi és államigazgatási szervek együttműködésének és működési területük elhatárolásának alapelveit; új választójogi törvényt; a képviselők jogaira és kötelességeire vonatkozó részletes szabályokat; a Hazafias Népfronton át elő kell készíteni a képviselői beszámolókat; újjá kell szervezni az állandó bizottságokat, továbbá a mentelmi és összeférhetlenségi bizottságot.⁶⁴

⁶² Bencsik Péter: *A Kádár-rendszer állama 1957–1989*. In: Szabó P. Csaba (szerk.): *A magyar állam története 1711–2006*. JATEPress, Szeged, 2010. 284.

⁶³ Lásd: Magyar Közlöny, 1956/69. sz. (aug. 8.); továbbá: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1956*. Budapest, 1957., 21–27.

⁶⁴ 1/1956. Ogy. hat. az országgyűlés ügyrendjéről. Magyar Közlöny, 1956/69. sz. (aug. 8.), ill. *Törvények és rendeletek 1956.*, 21–23. Ismertette: Szabad Nép, 1956. aug. 10., 2.

Az új ügyrendet nem ismertetem ennyire részletesen, hiszen az zömében technikai kérdésekkel foglalkozik (az országgyűlés megalakulása, szervezete, tanácskozási rendje stb.). Az 1950-es, alig 28 §-ból álló ügyrend jelentősen kibővült: 1956-ban már 53 § szerepelt benne, részletesebben határozták meg pl. a házelnök feladatait. Az ügyrend is tartalmazta az új bizottságokat, s a korábbi ügyrenddel szemben előírta a mentelmi és összeférhetetlenségi bizottság felállítását, továbbá az *ad hoc* bizottságok létesítésének lehetőségét. Az ügyrend legfontosabb új fejezete az interpellációkról szólt. (Ez a régi ügyrendben is szerepelt, bár csak elméletileg.) Újdonság volt, hogy a kormány tagjain kívül interpellálhatóvá tette az Elnöki Tanácsot és a legfőbb ügyészt. Az interpellációt az ülés előtt 24 órával kellett a házelnöknél be-terjeszteni. Az interpellációra az országgyűlés előtt köteles volt válaszolni a megszólított személy, még az adott ülésszakon; indokolt esetben azonban írásban, 30 napon belül is volt lehetőség a válaszra. Az országgyűlés kimondhatta az interpelláció sürgősségét. A válasz után a képviselőnek viszontválaszra volt joga, mely után az országgyűlés döntött, hogy a választ tudomásul veszi-e, vagy napirendre tűzi az ügy tárgyalását. Létrehozta az ügyrend az Országgyűlés Irodáját is, amely szervezési és technikai segítséget adott a bizottságoknak és a képviselőknek, nyilvántartásokat vezetett és gondoskodott a gyorsírói jegyzőkönyvek elkészítéséről.⁶⁵

Az ülésszak utolsó napján, 1956. augusztus 3-án megválasztották az összes (régi és új) bizottság tagjait.⁶⁶ A nap további részében interpellációk hangzottak el – az új ügyrend szellemében. Interpellációkra 1949 óta nem került sor, annak ellenére, hogy az Alkotmány és az 1950-es ügyrend egyaránt biztosította ezt a jogot a képviselőknek.

Ezen az ülésnapon a képviselők alaposan kihasználták az újonnan megnyílt lehetőséget. Huszonegy interpelláció hangzott el. Ezek többsége természetesen nem érintett fontos politikai témákat, így nem is célom valamennyi interpelláció ismertetése. Egyes motívumok kiemelése viszont rávilágít arra, hogy milyen volt az új szabályok alkalmazásának első napja: milyen gyorsan tanultak bele a képviselők az új szerepkörükbe?

Sási János és Varga Károly interpellációját pl. Rónai Sándor házelnök félbeszakította: csengetés után figyelmeztette őket, hogy valójában nem interpellálnak, hanem hosszú beszédbe fogtak. Ezért figyelmeztette őket az ügyrend betartására. Sárfi Rózsi később, saját interpellációjába beleszótta ezzel kapcsolatos véleményét. Szerinte sok képviselő most beszélt először az országgyűlésben, nem ismeri még az interpelláció módját, „s a közbeszólás, erélyes csengetés bizony ráijesztett ezekre a képviselőtársainkra [...] Azt hiszem, hogy ez nem helyes. Tanúsítsunk türelmet a parlament új munkamódszereinek kialakításával kapcsolatban is.” Rónai így vála-

⁶⁵ 2/1956. Ogy. hat. az országgyűlés és az országgyűlési képviselők munkájáról. Magyar Közlöny, 1956/69. sz. (aug. 8.), ill. *Törvények és rendeletek 1956.*, 23–27.

⁶⁶ Ogy. 32. ülés. 1586–1589.; *Szabad Nép*, 1956. aug. 4. 1.

szolt: „az ügyrendet azért alkottuk, hogy betartsuk” – amire a jegyzőkönyv szerint a képviselők helyesléssel és tapssal reagáltak. Rónai folytatta: „Az interpelláció keretében javaslatokat feltenni azért sem mutatkozik célravezetőnek, mert [...] az országgyűlésnek, mivel az nincs a napirendjén, nem áll módjában tanácskozni és határozatot hozni.”⁶⁷

Vajdai Lajosné a 18 évnél fiatalabbak éjszakai műszakban való foglalkoztatása tárgyában interpellálta a könnyűipari minisztert. A távollevő tárcavezető helyett annak helyettese adott választ, ám ő is csak írásban küldte el azt. A választ Vajdainé nem fogadta el. Már ez is kirívó lett volna, hiszen az összes többi választ elfogadták az interpellálók. Az azonban, hogy az országgyűlés is elutasította a miniszterhelyettes választát, az merőben új vonás volt. Annál is inkább, mert az elutasítás aránya 100%-os volt.⁶⁸ Az egyhangúság persze már azt a gyanút is keltheti, hogy megrendezett esetről volt szó.

Köböl József azt kifogásolta, hogy a hivatalok nem segítik kellőképpen a képviselőket és tanácstagokat munkájukban. A választ Hegedűs András fogalmazta meg: beszámolt egy készülő minisztertanácsi határozatról, illetve a tervezett államigazgatási törvényről. Ez utóbbi fogja majd szabályozni, hogy milyen ügyben melyik szerv az illetékes. Ezt követően mindenki tudja majd, hogy az egyes panaszokkal hova kell fordulni. Az 1087/1956. MT. hat. „az államigazgatási szervek feladatairól az országgyűlési képviselők munkájának támogatásában” címmel valóban hamarosan, egy hónap múlva meg is jelent a Magyar Közlönyben.⁶⁹

Parragi György a fakultatív hitoktatás tárgyában interpellált. Mint mondotta, egyetért a kötelező hittan 1949-es megszüntetésével, de azzal nem, hogy a hittanosokat és szüleiket fenyegetik, hatósági nyomást gyakorolnak rájuk. Ismét Hegedűs András válaszolt. Bár nem az alkotmány írja elő, de a kormány mégis lehetővé teszi a fakultatív hittant – mondta. „Ismeretes pártunk álláspontja a vallás kérdésében. Azt hiszem, nem szükséges, hogy ezt a kérdést itt kifejtsem. [...] A kormány a vallás kérdésében teljes mértékben helyesli és magáévá teszi a párt álláspontját.” Ezután kifejtette: nem helyesli az adminisztratív nyomást, de ezek száma elenyésző. Gerő Ernő közbekiáltott: Ezt is elítéljük! Majd a miniszterelnök folytatta: minden esetet ki fognak vizsgálni. Majd hozzátette: előfordul, hogy az egyház is nyomás alatt tartja a szülőket e kérdésben, és ez is visszaélés.⁷⁰

⁶⁷ A félbeszakított interpellációkat lásd: Ogyn. 33. ülés. 1605. és 1609. Sárfi Rózsi és Rónai pengevéltása: uo. 1631–1632. Az esetről egy későbbi publicisztika is beszámolt: Szabad Nép, 1956. aug. 5., 3.

⁶⁸ Ogyn. 33. ülés. 1618–1619.; Szabad Nép, 1956. aug. 4. 2., ill. aug. 5., 3.

⁶⁹ Ogyn. 33. ülés. 1610–1614.; Szabad Nép, 1956. aug. 4. 1–2. Az államigazgatási törvény már csak 1957 nyarán született meg, lásd: 1957. évi IV. tv. Az 1087/1956. MT. hat.-ot lásd Magyar Közlöny 1956/77. sz. (szcpt. 4.), ill. *Törvények és rendeletek 1956.*, 177.

⁷⁰ Ogyn. 33. ülés. 1636–1639.; Szabad Nép, 1956. aug. 4., 3.

Az interpellációk a Kádár-korszakban rendszeressé váltak ugyan, de 1957–1987 között évente átlag 7,2 interpelláció hangzott el. Egyetlen évben sem hangzott el annyi, mint 1956. augusztus 3-án egyetlen nap alatt.

Az országgyűlés 1956. nyári ülészakán tehát jelentős eseményekre került sor. A parlament határozatokat fogadott el saját szerepének megnöveléséről, hét év óta először interpellációkra került sor, itt is megtárgyalták a szocialista törvényesség bonyolult problémáját. Az országgyűlésnek még számos fontos feladatot szántak 1956-ban: még legalább két ülészakot tartottak volna. A következő ülészak kitűzött időpontja október 22-e, majd Gerőék jugoszláviai útja miatt egy hét késéssel október 29-e lett volna. A forradalom kitörése miatt az ülészak elmaradt, legközelebb csak 1957 májusában hívták össze a Tisztelt Házat. Az országgyűlés azonban ekkor ismét visszasüllyedt abba a jelentéktelen, háttérbe szorított helyzetbe, mint ahol 1956 nyaráig is volt.

Ernő Gerő's "Clear Sheet" Policy in the Hungarian Parliament
The Session of the National Assembly from 30th July to 3rd August 1956

Mátyás Rákosi, first secretary of the Hungarian Workers' Party, was forced to resign on 18th July 1956. He was followed by Ernő Gerő who was also considered to be a stalinist leader. However, after the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union he gradually changed his mind and became reform-orientated. He announced his political reforms known as the policy of „clear sheet”. These reforms are mostly forgotten, contrary to the fact that they were not only announced but executed as well.

One of the main aims of these reforms was to increase the role of the Hungarian National Assembly, which was neglected during the Rákosi leadership. The Parliament assembled twice a year, negotiating only for 8–10 days per annum. The number of laws was reduced by issuing so-called „law decrees”. There were no interpellations for years, from 1949 to 1956.

This study analyzes the five-day session of the National Assembly in the summer of 1956, where many significant changes took place. First of all, two resolutions were passed in order to secure the greater role of the parliament and the MPs in public life. The second important issue was the „socialist lawfulness”, e.g. the rehabilitation process of the victims of the show trials; other measures were to be taken to penalize those officials (mostly in the political police) who broke the laws in the first half of the 1950s. The Prime Minister and the Attorney General also had long speeches which dealt with socialist lawfulness. The third important event was the interpellation day, where the first interpellations could be heard for seven years. Although these changes were excessive, it is necessary to underline the limits of this democratization. Old habits were hard to break. Parliamentary reforms were prepared even before the fall of Rákosi. What is more, its recommendations were more radical than the resolutions which were adopted later. There were no real debates either: speakers were carefully selected previously. Lawfulness had its own limits; it was only a socialist lawfulness. However, these were only the first steps to the right direction. The next session was to be held in October with important subjects on its agenda. However, due to the revolution of 1956, the session was cancelled. The National Assembly was convened only in May 1957, when Kádár restored the stalinist type of legislation.

Tartalom

Marjanucz László 60 éves	5
Pelyach István: Adalék Damjanich János honvéd tábornok katonai portréjához	7
Deák Ágnes: Megfigyeltek és megfigyelők Szegeden a neoabszolutizmus idején	19
Zakar Péter: Egy református lelkész-tanító bűnhődése a forradalom után. Hajdú Lajos református lelkész fogsága (1849–1856)	35
Tamás Ágnes: A felvidéki szlovák gimnáziumok 1874-es bezárása az élcclapok írásaiban és karikatúráin	51
Sarnyai Csaba Máté: Két korszak, két nézet az erdélyi katolikus státussal szemben (Csorba Ferenc és Onisifor Ghibu)	63
Szabó Pál Csaba: „Isten leesett könnycseppje”. Magyarország turisztikai kínálata és a Balaton a 19–20. század fordulóján	77
Gulyás László: Csehszlovák–magyar kapcsolatok az 1920-as években	99
Giczi Zsolt: A katolikus–protestáns vegyes házasságok és a reverzálisok ügye az 1920-as évek Magyarországon	107
Sipos József: Bethlen dunántúli kampánykörútja és eredményei 1922-ben ..	121
Miklós Péter: Törekvések egy magyarajkú ortodox püspökség létrehozására az 1930-as években. Németh István püspök életrajzához	139
Bencsik Péter: A „tisztta lap” a magyar országgyűlésben. Az 1956. július 30–augusztus 3-i parlamenti ülészak	149

6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
www.press.u-szeged.hu

Felelős kiadó: Dr. Deák Ágnes egyetemi docens
Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: 150, munkaszám: 27/2014.